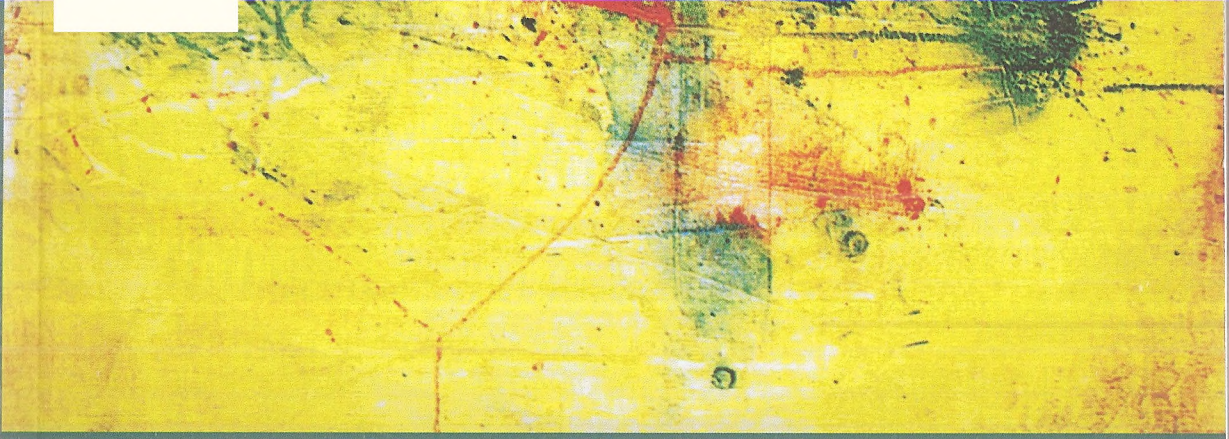

Comparații și explicații în știința politică și în sociologie

Mattei Dogan

ȘTIINȚE POLITICE
ACADEMICA
INSTITUTUL EUROPEAN

Coordonatori serie: Anton Carpinschi
Gheorghe Lencan Stoica
Lucian-Dumitru Dîrdală

Mattei Dogan, cercetător de origine română, membru al New York Academy of Sciences, membru de onoare al Academiei Române şi deţinător a numeroase distincţii, este autorul unei opere monumentale închinată descrierii şi înţelegerii modului de funcţionare a democraţiilor contemporane. Director emerit de cercetare în cadrul prestigiosului Centru Naţional al Cercetării Ştiinţifice din Paris (CNRS), Mattei Dogan a fost de asemenea profesor de ştiinţe politice la Universitatea din California şi visiting professor la universităţi precum University of Indiana, Yale, Trento, Florenţa. Opera sa prodigioasă vizează domenii precum cel al elitelor comparate, al comportamentului electoral precum şi problematica legitimării, a mutaţiilor sociale emergente sau a noilor reorganizări teritoriale.

Mattei Dogan, *Comparaisons en sciences politiques et sociologie*
© 2010, Editura Institutul European Iaşi, pentru prezenta ediţie în limba română

INSTITUTUL EUROPEAN, editură academică recunoscută de Consiliul Naţional al Cercetării Ştiinţifice din Învăţământul Superior
Iaşi, str. Lascăr Catargi nr. 43, 700107, O.P. 1, C.P. 161
euroedit@hotmail.com, www. euroinst.ro

Descrierea CIP a Bibliotecii Naţionale a României
Comparaţii şi explicaţii în ştiinţa politică şi sociologie / Mattei Dogan ; ed. îngrij.: Alexandra Ionaşcu şi Cristian Preda ; trad.: Ionela Băluţă, Alexandra Ionaşcu, Ruxandra Ivan, ... ; pref.: Alexandra Ionaşcu, Cristian Preda. - Iaşi : Institutul European, 2010
ISBN 978-973-611-671-1
I. Ionaşcu, Alexandra (ed.,trad., pref.)
II. Preda, Cristian, politică (ed., pref.)
III. Băluţă, Ionela (trad.)
IV. Ivan, Ruxandra (trad.)

32.01
316

Potrivit Legii nr. 8/1996, a dreptului de autor, reproducerea (parţială sau totală) a prezentei cărţi fără acordul Editurii constituie infracţiune şi se pedepseşte în conformitate cu aceasta.

Printed in Romania

MATTEI DOGAN

COMPARAȚII ŞI EXPLICAȚII ÎN ŞTIINȚA POLITICĂ ŞI ÎN SOCIOLOGIE

Ediție îngrijită şi prefață de Cristian PREDA şi Alexandra IONAȘCU

Traducere de Ionela BĂLUȚĂ, Alexandra IONAȘCU,
Ruxandra IVAN, Silvia MARTON, Cristian PREDA

INSTITUTUL EUROPEAN
2010

Cuprins

Prefață / 7

Capitolul 1 **Există paradigme în știința socială comparată?** / 19

Capitolul 2 **Cincisprezece strategii în sociologia comparată** / 33

Capitolul 3 **Compararea societăților pe baza scalelor de măsură** / 65

Capitolul 4 **Patru sute de megaorașe** / 81

Capitolul 5 **Legitimitatea politică, între anacronismul teoriilor clasice și definirea unor noi criterii** / 105

Capitolul 6 **Erodarea încrederii în treizeci de democrații europene** / 143

Capitolul 7 **Elite, crize și regimuri în analiză comparată** / 185

Capitolul 8 **Parlamentarii „curieri" în Franța, Marea Britanie și Statele Unite** / 211

Capitolul 9 **Dansul electoral în România interbelică** / 241

Capitolul 10 **Piramida răsturnată. Originea socială a parlamentarilor din România** / 263

Prefață

Puțini sunt specialiștii în științe politice care pot afirma că au participat la fondarea disciplinei și că au contribuit în mod fundamental la definirea acestui domeniu pe parcursul a mai bine de șapte decenii. Cercetător de origine română, primul care a analizat regimul politic românesc prin prisma științei politice, Mattei Dogan este autorul unei opere monumentale închinată descrierii și înțelegerii modului de funcționare a democrațiilor contemporane. Ilustrând în mod strălucit transformările din câmpul științelor sociale și tendințele sale de internaționalizare, studiile lui Mattei Dogan, indiferent că este vorba despre monografii sau despre abordări comparative, sunt caracterizate de îmbinarea subtilă a două tradiții considerate adeseori ca ireconciliabile: școala anglo-saxonă de știință politică și școala continentală.

Militând împotriva „sistemului de vedete" ce pare a domina știința politică de astăzi, autorul se declară un susținător al ideii potrivit căreia progresul în științele sociale este rezultatul unui efort de echipă, al micilor pași și nu al „descoperirilor revoluționare"[1]. Dogan consideră că strângerea de date poate ajuta la conceptualizarea și formularea întrebărilor cercetării[2], demersul său științific semănând cu cel al unui arheolog ce reconstituie cu migală traiectoriile a mii de personalități politice, activitatea acestora, opțiunile de vot sau atitudinile cetățenilor cu privire la instituțiile statului în vederea inferării unor caracteristici generale cu privire la articularea regimurilor politice din diverse arii culturale.

Preocuparea constantă pentru colectarea de date menite să aducă o mai bună înțelegere a politicului contrastează cu o perspectivă mai degrabă pesimistă în definirea limitelor cunoașterii. Conștient de efectul cumulativ al teoriilor, dar și de caracterul efemer al câmpului științelor sociale, Dogan îmbrățișează un crez științific care îl face *un cas à part* în ceea ce privește definirea științei politice. Domeniu al hibridizării, supusă unui schimb continuu

[1] Mattei DOGAN, Robert PAHRE, „Patrimoines scientifiques: Le progrès cumulatif et les stars de la science", în IDEM (ed.), *L'Innovation dans les sciences sociales: la marginalité créatrice*, Presses Universitaires de France, Paris, 1991, pp. 33-46.

[2] Pentru o discuție cu privire la diversele metode aplicate în științele sociale și limitele lor, v. Mattei DOGAN, Robert PAHRE, „Borrowing Methods", în IDEM (ed.), *Creative Marginality, Innovation at the Intersections of Social Sciences*, Westview Press, Boulder & Oxford, 1990.

de concepte, teorii sau metode realizat între mai multe discipline și subdomenii, dar supusă și la numeroase segmentări[3] și recombinări creative, știința politică este, în opinia lui Dogan, condamnată să nu ajungă la „descoperiri fundamentale". Procesul de simbioză dintre știința politică și alte științe sociale, caracterul său metodic nu sunt suficiente pentru a conduce la formularea unor paradigme veritabile[4] și, deci, la depășirea teoretică a diversității structurale ce caracterizează societățile atât dintr-o perspectivă cronologică, cât și prin prisma diferențelor dintre acestea.

Asumându-și limitările ce decurg din obiectul său de analiză, cărțile lui Mattei Dogan sunt o expresie a necesității unei cunoașteri profunde, pe baze empirice, laborios identificate, a tematicii tratate. Indiferent că este vorba despre abordarea critică a articulării științei politice ca domeniu de studiu, despre analiza comportamentului electoral, despre elite politice, sau despre teme precum legitimitatea sau reprezentarea politică, studiile sale au creat premisele dezvoltării unor subdomenii de cercetare în științele sociale. O încercare de sistematizare a principalelor punți de intrare în analiza politicului, așa cum apar ele conturate în opera doganiană, ne conduc la identificarea a trei mari axe de cercetare: (1) analiza personalului politic, (2) analiza comportamentului electoral și (3) analiza provocărilor la adresa democrației în societățile contemporane (erodarea încrederii, leadershipul carismatic, noua amenajare teritorială etc.).

Personalul politic

Un prim centru de interes al analizelor doganiene a constat în investigarea personalului politic. Pentru Dogan, înțelegerea articulării câmpului politic presupune identificarea diverselor configurații ale elitelor politice din țări și perioade diferite[5], dincolo de polisemia rezultată din diversitatea tradițiilor științifice[6] sau a tipului de demers analitic adoptat (elitist sau decizional).

[3] Cu privire la utilitatea segmentării în politica comparată vezi și Mattei DOGAN, Dominique PELASSY, „De la nécessité de segmenter avant de comparer", în IDEM (ed.), *Sociologie politique comparative, problèmes et perspectives*, Economica, Paris, 1982, pp. 114-120.

[4] Mattei DOGAN, „Political Science and the Other Social Sciences", în Robert GOODIN, Hans-Dieter KLINGEMANN (ed.), *A New Handbook of Political Science,* Oxford University Press, 1996, pp. 97-132. Vezi, de asemenea, Mattei DOGAN, „The Moving Frontiers of the Social Sciences", în QUAH and A. SALES (ed.), *The International Handbook of Sociology*, S.R., Sage Publication, 2000, pp. 35-49.

[5] Mattei DOGAN, „Introduction : la sélection des ministres dans divers régimes politiques", *International Political Science Review*, vol. 2, nr. 2, 1991, pp. 125-129 ;

[6] Pentru o analiză a diverselor denumiri ale personalului politic și a relației acestora cu diversele poziționări teoretice, v. Mattei DOGAN, „Is there a Ruling Class in France?", *Comparative Sociology*, Vol. 2, Nr. 1, 2003 , pp. 17-89.

Numeroasele sale studii cu privire la personalul parlamentar sau ministerial devin astfel mijloace prin care putem accede la o mai bună înțelegere a reprezentării politice, dar și o explicație a unor procese politice legate de funcționarea instituțiilor și articularea mecanismelor decizionale.

Rolul politic al elitelor în înțelegerea configurării scenei politice a fost, de altfel, subliniat de către Mattei Dogan încă din primele sale analize sociologice cu privire la cazul românesc. Analiza parlamentarilor români din perioada 1922-1934[7] arată că în pofida adoptării reformelor agrare și a sufragiului universal, lumea rurală din România interbelică a continuat să trăiască în izolare, fără a produce probleme de ordin social. Spre deosebire de alte țări industrializate, sporirea numărului de muncitori nu a condus la reconfigurarea profilului politic al parlamentarilor români. Marile corpuri, nepotismul sau apelul la lumea academică sau la armată ca bazine de selecție a personalului politic (caracteristică pentru soluțiile de criză) ar trăda *în fapt* o relativă absență a personalului politic, precum și absența unei schimbări majore în logica de funcționare a regimului politic românesc din acea perioadă.

Preocuparea pentru analiza profilului personalului parlamentar din mai multe țări a condus la o colecție impresionantă de date și la primele rezultate cu privire la configurația celor care ocupă cele mai înalte poziții în stat. Importanța resurselor economice și industriale în parlamentul francez interbelic, schimbările intervenite în profilul socioprofesional în cazul Adunării Naționale prin creșterea importanței resurselor locale odată cu trecerea de la cea de-a IV-a la cea de-a V-a Republică în Franța sunt numai câteva din rezultatele analizelor conduse de către Mattei Dogan[8].

[7] Mattei DOGAN, „L'origine sociale du personnel parlementaire d'un pays essentiellement agraire : la Roumanie", *Revue de l'Institut de Sociologie,* n. 2-3, *Bruxelles*, 1953. V. și IDEM, *Analiza statistică a democrației parlamentare în România*, Editura Partidului Social Democrat, București, 1946.

[8] Amintim doar câteva studii cu privire la personalul parlamentar francez : „La stabilité du Personnel Parlementaire sous la IIIe République", *Revue Française de Science Politique*, vol.3, nr. 2, 1953, pp. 319-348; „L'Origine Sociale du Personnel Parlementaire Francais", în M. DUVERGER (ed.), *Partis Politiques et Classes Sociales,* Fondation Nationale des Sciences Politiques, Paris, A. Colin, 1955, pp. 291-328; „Les Candidats et les Elus", în M. DUVERGER, F. GOGUEL, J. TOUCHARD (ed.), *Les Elections Legislatives du 2 Janvier 1956*, Fondation Nationale des Sciences Politiques, Paris, A. Colin, 1957, pp. 425-466; „Changement de Régime et Changement de Personnel", în M. DOGAN, G. DUPEUX și alții. (ed.), *L'établissement de la Cinquième République*, Paris, A. Colin, 1960, pp. 241-279; „Le Nouveau Personnel Parlementaire", în François GOGUEL (ed.), *Le Référendum d'Octobre et les Elections de Novembre 1962*, Paris, A. Colin, 1965, pp. 429-432; „The Ordinary Deputy and its Local Horizon in France", în Lawrence LONGLEY (ed.), *Parliamentary Members and Leaders: The Delicate Balance,* Comparative

Dacă pentru Dogan regimul de diferențiere dintre configurațiile elitelor depinde deopotrivă de o dimensiune cronologică (perioade diferite sunt descrise de configurații diferite), precum și de una diacronică (regimuri politice diferite sunt caracterizate de diverse tipuri de elite), la rândul lor aceste distincții conduc la o diferențiere a manierei în care este gândită și realizată reprezentarea politică[9].

Trebuie însă spus că analiza carierelor politice este gândită de către Mattei Dogan nu doar ca un indicator revelator al reprezentării, ci mai ales ca un *explicans* al articulării decizionale în cadre instituționale. Din acest motiv, urmând o logică poziționalã, multe dintre studiile cu privire la decriptarea traiectoriilor actorilor politici s-au îndreptat spre analiza elitelor guvernamentale, miniștri și secretari de stat, considerați a fi principalii actori decizionali[10]. Numeroasele studii cu privire la acești actori din țări precum Franța, Italia, Marea Britanie sau Olanda[11] au evidențiat faptul că, dincolo de diversitatea importantă a așa numitelor „reguli nescrise" ale recrutării în funcții politice guvernamentale, putem identifica și efecte instituționale directe ale

Legislative Studies, Lawrence University, 2000, pp. 95-105; „Longévité des carrières politiques, une biographie collective", în J.M. MAYEUR, J.P. CHALINE, A. CORBIN (ed.), *Les Parliamentaires de la Troisième République*, Publications de la Sorbonne, Paris, 2003, pp. 295-326.

[9] Un exemplu de studiu longitudinal: *Les Députés Français 1870-1970*, Centre d'Etudes Sociologiques, Paris, 1972. Acest demers este de contrastat cu studii comparative precum „L'Origine Sociale du Personnel Parlementaire dans l'Est et l'Ouest de l'Europe", în *Actes du Deuxième Congrès Mondial de Sociologie*, International Sociological Association, 1956, sau cu studii recente precum „Parliamentarians as Errand Boys in France, Britain and the United States", în *Comparative Sociology*, Vol. 6, Nr. 4, 2007, pp. 430-463.

[10] Mattei DOGAN, „How to Become a Cabinet Minister in France. Career Pathways, 1870-1978", *Comparative Politics*, vol. 12, nr. 1, octombrie 1979, pp.1-24; IDEM, „La stabilité du personnel parlementaire sous la Troisième République", *Revue française de science politique,* vol. 3, nr. 2, 1953, pp. 319–348.

[11] M. DOGAN, M. SCHEFFER-VAN DER VEEN, „Le Personnel Ministériel Hollandais: 1848-1958", *L'Année Sociologique*, vol. 2, 1958, pp. 383-409; M. DOGAN, „La Sélection des Ministres en Italie : Dix Règles Non-écrites", *Revue Internationale de Science Politique*, vol. 2, nr. 2, 1981, pp. 189-209; M. DOGAN, „Filières pour Devenir Ministre", *Pouvoirs*, 1986, I, pp. 1-22; M. DOGAN, „Ministres Inamovibles et Personnages Ephémères dans les Régimes à Instabilité Ministérielle", în *Droit, Institutions, et Systèmes Politiques: Hommage à M. Duverger*, Presses Universitaires de France, Paris, 1987, pp. 283-301; M. DOGAN, „Career Pathways to the Cabinet in France", în IDEM (ed.), *Pathways to Power: Selecting Rulers in Pluralist Democracies*, Boulder, Co., Westview Press, 1989, pp. 19-44.

recrutării personalului politic membru al executivului. Analiza comparativă a personalului politic guvernamental din Franța celei de-a IV-a Republici și a personalului politic din Marea Britanie îl conduce astfel pe Dogan la concluzia necesității afirmării unei distincții conceptuale între stabilitatea guvernamentală și stabilitatea personalului guvernamental. Remarca empirică potrivit căreia în ciuda instabilității guvernamentale profunde din cea de-a IV-a Republici, putem identifica o stabilitate relativă a actului decizional rezultată din faptul că mulți dintre membrii executivului rămân în funcții ministeriale conduce astfel la o redefinire a modului în care este gândit rolul actorilor individuali în procesul de formulare a politicilor publice. Procesul de reproducere a actorilor politici în posturi politice le permite acestora să se instituie ca niște nuclee dure instituționale ce permit continuitatea decizională[12]. În acest mod, acumularea de experiență executivă, resursă individuală, ar funcționa astfel ca element de stabilizare a funcționării guvernamentale și, deci, a nivelului instituțional. Diferențierea între stabilitatea guvernului și stabilizarea personalului guvernamental constituie o distincție esențială pentru analiza funcționării sistemului politic. Observația doganiană despre cea de-a IV Republică a fost ulterior reluată în analiza regimurilor politice de autori precum Arendt Lijphart, în momentul în care acesta discută posibilitatea supraevaluării efectelor instabilității guvernamentale[13], sau precum Pierre Martin, care propunea să distingem între instabilitatea executivului și instabilitatea sistemului politic[14].

Identificarea *de facto* a configurației elitelor politice, reliefarea portretului celor care populează piramida puterii din cadrul unui regim și a relațiilor care se creează între aceștia[15] sunt considerate de către Dogan elemente esențiale pentru înțelegerea calității reprezentării politice și a articulării deciziilor instituționale. Rolul elitelor politice, al recrutării și al profesionalizării lor constituie un catalizator al regimului democratic. Dincolo însă de această dimensiune, recrutarea elitelor este și un element definitoriu pentru

[12] Mattei DOGAN, Peter CAMPBELL, „Le Personnel Ministériel en France et en Grande-Bretagne", *Revue Française de Science Politique*, vol.7, nr. 2-3, 1957, pp. 313-345 și pp. 793-824.

[13] Arend LIJPHART, „A Note on the Meaning of the Cabinet Durability", *Comparative Political Studies*, vol. 17, nr. 2, 1984, pp. 163-166.

[14] Conform lui Pierre Martin, *stabilitatea politică* ar putea exista atunci când oamenii politici și partidele care fac parte din guverne succesive ar rămâne aproape neschimbați, în ciuda schimbărilor de guvern. V. Pierre MARTIN, *Les systèmes électoraux et les modes de scrutin,* 2ème édition, Montechrestien, Paris, 1997, pp. 133,135.

[15] Mattei DOGAN, „Introduction. Diversity of Elite Configurations and Clusters of Power" in IDEM (ed.), *Elite Configuration at the Apex of Power*, Brill, Leiden, Boston, 2003, pp. 1-17.

transformările politice ce iau naştere ca urmare a unor momente de ruptură precum războaiele sau revoluțiile. Afirmarea importanței profilului noilor lideri politici şi consolidarea unor modele de selecție clasice constituie, de asemenea, o parte importantă a oricărui proces de democratizare[16]. Astfel, pentru Dogan, transformarea configurației elitelor este ilustrativă nu doar pentru aprecierea nivelului de reprezentare şi de expertiză instituțională, ci şi pentru înțelegerea schimbării sociale şi a instituțiilor statului.

Studiile electorale

Înțelegerea articulării funcționării regimului şi a formei de democrație nu s-a rezumat în cazul lui Mattei Dogan la analiza personalului politic. O a doua dimensiune esențială a operei sale vizează studiile electorale şi influența acestora asupra sistemului politic. La fel ca şi în cazul analizelor cu privire la elitele politice, primele sale studii s-au concentrat asupra comportamentului electoral din cazul românesc, propunând noțiunea de „democrație mimată". Bazat pe sufragiul universal, pe pluralism politic şi alternanță la guvernare, modelul democratic din România interbelică dezvăluia o serie de disfuncționalități structurale precum natura tradițională a dominației şefului statului sau faptul că formarea noului guvern preceda alegerile şi determina rezultatul scrutinului[17]. Noțiunea de „democrație mimată" a rămas o referință în descrierea regimului politic interbelic şi a fost utilizată, pe baza unei logici de omologie formală, pentru a analiza continuitățile şi rupturile dintre perioada democrației interbelice românești şi perioada postcomunistă[18].

Studiile ulterioare ale lui Dogan asupra comportamentului electoral din democrațiile occidentale aveau să evidențieze tendința de segmentare a

[16] Mattei DOGAN, John HIGLEY, *Elites, Crises, and the Origins of Regimes*, 1998, Rowman and Littlefield Publishers, Boulder CO., pp. 3-28.

[17] Mattei DOGAN, „Mimic Democracy in Romania", în Myron WEINER, Ergun OZBUDUN (ed.), *Competitive Elections in Developing Countries*, Durham University Press, 1987, pp. 369-389.

[18] V. Cristian PREDA, *România postcomunistă şi România interbelică*, Meridiane, București, 2002; Alexandra IONESCU, „La résurgence d'un acteur politique en Roumanie. Le Parti National Paysan Chrétien et Démocrate", *Studia Politica. Romanian Political Science Review*, vol. 2, nr. 2, pp. 141-203; Alexandra IONAŞCU, „Volatilité et stabilisation du personnel gouvernemental. Les cabinets roumains: 1919-1939 et 1989-2004", *Studia Politica. Romanian Political Science Review*, Vol. VII, nr. 1, 2007, pp. 71-95; Alexandra PETRESCU, „Sistemul electoral românesc şi egalitatea de gen", *Sfera Politicii*, nr. 128, 2007, pp. 32-39. Pentru mai multe analize conduse în filiație doganiană în spațiul academic românesc, v. şi lucrările mesei rotunde publicate în 2000 în numărul special dedicat lui Mattei DOGAN de revista *Cercetări Sociale*, pp. 3-171.

accentuată a opțiunilor de vot ale cetățenilor. Analizele sale cu privire la comportamentul electoral al muncitorilor din Europa Occidentală au scos în evidență faptul că încă din anii '60, în multe dintre democrațiile consolidate, partidele socialiste şi comuniste au fost private de o parte a voturilor acestei categorii sociale, ca urmare a stratificării interne diferite a grupurilor de muncitori. Astfel, pornind de la premisa importanței înțelegerii votului „deviant" şi nu a votului „normal", Dogan a arătat că în țările în care clasa muncitoare este majoritară există o heterogenitate mai mare a comportamentului electoral decât în țările în care aceasta este minoritară[19]. De altfel, numeroasele sale analize electorale au reliefat atât idiosincrazii ale votului feminin orientat preponderent spre partidele conservatoare[20], cât şi importantele disparități regionale în comportamentele electorale. Cea din urmă remarcă a canalizat studiile doganiene spre domeniul ecologiei electorale.

În volumul coordonat împreună cu Stein Rokkan cu privire la analiza cantitativă a variațiilor locale în comportamentul politic[21], cei doi autori ne propun un demers puternic formalizat din punct de vedere metodologic, bazat pe o interpretare teritorială a comportamentului uman, care ia în calcul atât variațiile caracteristicilor individuale, cât şi variațiile caracteristicilor unităților teritoriale proxime. Adoptând noul demers, studiile electorale doganiene au revelat faptul că la începutul anilor '70, în Franța, diferențele sociale dintre

[19] Mattei DOGAN, „Le Vote Ouvrier en Europe Occidentale", *Revue Française de Sociologie*, vol. I, nr.1, 1960, pp. 25-44. V. de asemenea de același autor: „Le Vote Ouvrier en France: Analyse Ecologique des Elections de 1962", *Revue Française de Sociologie*, vol. 6, octombrie-decembrie, 1965, pp. 435-471, ca şi „Les Clivages Politiques de la Classe Ouvrière", în L. HAMON (ed.), *Les Nouveaux Comportements Politiques de la Classe Ouvrière*, Presses Universitaires de France, Paris,1962, pp. 101-143.

[20] Mattei DOGAN, Jacques NARBONNE, „La Condition Familiale de la Femme et ses Conséquences Politiques en France", *Revue de l'Institut de Sociologie*, Bruxelles, Nr.2, 1954, pp. 309-338; Mattei DOGAN, „Le Comportement Politique des femmes dans les Pays de l'Europe Occidentale", în *La Condition Sociale de la Femme*, Cahier de L'Institut de Sociologie, Solvay, Bruxelles, 1956, pp. 147-18; M. DOGAN, „Les Attitudes Politiques des Femmes en Europe et aux Etats-Unis", în R. BOUDON, P. LAZARSFELD (ed.), *Le Vocabulaire des Sciences Sociales*, Mouton, Paris,1965, pp. 283-302; Mattei DOGAN, „Les Conséquences Politiques du Vote Féminin : Comment les Femmes ont Porté les Conservateurs au Pouvoir", *Revue Internationale de Science Politique*, vol. 6, nr. 3, 1985, pp. 306-316.

[21] Mattei DOGAN, Stein ROKKAN, „Introduction", în IDEM (ed.), *Quantitative Ecological Analysis In the Social Sciences*, M.I.T. Press, Cambridge, 1969. V. şi M. DOGAN, S. ROKKAN, „Quantitative Ecological Analysis: Contexts, Trends, Tasks", *Social Science Information*, vol. 6, nr. 6, noiembrie-decembrie, 1967, pp. 35-47.

clase din interiorul unei regiuni erau mai mici decât diferenţele dintre actorii aceleaşi clase sociale din regiuni diferite. Identificarea polimorfismului regional, atât în cazul francez, cât şi în cel italian l-a condus pe Dogan spre o interogaţie cu privire la rolul şi maniera articulării teoriei clivajelor[22].

Studiile recente doganiene dezvăluie însă tendinţa spre omogenizarea disparităţilor regionale şi pun sub semnul întrebării actualitatea explicitării comportamentului de vot prin prisma teoriei clivajelor[23]. Astfel, clivajele clasice rokkaniene ar fi de gândit plecând de la o structurare pe două dimensiuni: o dimensiune verticală – împărţind societatea potrivit unor criterii culturale (religie, limbă, etnicitate etc.), şi o dimensiune orizontală care se referă la chestiunile economice. Dogan consideră că, spre deosebire de conflictele ce descriu dimensiunea verticală şi care pot produce diviziuni ireversibile, conflictele ce definesc dimensiunea orizontală sunt mai uşor de pacificat. Într-o perspectivă inversată faţă de analizele clasice pe această temă, Dogan consideră că în structurarea comportamentului electoral clivajele determinante sunt cele articulate pe verticală. În opinia sa, declinul votului de clasă (însoţit, de altfel, şi de un declin al votului religios) ar fi o consecinţă directă nu a ştergerii inegalităţilor sociale, ci o rezultantă a „incongruenţei de statut". Transformările aduse în dezvoltarea societăţilor postindustriale ar determina o serie de nepotriviri între atributele individuale care, în mod clasic, determinau în chip convergent comportamentul de vot (nivel de educaţie, venituri, religie, ocupaţie, origine etnică etc). Slaba cristalizare a statutului la nivel social, cât şi incongruenţa dintre diversele statute constituie principala explicaţie pentru volatilitatea electorală crescută şi descreşterea importanţei clivajelor în determinarea comportamentului de vot.

Studiile cu privire la analiza erorilor ecologice (*ecological fallacies*) în explicitarea comportamentului electoral francez, puternic afectat de dimensiunea regională[24], cât şi efectele transformărilor sociale asupra clivajelor

[22] Mattei DOGAN, „Political Cleavage and Social Stratification in France and Italy" în S.M. LIPSET, S. ROKKAN (ed.), *Party Systems and Voter Alignments*, The Free Press, New York, 1967, pp. 129-195.

[23] Mattei DOGAN, „From Social Class and Religious Belief to Status Incongruence in Post-Industrial Societies", *Comparative Sociology*, vol. 2, nr. 2, 2004, pp. 163-198. Pentru mai multe detalii, v. şi M. DOGAN, „Class, Religion, Party: Triple Decline in Electoral Cleavages in Western Europe", L. KARVONEN, S. KUHLE (ed.), *Party Systems and Voters Alignments: Revisited*, Routledge, Londra, 2000, pp. 93-114.

[24] Mattei DOGAN, Daniel DERIVRY, „France in Ten Slices: An Analysis of Aggregate Data", *Electoral Studies*, vol. 7, nr. 3, 1988, pp. 251-267.

politice[25] definesc demersul doganian cu privire la înțelegerea comportamentului electoral.

Democrația contemporană

Declinul polarizării electorale în funcție de o serie de diviziuni structurante apărute la nivelul societății, declinul naționalismului (definit ca devotamentul față de propria țară care domină asupra oricărui alt sentiment de identitate colectivă a individului[26]) și declinul credințelor religioase în Europa pot fi citite drept semne ale redefinirii proceselor electorale, dar și ca provocări la adresa democrației în forma sa clasică. În acest sens, o ultimă poartă de intrare în studiul politicului este legată, în viziunea lui Mattei Dogan, de provocările cu care se confruntă democrațiile occidentale. O serie de studii recente ale autorului[27] vădesc preocuparea sa pentru analiza crizei de legitimitate și a neîncrederii cu care se confruntă atât instituțiile statului, cât și instituții ale societății civile precum sindicatele. Gândirea fenomenului democratic prin prisma diadei încredere-neîncredere în instituțiile fondatoare ale oricărui regim, ca și discreditarea cvasi-generalizată a elitelor politice constituie provocările momentului la adresa formei de democrație reprezentativă din societățile contemporane.

[25] De altfel, analiza doganiană asupra clivajelor a fost utilizată și în construirea în spațiul francofon a unui demers de analiză a comportamentului electoral în termeni de "alignements" și „realignements". Pentru mai multe detalii, v. Pierre MARTIN, *Comprendre les évolutions électorales. La théorie des réalignements revisitée*, Presses de Sciences Po, Paris, 2000.

[26] Mattei DOGAN, „The Decline of Nationalisms within Western Europe", *Comparative Politics*, vol. 26, nr. 3, aprilie 1994, pp. 281-305.

[27] Mattei DOGAN, „What Kind of Pluralist Democracy Tomorrow: Civic or State-Controlled?", în IDEM (ed.), *Comparing Pluralist Democracies: Strains on Legitimacy*, Westview Press, Boulder, Colorado, 1988, pp. 242-278; IDEM, „Legitimacy and the Erosion of Confidence in Institutions", Nation-Authority-Society, dedicated to Jerzy J. Wiatr, Warsow, Scholar, 1996, pp. 277-296; IDEM, „Dissatisfaction and Mistrust in West European Democracies", *European Review*, vol. 10, nr. 1, 2002, pp. 91-114; IDEM, „Trust-Mistrust in European Democracies" în J. SKAPSKA, A. ORLA-BUKOWSKA (ed.), *The Moral Fabric in Contemporary Societies*, Annals of the International Institute of Sociology, Brill Academic Publishers, 2003, pp. 175-200; IDEM, „Méfiance et corruption: Discrédit des Elites Politiques", *Revue Internationale de politique comparée*, vol. 10, nr.3, 2003, pp. 415-432 ; M. DOGAN, „Political Mistrust and Civil Death of Politicians In France" în IDEM (ed.), *Political Mistrust and the Discrediting of Politicians*, Brill Edited Academic Publishers, Leiden-Boston, 2005, pp. 137-154; Mattei DOGAN, „Ambiguity of Political Mistrust across Continents", în TIAN-KUI, J. LI PEILIN, M. SASAKI, (ed.), *Social Change In the Age of Globalization*, Brill, 2006, pp. 243-250.

Fie că tratează chestiunea democrației prin prisma analizei reprezentării și impactului decizional al elitelor politice, fie că își propune să explicitеze comportamentele electorale și prefigurarea opțiunilor de vot odată cu schimbările apărute la nivelul societății sau că se dedică radiografierii atitudinilor cetățenilor, studiile lui Mattei Dogan constituie analize menite să prezinte configurații diferite ale formelor de regim democratic ce permit identificarea și conceptualizarea ulterioară a acestora. Având menirea de a ilustra principalele linii analitice ale gândirii doganiene și a readuce în atenția publică acest cercetător de origine română care a marcat profund dezvoltarea științelor sociale, volumul de față se constituie într-un instrument de lucru ce se adresează atât cercetătorilor în științe sociale, studenților, dar și publicului larg.

Volumul cuprinde patru mari părți ilustrând principalele sfere de interes ale autorului. Primele trei părți cuprind texte apărute în ultimii ani în publicații internaționale de prestigiu, iar cea din urmă parte reia textele doganiene referitoare la România interbelică, unele dintre puține studii empirice conduse în acea perioadă pe care le putem considera drept texte fondatoare ale științelor sociale moderne în România.

Prima parte a cărții este alcătuită din trei texte care ilustrează concepția lui Mattei Dogan cu privire la științele sociale comparate și la limitările acestora. „"Există paradigme în știința socială comparată?"[28] se articulează în jurul dezbaterii cu privire la justețea utilizării noțiunii de paradigmă în sens kuhnian în cazul științelor sociale. Textul care prezintă perspectiva doganiană asupra științelor sociale relevă faptul că acestea sunt de gândit ca un spațiu al acumulărilor succesive. Diversitatea societăților face imposibilă existența unor formulări paradigmatice. Cu toate acestea, tocmai această diversitate structurală este aceea care alimentează analizele de politică comparată ridicând însă în același timp problema metodei, strategiei de cercetare valide în construirea unei comparații. De aceea, cel de-al doilea capitol „Cincisprezece strategii în sociologia comparată" se constituie într-o inventariere a diverselor maniere valide de a construi studii comparative în științele sociale, pe când ultimul text al primei părți „Compararea societăților pe baza scalelor de măsură"[29] tratează problema comparației valide din perspectivă metodologică. Evidențiind importanța diversității ordinelor de mărime ale națiunilor comparate, textul constituie o inventariere a principalelor strategii statistice și a tipurilor de variabile pe care o astfel de comparație le implică.

Dacă ordinul de mărime este esențial pentru înțelegerea fenomenelor sociale și politice, chestiuni precum crearea unor megaorașe, a marilor aglomerații urbane ar trebui să conducă spre o redefinire în explicitarea

[28] Traducerea textului „Y a-t-il des paradigmes en science sociale comparative?" apărut în C. THIRIOT, M. MARTY E. NADAL (ed.), *Penser la politique comparée, un état des savoirs théoriques et méthodologiques,* Karthala, Paris, 2004, pp.19-32.

[29] Traducerea textului „Comparing Societies Across Sizes and Scales" în M. SASAKI și alții, *Encyclopedia of Comparative Sociology*, Brill Publishers, 2009.

proceselor politice care stau la baza funcționării sistemelor politice. Un astfel de studiu cu privire la patru sute de megaorașe deschide cea de-a doua parte a volumului cu privire la redefinirea formelor clasice de guvernare. Reorganizarea teritoriului și concentrarea resurselor la nivelul marilor orașe fac ca anumite state să fie mai degrabă „state-metropolă decât state-națiuni". Înțelegerea dimensiunii teritoriale și culturale a acestor megaorașe devine fundamentală în decriptarea articulării sociale. În aceeași perspectivă, următorul text ilustrează procesul prin care înțelegerea reconfigurărilor apărute în maniera de a defini legitimitatea politică este absolut necesară pentru a putea explica natura democrațiilor actuale. Textul cu privire la „Legitimitatea politică, între anacronismul teoriilor clasice și definirea unor noi criterii" propune o definiție graduală a noțiunii de legitimitate politică, dar și o rafinare a tipologiei weberiene cu privire la tipurile de legitimitate. Deși favorizată de practici ilicite sau de neîncrederea cetățenilor în instituții, absența legitimității nu se confundă cu acestea. Chestiunea erodării încrederii în instituțiile democratice, ce constituie tema ultimului text din această parte, completează prezentarea principalelor provocări pe care le putem identifica la adresa sistemelor democratice actuale. Dogan arată că odată cu expansiunea democrației, asistăm la o diluare a esenței sale și la o criză a încrederii principalelor instituții. Pe baza unor sondaje conduse în mai multe democrații acest capitol identifică o tendință sistematică de descreștere a încrederii în principalele instituții politice democratice în treizeci de democrații actuale.

Dacă a doua parte a volumului reflectă cu precădere preocuparea lui Mattei Dogan pentru analiza provocărilor care au apărut în funcționarea regimului democratic, următoarele două texte constituie două dintre cele mai recente analize pe care le-a consacrat funcționării regimului din perspectiva demersului centrat asupra elitelor politice. „Elite, crize și regimuri în analiză comparată" subliniază faptul că, deși sensul cauzalității între elite, crize și schimbarea de regim este greu de stabilit, structura și funcționarea elitelor politice constituie indicatori esențiali în înțelegerea transformărilor politice în perioade de criză. Prin contrast, cel de-al doilea text cu privire la elite – „Parlamentarii „curieri" în Franța, Marea Britanie și Statele Unite" – constituie o investigare a rolului elitelor parlamentare în democrațiile consolidate, dar nu din perspectiva clasică doganiană cu privire la profilul socioprofesional al personalului politic, cat prin prisma activității și a limitelor mandatului lor.

Volumul a fost alcătuit pe baza unei selecții realizate de Mattei Dogan. Traducerea textelor a fost asumată de Ionela Băluță, Alexandra Ionașcu, Ruxandra Ivan, Silvia Marton și Cristian Preda. Îngrijitorii acestei ediții țin să le mulțumească, de asemenea, Cristinei Popescu, ca și editurii Institutul European din Iași, pentru ajutorul dat în realizarea versiunii finale.

Cristian PREDA
Alexandra IONAȘCU

Capitolul 1

Există paradigme în ştiinţa socială comparată?

Cum putem explica răspândirea conceptului de „paradigmă", un cuvânt de origine greacă ce datează din 1483, folosit de filosofi în secolul al XIII-lea, care în lucrările practicanţilor contemporani din ştiinţele sociale ia forma unei pedanterii intelectuale?

Motivul principal al acestei difuzări este fără îndoială faptul că acest concept pune o întrebare fundamentală în istoria ştiinţelor: progresul ştiinţific se realizează prin acumularea progresivă a cunoştinţelor, sau prin salturi, prin rupturi ale lanţului progresului ştiinţific? Acest concept a fost elaborat de către Thomas Kuhn într-un context particular, iar circumstanţele în care a fost formulat indică în mod clar tema care trebuie tratată: există paradigme în ştiinţele sociale?

În prefaţa cărţii sale *Structura revoluţiilor ştiinţifice*, Thomas Kuhn ne spune că a fost determinat să elaboreze conceptul de paradigmă în timpul unui sejur la *Center for Advanced Studies* din São Paulo, unde se afla în compania unor specialişti în ştiinţele sociale; el a elaborat acest termen tocmai pentru a sublinia diferenţa esenţială dintre ştiinţele naturale şi ştiinţele sociale. Motivul evocat de Kuhn este lipsa unui consens teoretic în ştiinţele sociale:

> „Am fost frapat de numărul şi de intensitatea disputelor dintre reprezentanţii acestor discipline în legătură cu natura problemelor şi metodologia. Controversele privind subiectele fundamentale sunt endemice între psihologi sau între sociologi. Căutând sursa acestor dezacorduri am ajuns să recunosc rolul pe care îl joacă în cercetarea ştiinţifică ceea ce eu numesc, de atunci încoace, paradigmă[1].

În aceeaşi prefaţă, autorul subliniază că termenul de „paradigmă" nu se aplică ştiinţelor sociale. Există oare în ştiinţa politică, în sociologie, în economie, în antropologie, în istorie sau în geografie bulversări comparabile cu cele produse de Copernic, Newton, Darwin sau Einstein? Teoriile lui Weber, ale

[1] Thomas Samuel KUHN, *The Structure of Scientific Revolution*, University of Chicago Press, Chicago, (1962) 1970, p. VIII.

lui Keynes, Freud, Chomsky sau Parsons, pot fi considerate drept paradigmatice?

Pentru a putea vorbi de o paradigmă, trebuie să fie îndeplinită o condiție: teoriile trebuie să privească un aspect esențial al realității sociale, o problemă majoră. Dar în științele sociale marile teorii ambițioase nu pot fi testate în mod empiric. În aceste discipline nu există „descoperiri fundamentale" (cu excepția arheologiei, dar în acest caz meritul revine unor tehnologii din științele naturale). Dimpotrivă, se construiesc teorii greu de verificat, iar acest lucru este datorat, parțial, faptului că realitatea socială se schimbă. Kuhn susține că o „revoluție paradigmatică" se produce atunci când se confruntă două „paradigme incomensurabile", adică incompatibile. În acest caz partizanii fiecărei școli resping presupozițiile celorlalți și contestă rezultatul muncii lor. În științele sociale, această „incomensurabilitate" ia adesea forma unei ignorări mutuale.

Paradigmă: un concept polisemic

Mulți savanți și-au exprimat dubiile în privința existenței paradigmelor, chiar și în științele naturale. În postfața celei de-a doua ediții a cărții sale, Thomas Kuhn însuși a recunoscut că a folosit termenul în două sensuri diferite. Pe de o parte, paradigma desemnează o serie de credințe, valori, tehnici, împărtășite de membrii unei comunități științifice, de o școală; pe de altă parte, cuvântul vrea să desemneze o problemă dificilă, care rămâne de rezolvat. Pentru prima semnificație, el a propus denumirea de „matrice disciplinară"; disciplinară pentru că se referă la patrimoniul unei discipline particulare; matrice, pentru că e vorba de o ordonare a diverselor ipoteze, teorii și metode[2].

Kuhn face o distincție între paradigme în sensul larg al cuvântului, de matrice, și micile paradigme, pe care el le numește „teme" („exemplars"). Majoritatea sociologilor științei consideră că această distincție este puțin pertinentă. În cea de-a doua versiune a cărții sale, Kuhn recunoaște că fiecare perioadă de dezvoltare științifică este marcată de un număr mare de paradigme care se amestecă și se întrepătrund, care nu se înlocuiesc imediat și nu apar dintr-o dată, ci dimpotrivă, sunt rezultatul unui lung proces de competiție. Aceste concesii diluează mesajul inițial al lui Kuhn: „E greu să deosebim argumentația sa de discursul istoricilor științei"[3].

[2] *Ibidem*, p. 182.

[3] Mark BLAUG, „Kuhn versus Lakatos, or Paradigms versus Research Programmes in the History of Economics", în Spiro J. LATSIS, *Methode and Appraisal in Economics*, Cambridge University Press, Cambridge, 1976, p. 154.

Puțin sociologi ai științei s-au întrebat dacă conceptul de paradigmă este sau nu aplicabil științelor sociale. Harriet Zuckerman, în *Sociology of Science*, nu acordă niciun rând acestei chestiuni[4], nici Merton, Price, Collins, Lakatos ori Mullins. Există însă și excepții. După ce subliniază că termenul a devenit popular în sociologie numai după publicarea cărții lui Thomas Kuhn din 1962, Wendell Bell[5] amintește că Masterman[6] a pus în evidență 21 de semnificații diferite ale cuvântului. Referindu-se la literatura de specialitate, el mai adaugă o listă lungă: teorie, cadru de referință, set de ipoteze, realizare științifică admisă în mod universal, prototip, sistem formal, ansamblu de credințe și percepții, clasificare, explicare, obicei științific, instrumentare, program de cercetare și încă altele. Am mai putea adăuga: teorie unificatoare, postulat fondator, dogmă științifică.

În limbajul celor care admit existența paradigmelor întâlnim foarte des cuvântul „ruptură" (*breakthrough*). În cea de-a doua ediție a cărții sale din 1969, precum și în *Reflexions on my Critics*, din 1970, Kuhn însuși a înlocuit cuvântul paradigmă cu cel de „matrice disciplinară" care înseamnă, în accepțiunea lui, „generalizări simbolice împărtășite", „modele împărtășite" și „valori împărtășite"[7]. Amintind motto-ul „un cuvânt, o semnificație", Wendel Bell protestează împotriva acestui „turn Babel" și îi invită pe sociologi și pe ceilalți practicanți din științele sociale să facă o pauză înainte de a folosi cuvântul „paradigmă" și să recurgă la alte cuvinte, mai clare și mai precise. În 1973 deja, întrebându-se asupra aplicabilității noțiunii de paradigmă în știința politică, Jérome Stephens subliniază pericolele la care ne expunem atunci când folosim acest cuvânt fără discernământ. El consideră – acuzație gravă de raționament în circuit – că politologii care adoptă acest concept:

> „încearcă mai ales să-și plaseze propriile formulări sub autoritatea lui Kuhn și [...] să sugereze că formulările celor care îi contrazic nu sunt paradigmatice"[8].

În plus, el amintește că încă din 1965, adică la trei ani după publicarea cărții lui Kuhn, în alocuțiunea lui ca președinte al APSA, David Truman

[4] Harriet ZUCKERMAN, „The Sociology of Science", în Neil SMELSER (dir.), *Handbook of Sociology*, Sage Publication, Newburry Park, 1988, pp. 511-599.

[5] Wendell BELL, „What do we mean by Paradigm?", *Footnotes*, American Sociological Association, noiembrie 1990.

[6] Margaret MASTERMAN, „The Nature of a Paradigm", în Imre LAKATOS, Alan MUSGRAVE (dir.), *Criticism and the Growth of Knowledge*, Cambridge University Press, Cambridge, 1970.

[7] Thomas Samuel Kuhn, „Reflexions on my Critics", în Imre LAKATOS, Alan MUSGRAVE, (dir.), *op. cit.*

[8] Jérome STEPHENS, „The Kuhnian Paradigm and Political Inquiry: An Appraisal", *American Journal of Political Science*, vol. XVIII, 1973, p. 467.

recunoștea că știința politică nu are și nu a adoptat niciodată paradigme, dar, conciliant, admitea că această știință a cunoscut „ceva asemănător", behaviorismul din perioada 1880-1930. Perioada behavioristă ar fi în știința politică o perioadă de „știință normală", în sensul pe care îl dă Kuhn acestei expresii. Ce câștigăm dacă numim o perioadă benefică din istoria științei politice prin expresia „știință normală"?

Tot atunci, în cartea lor *Competing Paradigms in Comparative Politics*, Holt și Richardson se întreabă asupra pertinenței conceptului de paradigmă în știința politică comparată[9]. În știința politică comparată nu există o concepție dominantă, general admisă, adică o paradigmă. Conform unui inventar efectuat pe trei reviste americane dedicate comparațiilor din perioada 1982-1997, referințele la paradigme nu reprezintă decât 8,6% din ansamblul articolelor publicate în acest interval[10].

Progresul cumulativ

Lipsa unui consens între contemporani este compensată de transmiterea cunoștințelor din generație în generație, așa cum arată o analiză a citărilor în enciclopedii și tratate. O asemenea transmitere generațională sugerează că în științele sociale progresul se realizează prin acumularea cunoștințelor. Progresul științei constă în mare măsură în adiționarea straturilor succesive de sedimente, care formează patrimoniul fiecărei discipline și al fiecărui domeniu.

Așa cum reamintește și Thomas Kuhn, în toate științele:

> „numărul inovațiilor pe care le poate face un individ este în mod necesar limitat, deoarece fiecare cercetător trebuie să folosească în cercetarea sa cunoștințele pe care le-a dobândit prin instrucție, și nu poate să le înlocuiască total pe durata vieții sale"[11].

Progresul nu se realizează în vid, ci se dezvoltă plecând de la patrimoniul științific. Deci e greu de găsit un domeniu virgin în științele sociale. Fiecare deceniu aduce un sediment la patrimoniu (cu excepția anilor treizeci în Europa). Explicațiile vechi sunt înlocuite de explicații noi; putem da foarte multe exemple de progres cumulativ.

[9] R.T. HOLT, J.M. RICHARDSON, „Competing Paradigms in Comparative Politics", în R.T. HOLT, J.E. TURNER, *The Methodology of Comparative Research*, The Free Press, New York, 1970.

[10] Adrian Prentice HULL, „Comparative Political Science: An inventory and Assessment since 1980s", *Political Science*, vol. XXXII, nr. 1, 1999.

[11] Thomas Samuel KUHN, *op. cit.*, p. 183.

Chiar și giganții se bazează pe patrimoniu. Fără munca minuțioasă a lui Tycho Brahe, Copernic nu și-ar fi putut realiza opera, Karl Marx se referă la Adam Smith de 296 de ori în cele 1.721 de pagini ale cărții sale *Teorii asupra plusvalorii*; și se referă la predecesorul său cu conștiinciozitate. Ralf Dahrendorf îl citează pe Marx de 160 de ori[12]. Max Weber nu îl citează pe Marx, dar multe din scrierile sale sunt un răspuns la tezele predecesorului său. El recunoaște că n-ar fi putut trata o parte esențială a muncii sale fără contribuțiile lui Marx și ale lui Nietzsche. Darwin a recunoscut cât îi datorează lui Malthus. Keynes nu ar fi putut scrie una din cărțile cele mai faimoase ale secolului al XX-lea fără cunoașterea acumulată de mai multe generații de economiști. Teoria dezvoltării, atât de importantă în știința politică comparată, este un lung șir al contribuțiilor cumulative în mai multe discipline[13].

Influența tehnicilor electorale asupra sistemelor politice constituie un bun exemplu al cunoașterii acumulate. O bibliografie asupra acestei chestiuni, chiar și selectivă, ar putea cuprinde cu ușurință două sau trei sute de titluri în engleză, și sute de observații pertinente bazate pe experiența directă a parlamentarilor și observatorilor din numeroase țări. De la Condorcet, Bachoven, John Stuart Mill, Hare și Hondt, până la Hermens, Downs, Duverger, Sartori și Lijphart, teoria a beneficiat de contribuțiile și ameliorările succesive ale unui mare număr de specialiști (de exemplu: consecințele reprezentării proporționale au fost descrise încă din 1850 de către Bachoven, cu un secol înaintea lui Duverger). Literatura despre democrația consociativă este un alt exemplu de progres cumulativ. Pentru zeci de domenii și specializări din științele sociale beneficiem de un patrimoniu substanțial, de o cunoaștere acumulată datorită muncii unui lung șir de savanți.

Să ne imaginăm următoarea impostură-exercițiu: alegeți din literatură un articol sau un capitol clasic, de exemplu faimosul „dominație și legitimitate" al lui Max Weber. Înlocuiți numele autorului, faceți câteva retușuri cosmetice și propuneți-l unei mari reviste: un astfel de manuscris e oare acceptabil astăzi? Cuvintele desuete pe care le folosește și lipsa referințelor la o literatură recentă nu ar face textul nepublicabil?

Patrimoniul este proprietatea colectivă. Deși fiecare concept și teorie își au creatorii lor, nu e necesar să îi citățm de fiecare dată când le folosim. Nu ne putem aminti cine a folosit, pentru prima dată, conceptele de „rol", „revoluție" sau „mobilitate socială". Dispunând de un astfel de patrimoniu, fiecare cercetător își poate începe lucrul de la un nivel mai înalt decât cel al

[12] Ralph DAHRENDORF, *Class and Class Conflict in Industrial Society*, Stanford University Press, Stanford, 1957.

[13] Mattei DOGAN, „L'analyse quantitative en science politique: us et abus", *RIPC*, vol. 1, no. 1, 1994, pp. 37-60.

predecesorilor săi[14]. Un student în doctorat are mai multe cunoștințe decât strămoșul care a fondat domeniul respectiv, chiar dacă nu are capacitatea de raționament a predecesorului său.

Ignorarea mutuală

Într-o disciplină formală pot coabita mai multe teorii, dar nu putem vorbi de o paradigmă decât dacă o singură teorie verificabilă domină celelalte teorii, și este acceptată de întreaga comunitate științifică. Când Pasteur a descoperit microbul, teoria generării spontane a fost eliminată, iar contagierea a devenit noua paradigmă.

În schimb, în științele sociale constatăm că se confruntă mai multe teorii, greu de testat. De cele mai multe ori însă nici măcar nu vedem confruntarea. Asistăm mai degrabă la manevre de evitare mutuală, de evitare a întâlnirii, de împiedicare a oricărui dialog cu rivalul. O asemenea lipsă de comunicare între reprezentanții diferitelor școli este mai ușor de realizat astăzi din cauza mărimii disciplinelor și a împărțirii lor în specializări, școli și secte. Lucrul acesta este adevărat pentru toate țările, mari sau mici, avansate sau mai înapoiate.

Ignorarea mutuală poate fi generată de rivalitatea personală, de dispute metodologice, sau de dispute privind prioritatea în concepție sau în descoperire, dar în cele mai interesante cazuri, această ignorare reciprocă și deliberată este un obicei vechi în științele sociale. La granița secolului trecut, marii savanți nu comunicau, sau o făceau foarte puțin. În scrierile lui Max Weber nu există referințe la contemporanul său Durkheim. Weber cunoștea revista *Année sociologique*. Iar Durkheim, care putea citi în germană, nu îl citează pe Weber decât în mod fugitiv. Și totuși, au lucrat pe subiecte comune, ca de exemplu religia:

> „Weber cunoștea cu siguranță lucrările lui Durkheim, dar nu a fost influențat de acestea; la rândul său, Durkheim știa ce face Weber, dar nu face decât o referință minoră la acesta"[15].

Durkheim nu îi amintește decât în treacăt pe Simmel și pe Tonnies. El a fost criticat sever de către Pareto, care a avut o părere defavorabilă despre cartea

[14] Mattei DOGAN, Robert PAHRE, *Creative Marginality: Innovation at the Intersection of Social Science*, Westview Press, Boulder, 1990. Pentru traducerea în franceză, v. Mattei DOGAN, Robert PAHRE, *L'innovation dans les sciences sociales: la marginalité créative*, PUF, Paris, 1991.

[15] Anthony GIDDENS, „Weber and Durkheim: Coincidence and Divergence", în Wolfgang Justin MOMMSEN, Jürgen OSTERHAMMEL, *Max Weber and his Contemporaries*, Allen&Unwin, Londra, 1987, p. 182.

Le Suicide: „Din nefericire, scria el, argumentele sale nu sunt riguroase". În schimb, Durkheim nu face nicio aluzie la contemporanul său. Weber pare să fi ignorat existența teoriei paretiene privind circulația elitelor, iar la rândul său Pareto nu spune nimic despre teoria weberiană a *leadership*-ului politic. Nu a existat niciun schimb între Weber și Freud. Ernst Bloch și Georg Lukacs l-au întâlnit frecvent pe Weber la Heidelberg, dar lucrările lor nu lasă să se vadă nicio urmă de influență. Singurul contemporan al lui Weber care se referă la el în mod expres este Karl Jaspers, care era un filosof[16]. Weber n-a exercitat nicio influență asupra ideilor lui Spengler. În ceea ce-l privește pe Weber, Croce spune:

„L-am întâlnit pe Weber în 1909. Nu mai am nicio legătură cu el, nu i-am urmărit lucrările; n-am citit decât una din primele lui cărți, despre istoria agrară a Romei". Cum nota Raymond Aron, fiecare din cei trei fondatori ai sociologiei a urmat „un drum solitar".

Charles Wright Mills a lăsat puțini oameni indiferenți. Împotriva lui s-au ridicat mulți dintre contemporanii săi, care n-au adoptat strategia ignorării mutuale și a tăcerii. L-au contestat deschis, printre ei fiind Robert Dahl și Arnold Rose. În schimb Mills a ales să treacă sub tăcere cartea lui Berle și Means și pe cea a lui James Burnham, pe care le cunoștea cu siguranță, dar care deranjau propria sa teorie. Pentru Lenski, în 1966, Charles Wright Mills nu era decât „un traducător al scrierilor lui Max Weber".

Schumpeter nu se referă la niciunul din teoreticienii elitiști dinaintea lui, dar a fost citat din abundență de succesorii săi. Angus Campbell și Paul Lazarsfeld și-au petrecut o mare parte din viețile lor paralele studiind același comportament politic: nu s-au citat niciodată reciproc, dar pe urmă au fost citați împreună de cititorii lor. Johan Galtung, născut în 1930 și Stein Rokkan, născut în 1921, cetățeni ai aceleiași țări micuțe – Norvegia –, ambii comparatiști, au fost interesați de probleme asemănătoare, fiecare a elaborat o teorie a „centrului împotriva periferiei", dar n-au colaborat niciodată; s-au evitat cu grijă, au coexistat ignorându-se reciproc.

În 1982, în timpul unui simpozion de la Berlin, au fost compilate trei liste cu contribuțiile majore din știința economică. Prima, alcătuită de W. Krell, conține 30 de nume, cea de-a doua, realizată de Timbergeb, reunește 36 de nume, iar cea de-a treia, propusă de B. Fritsch și G. Kirchgässen, 44 de nume. Primele două liste conțin numai două nume comune (Klein, premiul Nobel, și Krell însuși); între prima și a treia listă, nouă nume sunt identice. Ultimele două liste nu au niciun nume în comun[17]. O asemenea diversitate de puncte de vedere

[16] V. Wolfgang Justin MOMMSEN, Jürgen OSTERHAMMEL, *op. cit.*

[17] John PLATT, „Is Everything Equal", în Karl Wolfgang DEUTSCH, Andrei S. MARCOVITS, John PLATT, (dir.), *Advances in the Social Sciences*, University Press of America, Lanham, 1986. Derek John de SOLLA PRICE, *Little Science, Big Science and Beyond*, Columbia University Press, New York, (1963) 1986, p. 350.

printre economiştii cei mai notorii nu pledează în favoarea coerenţei ştiinţei economice, nici în favoarea existenţei vreunei paradigme în această ştiinţă. Aceasta este şi părerea economistului Kenneth Boulding, care consideră că această ştiinţă este „dezorientată", comparând-o cu povestea orbului şi a elefantului. Nici premiatul Nobel Vasili Leontiev nu este mai indulgent:

> „An după an teoreticienii economişti produc modele matematice fără să fie capabili să avanseze în înţelegerea structurii şi funcţionării sistemului economic real".

Monetaristul Georges Stigler contestă desemnarea drept „autori ai unor contribuţii excepţionale" în cazul a şase econometrişti, pe motivul că „econometriştii nu au o metodologie omogenă şi nu au exercitat nicio influenţă majoră asupra ştiinţei economice"[18]. Totuşi, trei din aceşti şase econometrişti au primit mai târziu premiul Nobel, printre care şi Stigler.

> „Existenţa unei discipline omogene numită economie se află în ochii admiratorului. Samuelson, Solow şi Tobin şi alţii au folosit cuvinte dure la adresa economiştilor neoclasici precum Friedman şi membrii şcolii de la Chicago, care ridiculizează funcţia de consum formulată de Keynes"[19].

Observaţii similare pot fi făcute şi pentru celelalte discipline, cu excepţia lingvisticii. Dacă savanţi care aparţin aceleiaşi generaţii şi lucrează pe aceleaşi subiecte se ignoră reciproc, cum am putea percepe existenţa unei comunităţi ştiinţifice care aderă la o paradigmă? Paradoxal în aparenţă, rivalitatea este cu atât mai mare, cu cât proximitatea este mai mare şi vecinătatea mai directă.

Cercetări simultane şi progres cumulativ

Istoria ştiinţei este semănată de certuri cu privire la întâietatea cercetării. De aceea academiile şi instituţiile ştiinţifice scriu pe manuscrisele pe care le primesc ziua şi ora exactă de primire. S-a întâmplat ca editura Academiei Ştiinţelor să primească manuscrise la cinci minute înainte de miezul nopţii. Conflictul dintre Newton şi Leibniz privind întâietatea asupra calculului infinitezimal este bine cunoscută de toţi istoricii ştiinţei. Pasteur l-a devansat pe

[18] Citat de John PLATT, *op. cit.*, p. 350.

[19] Jack AMARIGLIO, Sidney RESNICK, Robert WOLFF, „Division and Difference in the 'Discipline' of Economics", în Ellen MESSER-DAVIDOW, David SCHUMWAY, David SYLVAIN, *Knowledges: Historical and Critical Studies in Disciplinarity,* University Press of Virginia, 1993, pp. 150-184.

Semmelveis, care în 1865 suspecta şi el existenţa microbului. Pe 25 noiembrie 1915 Albert Einstein a depus manuscrisul cu teoria relativităţii la Academia prusiană, care l-a publicat pe 2 decembrie. David Hilbert a supus aceleeaşi instanţe un text similar pe 20 noiembrie, care a fost publicat pe 31 martie. Hilbert l-a precedat pe Einstein cu cinci zile. Un document exhumat din arhive mult mai târziu, adnotat de mâna lui Hilbert, atestă paternitatea lui Einstein. Galileo a trebuit să se apere de imposturi. Cine a descoperit America, Amerigo Vespucci sau Cristofor Columb?

Această simultaneitate a cercetării a făcut obiectul unui studiu magistral al lui Robert Merton[20], care arată că şi cercetarea cea mai specializată avansează pe un front foarte larg. În istorie, adesea „ideea este în aer", iar competiţia antrenează mai multe laboratoare şi echipe de savanţi, care lucrează simultan asupra aceloraşi puncte.

În ştiinţele sociale competiţia e la fel de acerbă, dar întâietatea e greu de stabilit. Din acest punct de vedere, conflictul dintre Mosca şi Pareto este exemplar. Mosca l-a acuzat pe Pareto că s-a insiprat din cărţile sale fără să îl citeze. Mosca îi trimisese lui Pareto un exemplar din cartea sa, iar acesta o criticase. Nu e vorba de un plagiat în sensul riguros al termenului, deoarece Pareto n-a recopiat pagini întregi din textul lui Mosca. Vocabularul nu este acelaşi, dar asemănarea dintre „teoria clasei politice" şi „teoria elitelor" este frapantă. E sigur că Mosca a publicat cu trei ani înainte. Dar problema este de a şti în ce măsură Pareto s-a inspirat din lucrările lui Mosca. Zeci de politologi şi sociologi italieni au participat la această dezbatere privind paternitatea ideilor elitiste.

Mosca s-a plâns, iar Pareto a răspuns acuzaţiilor sale în scrisori adresate unor prieteni cunoscuţi, dar nu în publicaţiile lor: ei au practicat strategia ignorării mutuale. Pareto s-a apărat argumentând că Mosca nu a descoperit nimic, că ideile sale sunt presărate în opera lui Dante, Sumner Maine, Taine şi a multor altor autori, şi că importantă este sinteza teoretică pe care a făcut-o el, şi nu nişte elemente răzleţe.

Întrebarea este de ce exact în acel moment mai mulţi sociologi, eseişti, jurnalişti sunt interesaţi de fenomene desemnate azi prin termenii de „clasă politică" sau de „elite politice"? Pentru că în acel moment, în mod simultan, în multe ţări elitele ereditare sunt înlocuite rapid de elite alese de alegători şi asistăm la apariţia unui nou tip de actori politici. Nu e vorba de o nouă interpretare paradigmatică, ci de o nouă situaţie socială, care cere o nouă conceptualizare. Dar terenul nu era neexplorat, exitau deja mai mulţi precursori. De exemplu, cu un deceniu înainte în ţările scandinave au fost efectuate studii privind decadenţa aristocraţiei. Ideea că întotdeauna guvernează o minoritate

[20] Robert K. MERTON, *Social Theory and Social Structure*, The Free Press, New York, 1957.

datează din scrierile clasice. Această remarcă nu diminuează cu nimic construcțiile magistrale ale lui Mosca și Pareto. Construcții care nu au fost considerate decât mai târziu drept „paradigme" elitiste, capabile să contracareze paradigma marxistă. Pareto a atras mai mult atenția sociologilor pentru că era deja cunoscut pentru celelalte lucrări ale sale, mai ales în domeniul economiei politice, pentru că teoria sa despre elite era mai deschisă la comparații, și deoarece cartea lui a fost publicată într-o limbă cunoscută, în timp ce cartea lui Mosca n-a fost descoperită în Statele Unite și tradusă din italiană decât după patruzeci de ani.

Ultima tentativă de construire a unei paradigme

Ignorarea mutuală este o strategie adoptată de savanții care lucrează în același domeniu, chiar asupra aceluiași subiect. Lipsa unei paradigme este atestată de lipsa recunoașterii mutuale dintre savanți care sunt rivali direcți asupra unui termen de cercetare. În științele naturale o descoperire majoră se impune tuturor, deoarece experiența poate fi repetată și rezultatele pot fi verificate. În schimb, în științele sociale, validarea experimentală nu este posibilă. Dacă un politolog foarte cunoscut contestă validitatea cercetărilor unui coleg la fel de reputat, asta înseamnă că criteriile de evaluare nu sunt evidente și că o evaluare obiectivă nu reușește să se impună din cauza unor rivalități personale. Istoria științelor sociale a înregistrat un lung șir de conflicte declarate între autori notorii, conflicte care au provocat fisuri în interiorul fiecărei discipline. Atunci când comunitatea științifică nu este unită, nicio teorie nu poate dobândi adeziunea majorității membrilor săi. Cei care admit coexistența mai multor paradigme se joacă cu cuvintele, contrazicând definiția pe care a dat-o Kuhn conceptului de paradigmă. Or pământul se rotește în jurul soarelui, or invers. Dar cele două paradigme nu pot fi acceptate în același timp.

La confluența dintre mai multe discipline, Talcott Parsons a elaborat acum mai bine de o jumătate de secol o teorie ambițioasă, considerată de către istorici drept ultima tentativă de construire a unei teorii paradigmatice în științele sociale. Departamentul de sociologie al Universității Harvard a fost, în anii 1930, teatrul unei rivalități acerbe între Pitirim Sorokin și Talcott Parsons. Sorokin, care a publicat șase cărți importante în șase ani, și care era o stea în curs de apariție în sociologia americană, a fost numit în fruntea unui departament de sociologie. În acel moment Talcott Parsons era „instructor" în acel departament. În 1935, Parsons i-a prezentat lui Sorokin manuscrisul care avea să devină *The Structure of Social Action*. Sorokin a considerat manuscrisul drept „ilizibil", adăugând remarca „lucrări confuze pe care nu le înțelegem pot trece drept mari opere". El i-a reproșat autorului manuscrisului abuzul de

neologisme şi ideile fără fundament empiric. Acest dezacord a fost urmat de peripeţiile descrise foarte bine de Barry V. Johnston[21].

După lupte feroce, Sorokin a fost eliminat şi Parsons a devenit marele maestru de la Harvard. A creat un nou departament de „Social Relations", format din patru aripi – sociologie, antropologie socială, psihologie socială şi psihologie clinică – având o integrare teoretică ambiţioasă. În 1951 a apărut *Towards a General Theory of Action*, un adevărat manifest. Această carte s-a bucurat de un mare succes în Statele Unite. În puţin timp structuro-funcţionalismul lui Parsons a devenit şcoala dominantă în mai multe discipline, dar n-a durat mult până au fost semnalate punctele slabe ale integrării teoretice.

Într-un sfârşit, departamentul de *Social Relations* a fost desfiinţat. Cercetătorii din ştiinţele sociale şi-au dat seama că, spre deosebire de ştiinţele naturii, disciplinele din ştiinţele sociale nu au un consens în ceea ce priveşte lexicul, tipologia, metoda şi postulatul. Nu există norme de obiectivitate şi de adevăr (Johnston). După această experienţă nicio altă construcţie paradigmatică n-a mai reuşit să se impună majorităţii teoreticienilor, nici în sociologie, nici în ştiinţa politică. Mai degrabă s-a deschis un cimitir unde au fost îngropate multe din marile teorii.

Diversitate conceptuală şi comparaţie internaţională

Substanţele chimice sunt aceleaşi peste tot. Fenomenele sociale sunt diferite de la o ţară la alta, de la o epocă la alta. Diversitatea socială şi schimbarea sunt parametrii cruciali ai ştiinţelor sociale. Percepţia lui Thomas Kuhn despre istoria astronomiei, a fizicii sau a chimiei nu poate fi extrapolată ştiinţelor sociale. Într-adevăr, multe concepte şi teorii nu au aceeaşi semnificaţie de exemplu în Europa occidentală şi în Africa tropicală. „Teoria depdendenţei" poate fi valabilă pentru America Latină de ieri şi pentru Europa de Est de azi, dar nu şi pentru alte regiuni. Numeroase teorii cu pretenţii universale care neglijează configuraţiile naţionale au fost invalidate.

În ştiinţele naturale o experienţă poate fi repetată de nenumărate ori în condiţii identice. În schimb realitatea socială este eminamente diversificată şi se schimbă în mod inevitabil. De exemplu, pe vremea lui Malthus suprapopularea Europei era un lucru evident. Astăzi rata naşterilor de pe acest continent nu e suficientă pentru înlocuirea generaţiilor. Valorile tradiţionale care ţin de religie, naţiune, familie, autoritate, erotism se schimbă într-un ritm accelerat de mai multe decenii, iar teoriile care reflectă realitatea socială a generaţiei precedente trebuie să fie schimbate pentru a înţelege lumea contemporană. Istoria nu se

[21] Barry V. JOHNSTON, „Dominant Intellectual Tradition and the Coherence or Disintegration of the Discipline", *International Institute of Sociology*, Köln, 1997.

repetă niciodată, pentru că factorii nu se recombină în mod identic în toate epocile. Științele sociale își propun foarte rar să descopere legi universal valabile, de cele mai multe ori ele vor mai degrabă să explice diversitatea socială. „Ceea ce e adevărat de o parte a Pirineilor nu e adevărat și de partea cealaltă", scria Montaigne, un fin comparatist, acum patru secole. În științele sociale adevărul nu este universal, ci contextual. Specialiștii din științele sociale nu fac invenții și rar fac descoperiri. Ei observă regularități (corelații) și excepții (anomalii). Tocmai de aceea, așa cum au subliniat John Stuart Mill și Durkheim, cea mai imaginativă și cea mai penetrantă metodă din științele sociale este metoda comparată, care este cel mai bun succedaneu pentru experimentare. Fenomenele sociale fiind contextuale, generalizările paradigmatice din știința politică, din sociologie, antropologie, psihologie socială sau economie par etnocentrice și falacioase.

Cei mai mulți dintre cei care folosesc cuvântul „paradigmă" îl aplică unui anumit domeniu și nu întregii discipline. De exemplu, explicația elitistă este considerată de unii teoria cea mai seducătoare ca alternativă la ideologia-paradigmă marxistă. În domeniul economiei politice, „alegerea rațională" este ridicată de partizanii săi la rangul de paradigmă, constituind ceea ce Kuhn numește o comunitate științifică; alții percep această comunitate ca pe o sectă. Mulți psihiatri sunt mobilizați în jurul conceptualizării (sau paradigmei) freudiene.

Competiția dintre mai multe teorii contribuie la progresul cunoașterii. Astfel, paisprezece teorii au fost formulate de savanți comparatiști, de la Montesquieu la Max Weber, pentru a explica căderea Imperiului Roman. Niciuna nu este pe deplin satisfăcătoare, dar fiecare aduce o clarificare proprie. Aceste contribuții se întind pe mai multe decenii. Istoria științelor sociale nu este marcată de bulversări paradigmatice, ci de teorii competitive, dintre care multe au fost invalidate, în timp ce altele s-au impus, consituind fundamentele științelor sociale contemporane. Fără teorii competitive, știința politică comparată nu ar avansa. Confruntarea dintre teorii nu lasă loc proclamațiilor paradigmatice. Putem observa o analogie sugestivă între ceea ce Kuhn numește, în versiunea remaniată a tezei sale, „comunitate științifică" și ceea ce unii sociologi ai științei numesc „școală" (Almond, Merton, Smelser, Zuckerman). În istoria recentă a științelor sociale „școlile" s-au înmulțit (monetaristă, individualistă, post-modernistă, bio-socială, raționalistă, elitistă, culturalistă, etc.). Încercările de a formula generalizări paradigmatice au fost acuzate de „păreri imperialiste". Soarta durkheimismului este exemplară:

> „Nimic nu pare mai surprinzător în istoria sociologiei din Franța decât destinul sociologiei durkheimiene după moartea lui Durkheim. O tradiție abia creată, dar productivă și prestigioasă, sociologia n-a mai atras aproape niciun tânăr cercetător în perioada interbelică. Prea puțini dintre ei erau tentați să urmeze

> exemplul revistei *Année Sociologique*, în aşa măsură încât «orice» părea mai bun decât vechea sociologie à la Durkheim [...] Ca şi unele virtuţi, care dacă sunt excesive, pot deveni vicii, la fel şi paradigmele pot fi abuzive"[22].

În acest caz sociologul închide ochii în faţa unor date esenţiale, care nu sunt cuprinse în paradigma lui. El poate „să se orbească pe el însuşi"[23] şi, în unele cazuri, paradigmele pot căpăta o orientare dogmatică. Aşa că nu e de mirare că puţini savanţi aderă la ele.

> „Noţiunile de paradigmă şi de revoluţie paradigmatică sunt uneori acceptate provizoriu, pentru a fi respinse *in fine*. Lakatos este adesea beneficiarul acestui exerciţiu, deoarece apare drept un Kuhn moderat"[24].

Incompatibilitatea dintre metoda comparată şi postulatul paradigmatic

Cuvântul paradigmă s-a înrădăcinat în unele discipline din ştiinţele sociale. Dar majoritatea filosofilor şi sociologilor ştiinţei îl resping. Cei mai mulţi istorici nu îl folosesc. Majoritatea economiştilor continuă să gândească în termeni de supoziţii şi postulate. Majoritatea sociologilor, şi dintre cei mai buni, nu îl tolerează. În ştiinţa politică a fost adoptat de o mică minoritate: 8%[25]. Pentru comparatişti termenul pune o problemă de identitate. Dacă progresul ştiinţific s-ar realiza într-adevăr prin salturi paradigmatice uniforme şi universale, legitimitatea cercetării comparate ar fi pusă în cauză, pentru că n-ar exista diversitate, pluralitate contextuală şi evoluţie.

Dar n-avem de ce ne teme. Putem număra pe degetele de la o mână adevărurile absolute din ştiinţele sociale. Iată unul dintre ele: toate societăţile sunt stratificate, deoarece n-a fost descoperită nicio societate plată. Dar gradul de inegalitate şi modalităţile de organizare socială variază foarte mult. Această variaţie este substanţa şi esenţa cercetării comparate, deoarece nu au fost descoperite două naţiuni identice. Variaţia şi paradigma sunt antonomice. Ştiinţele sociale scapă formulărilor paradigmatice nu numai din punct de vedere al spaţiului, dar şi al timpului. De exemplu, societatea americană era, în anii 1950, una dintre cele mai egalitare dintre ţările avansate. În anul 2000 aceasta

[22] Johan HEILBRON, „Les métamorphoses du durkheimisme 1920-1940", *Revue Française de Sociologie*, XXVI, 1985, pp. 203-237.

[23] Robert K MERTON, „Priorities in Scientific Discovery" şi „Singletons and Multiples in Science", in *Sociology of Science*, University of Chicago Press, 1967.

[24] Peter WEINGART, „T.S. Kuhn: Revolutionary or *Agent Provocateur*?", în Karl Wolfgang DEUTSCH *şi alţii, op. cit.*, pp. 265-275.

[25] Adrian Prentice HULL, *op. cit.*, p. 121.

este una dintre cele mai inegalitare, dintre aceleași țări. Prin metoda comparată putem demonstra mii de exemple de schimbare socială: niciunul nu poate fi interpretat în termeni de paradigmă.

După cum mărturisește François Jacob:

> „Un om de știință nu face altceva decât să continue un lucru născut din eforturile acumulate de generațiile precedente... Sunt conștient că nu sunt decât o verigă din lungul lanț al cercetătorilor"[26].

[26] François JACOB, „Discours de Réception à l'Académie Française", 21 noiembrie 1997.

Capitolul 2

Cincisprezece strategii în sociologia comparată

Introducere

Nu există discipline precum chimia comparată sau fizica contextuală. În ştiinţele naturii, lanţul cauzal este identic peste tot. În fizica experimentală sau în chimie, descoperirile au o validitate universală. Dimpotrivă, în ştiinţele sociale, din cauza diversităţii şi a schizofreniei societăţilor umane, ele sunt contextuale şi relativiste. Acest lucru este valabil pentru toate speciile în viaţă, aşa cum a fost demonstrat de marii comparatişti Lamarck şi Darwin. „Adevăr de această parte a Pirineilor, eroare de cealaltă parte", a spus Montaigne acum mai multe secole. Cea mai bună cale de a înţelege o astfel de diversitate biologică şi socială este metoda comparată. Dar, în ştiinţele sociale, există foarte puţine explicaţii teoretice cu validitate sau aplicabilitate universală. Deja John Stuart Mill a admis că metodele variaţiilor concomitente nu pot fi aplicate realităţilor sociale. Nu există nici măcar o singură o teorie sociologică să nu fi fost invalidată în unele cazuri: în ştiinţele sociale există foarte puţine paradigme[1].

O astfel de diversitate de relaţii cauzale implică o varietate de metode. Cuvântul „metodă" are două înţelesuri. Primul se referă la tehnica analizei, cum ar fi eşantionajul în anchete, clasificarea datelor agregate, regresiile multiple, inferenţa ecologică şi aşa mai departe. Cel de-al doilea desemnează abordarea generală, strategia de derulare a investigaţiei. Aici ne vom interesa în mod exclusiv de aceste strategii generale, lăsând la o parte tehnicile de cercetare.

În cercetarea comparată, diferitele strategii sunt complementare. Ele pot fi combinate şi folosite succesiv în diferite etape ale analizei şi sintezei. Un exemplu concret ar fi util, şi îl vom alege, în mod deliberat, din afara ştiinţelor sociale. Să facem, aşadar, o incursiune în arhitectura comparată, concentrându-ne asupra monumentelor religioase. Putem începe prin a compara catedralele gotice din Europa. Aceasta ar fi o *comparaţie între cazuri similare*, trăsătura comună fiind stilul gotic. Dar vom descoperi curând faptul că în ciuda aceleiaşi structuri de bază, nu există două catedrale identice. Modelul de bază este uşor recognoscibil, dar fiecare catedrală are propria sa formă, mărime,

[1] Mattei DOGAN, „Are There Paradigms in the Social Sciences?", în *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*, Elsevier, Oxford, 2002.

propriile sale decorațiuni și vitralii. Aici, comparația subliniază aceste diferențe de detaliu în interiorul categoriei catedralelor gotice.

Să presupunem acum că vom compara stilul gotic cu cel romanic. De data aceasta, am putea adopta strategia *comparației între cazuri contrastante*, deoarece domul bazilicii San Pietro din Roma și turnurile de la Notre Dame din Paris sunt fundamental diferite între ele, din punct de vedere estetic.

Putem merge și mai departe și să includem în comparație și temple protestante, biserici ortodoxe patriarhale, temple budiste, moschei, temple grecești, piramide incașe și piramide ale faraonilor. Care este numitorul comun al tuturor acestor clădiri? În mod evident, dorința de a oferi o „casă" simbolică zeilor și de a-i onora. Ajungem astfel la conceptul de „sanctuar". În jurul acestui concept, omogenizăm un domeniu eterogen: o credință comună, în ciuda diversității arhitectonice. Acest demers poate fi numit *omogenizare conceptuală a unui domeniu eterogen*. Această incursiune rapidă în arhitectura comparată ne permite să distingem trei tipuri de strategii în cercetarea comparată.

Există însă multe altele. Înainte de a le inventaria, este necesar să subliniem faptul că trebuie luată de la început o decizie importantă: nevoia de a delimita câmpul de cercetare. Comparațiile atotcuprinzătoare în tradiție clasică devin din ce în ce mai rare, deoarece științele sociale sunt astăzi din ce în ce mai analitice și mai funcționale.

Astăzi, aproape toate studiile comparate se ocupă de segmente, de părți ale unei societăți. Analizele generale în linia lui Montesquieu, Spencer sau Weber sunt din ce în ce mai rare, deoarece progresul cunoașterii îi determină pe sociologi să-și definească și să-și limiteze domeniul de investigație. O specificare similară a cercetării se poate întâlni și în fizică. Profilul intelectual al lui Nicolaus Copernicus, Leonardo da Vinci sau Isaac Newton nu mai corespunde cu cel al oamenilor de știință celebri din ziua de azi. Disciplina se maturizează, împărțind în segmente realitatea socială pe care o studiază.

Aceasta nu înseamnă că perspectiva holistă a fost abandonată. Câțiva mari comparatiști au contribuit la menținerea ei în viață. Dar nu trebuie decât să consultăm bibliografiile dedicate analizei comparate ca să observăm predominanța copleșitoare a comparațiilor sectoriale. Foarte puține studii îndrăznesc o comparație între structuri politice și sociale vaste, în întregul lor. Divizarea sistemului pe segmente este cursul normal al abordării comparate. În fața complexității sistemului politic, și în afară de cazul în care optează pentru teoria pură, cercetătorul este nevoit să facă o alegere, să separe, să selecteze fenomenul asupra căruia va centra comparația.

Distincția între segmentare și abordarea globală este o chestiune de grad. Între studiul sectorial restrictiv și abordarea globală care se pierde în teoretizare abstractă se află o progresie de la particular la general. Punând față în față aceste două ipostaze, dorim să scoatem în evidență metoda generală. Comparația implică întotdeauna delimitarea unui sector mai mic sau mai mare

în cadrul unei societăți sau al unui sistem politic. Dar există o diferență considerabilă între, de exemplu, analiza comportamentului politic al muncitorilor din două țări și studiul funcțiilor de agregare ale partidelor din douăzeci de țări.

Odată ce comparatistul și-a delimitat obiectele ce urmează să fie comparate, el trebuie să ia o a doua decizie foarte importantă: alegerea țărilor ce vor fi incluse în comparație. Această alegere depinde de mulți parametri care vor apărea pe rând în cele cincisprezece strategii care vor urma și pe care le vom trece acum în revistă.

Comparația prin reproducerea unor studii de caz singulare

În bibliografiile și indicii de citare din cercetarea comparată, majoritatea studiilor menționate se ocupă de o singură țară[2]. Motivul principal este că, deși nu sunt propriu-zis comparate, aceste studii ajută cercetarea comparată în sensul că ele conțin o componentă teoretic-conceptuală semnificativă. Un alt motiv este confuzia, acceptată de mulți cercetători și instituții, între studii cu adevărat comparate și studii referitoare la zone geografice îndepărtate. Asupra acestui punct, Giovanni Sartori este intransigent: „Trebuie să insist asupra faptului că, în calitate de investigație a unui *singur caz*, studiul de caz nu poate fi subsumat metodei comparate, deși ar putea avea anumite merite din perspectiva acesteia"[3]. Cu toate acestea, studiul de caz este lăudat de mulți comparatiști. Harry Eckstein i-a definit „meritele" cu mult timp în urmă: „Studiile de caz sunt în primul rând și înainte de orice o parte, o componentă integrantă a construcției de teorii, și nu a verificării teoriilor"[4]. În acest sens, Sidney Verba are dreptate să spună că un caz particular se poate explica în mod valid doar pe baza unor ipoteze generale[5]. Tot restul este mai puțin relevant, iar din acest punct de vedere este inutil. Alfred Grosser o spune altfel:

[2] Lee SIGELMAN, George H. GADBOIS, „Contemporary Comparative Politics: An Inventory and Assessment", în *Comparative Political Studies*, vol. 16, nr. 3, octombrie 1983, pp. 275-306.

[3] Giovanni SARTORI, „Comparing, Miscomparing and the Comparative Method", în Mattei DOGAN, Ali KAZANCIGIL (eds.), *Comparing Nations*, Blackwell, Oxford, 1994, p. 23.

[4] Harry ECKSTEIN, „Case Study and Theory in Political Science", în Fred I. GREENSTEIN, Nelson W. POLSBY (eds.), *Handbook of Political Science*, vol. 7, Addison-Wesley Pub Co, 1975, pp. 79-138.

[5] Sidney VERBA, „Some Dilemmas in Comparative Research", *World Politics*, vol. 20, nr. 1, octombrie 1967, pp. 111-127, p. 114.

„Într-un anumit sens, nicio monografie nu este științifică. Există știință doar acolo unde analiza unui subiect specific este concepută de la început ca un studiu de caz, adică, dacă cercetătorul interoghează subiectul pe baza unei viziuni de ansamblu comparate – chiar dacă limitat – pe care o are asupra unor subiecte similare"[6].

Pentru Henry Teune,

„chiar și studiile de caz asupra unei singure țări, dacă sunt încadrate teoretic, pot fi folosite spre a susține generalizarea. Astfel de cazuri pot fi și ele primi pași importanți pentru selectarea unor alte cazuri relevante în vederea elaborării unei probleme teoretice"[7].

B. Guy Peters adaugă:

„Oamenii de știință pot utiliza metoda studiului de caz ca bază fundamentală a metodologiei, dar astfel ei acumulează un număr de cazuri care creează un ansamblu teoretic. Acești oameni de știință au un cadru teoretic comun, pe care îl aplică unei serii de cazuri. Această selecție în vederea unui scop deja știut nu corespunde canoanelor metodologiei experimentale sau statistice, dar totuși ea permite acestor cercetători să facă afirmații teoretice rezonabile cu o puternică bază comparativă"[8].

Mulți cercetători au testat sau dezvoltat modele generale plecând de la o singură țară. Ne gândim aici la lucrările lui Rene Dumont despre India, ale lui David Apter despre Ghana, ale lui James Coleman despre Nigeria, Fred Riggs despre Thailanda, Michael Hudson despre Liban sau Lucian Pye despre Birmania. Dacă luăm în considerare acest ultim caz, vom vedea cum, reflectând asupra problemelor acestui nou stat asiatic, Pye a făcut anumite observații teoretice care au căpătat o largă recunoaștere și au fost discutate în studii despre dezvoltarea politică și comunicare[9]. Nicio societate modernă nu se poate forma în absența dezvoltării unor mari organizații complexe și eficiente; dar cazul Birmaniei arată clar că, la rândul lor, astfel de organizații nu pot fi create în absența comunicării informale între cetățeni, adică în absența unei organizări sociale adecvate. Aceste lucrări exemplifică modul în care un studiu de caz

[6] Alfred GROSSER, *L'explication politique. Introduction à l'Analyse Comparative*, Colin, Paris, 1972, p. 137.

[7] Henry TEUNE, „Comparing Countries: Lessons Learned", în Else OYEN (ed.), *Comparative Methodology*, Sage, Londra, 1990, p. 45.

[8] B. Guy PETERS, *Comparative Politics, Theory and Methods*, New York University Press, New York, 1998, p. 141.

[9] Lucian PYE, „The Non-Western Political Process", *Journal of Politics*, vol. 20, nr. 3, August 1958, pp. 468-486.

poate să aducă la lumină factori semnificativi şi variabile neglijate în comparaţiile mai extinse. Limitarea analizei la o singură ţară are avantajul de a-i permite cercetătorului să studieze subiectul în adâncime.

Studiul de caz devine „euristic", aşa cum spune Harry Eckstein, atunci când contribuie la rafinarea unei teorii. A studia Canada ca democraţie consociaţională înseamnă a distinge între elementele explicative care sunt integrate în cunoaşterea cumulativă asupra acestui tip de democraţie. A constata, de exemplu, cât de puţină rezistenţă oferă modelul consociaţional în faţa responsabilităţilor guvernamentale excesive, ca în cazul Libanului, duce la o mai bună înţelegere a regulilor jocului într-un astfel de sistem. Aceste exemple ilustrează modul în care studiul de caz, departe de a fi o simplă descriere a unor caracteristici sociale, contribuie activ la explicarea lor.

> „Atunci când explicaţiile sunt deduse din astfel de studii asupra unei singure ţări – explicaţii care au aplicabilitate teoretică sau potenţială asupra altor contexte – studiile respective contribuie în mod evident la îndeplinirea scopurilor analizei transnaţionale"[10].

„În mod indirect, studiile de caz pot avea o contribuţie importantă la stabilirea unor afirmaţii generale şi, astfel, la construcţia de teorii în ştiinţa politică", admite Arendt Lijphart[11], care distinge între şase tipuri de studii de caz: non-teoretic, interpretativ, generator de ipoteze, care confirmă teoria, care infirmă teoria şi cazuri deviante.

Un studiu asupra unei singure ţări ar putea deveni, retrospectiv, cu adevărat comparat dacă este reprodus în una sau mai multe alte ţări, şi dacă această reproducere se concentrează asupra relaţiilor dintre variabile, nefiind limitată la date descriptive. Cei mai mulţi comparatişti fac o distincţie clară între datele descriptive şi reproducerea relaţiilor[12].

Ce înseamnă cuvântul „reproducere"? În ştiinţele exacte, înseamnă repetarea întocmai a modelului de cercetare şi a experimentelor folosite în alt caz, pentru a evalua dacă se ajunge la aceleaşi concluzii. În ştiinţele sociale, un studiu de caz este reprodus dacă este „modelat în mod conştient după metodele, ipotezele sau măsurătorile care au fost folosite mai înainte în alt studiu"[13].

[10] Lawrence C. MAYER, „Practicing What We Preach: Comparative Politics in the 1980s", *Comparative Political Studies*, vol. 16, nr. 2, iulie 1983, pp. 173-194, p. 175.

[11] Arend LIJPHART, „Comparative Politics and the Comparative Method", *American Political Science Review*, vol. 65, nr. 2, June 1971, pp. 682-693, p. 691.

[12] Stefan NOWAK, „The Strategy of Cross-National Survey Research for the Development of Social Theory", în Alexander SZALAI, Ricardo PETRELLA (eds.), *Cross-National Comparative Survey Research*, Pergamon Press, Oxford, 1977, p. 17.

[13] Lee SIGELMAN, George H. GADBOIS, *art. cit.*, p. 279.

Natura problemei este un factor important atunci când decidem dacă un studiu de caz are valoare pentru un comparatist. Studiile bazate pe date structurale sau sistemice au o perspectivă promițătoare în acest sens, deoarece sistemul politic oferă deja o matrice universală, adică prezintă un set de probleme cu relevanță generală și permite reproducerea de la o experiență particulară la alta. Astfel de reproducere poate deveni mai dificilă atunci când domeniul luat în considerație de monografia respectivă implică genul de abordare intimă pe care doar istoria o poate oferi. Studiile de caz care se ocupă de segmente ale sistemului politic, cum sunt partidele sau Parlamentele, sunt în general mai relevante pentru perspectiva comparată decât, să spunem, analizele dedicate ideologiilor.

Comparația prin tipuri ideale și prin tipologii empirice

Există două tipuri de tipologii: deductive și inductive. Abordarea deductivă constă în construirea unor tipuri abstracte. Max Weber este reprezentantul clasic al acestei metode. Arta de a construi tipuri ideale implică o cunoaștere profundă a realității și o mare capacitate de sinteză. Tipologia lui Max Weber referitoare la cele trei tipuri de legitimitate – carismatică, rațională și tradițională este una dintre cele mai citate tipologii în sociologie și în știința politică. Cu toate acestea, ea este astăzi depășită.

În tipologia weberiană a legitimității, conceptul de *leadership* carismatic joacă un rol crucial. Dar dacă încercăm să aplicăm conceptul de carismă la liderii contemporani – fără să îi forțăm limitele – găsim, prin cercetare empirică, doar câteva cazuri autentice în ultimele câteva decenii, și chiar și mai puține cazuri de legitimitate tradițională ereditară: doar trei sau patru, dacă excludem monarhii ceremoniali fără putere politică reală. În consecință, două din cele trei „cutii" ale tipologiei weberiene sunt aproape goale dacă ne referim la lumea contemporană. Cea de-a treia „cutie", conducerea legală-rațională-birocratică, este ticsită cu aproape 180 de țări independente contemporane, și devine astfel diluată, deoarece amalgamează o mare varietate de regimuri: autoritarismul birocratic latino-american, democrațiile neocorporatiste scandinave, regimurile tiranice africane.

Disconfortul teoretic devine și mai acut atunci când cercetătorul empiric descoperă că cele mai multe din regimurile incluse în această a treia „cutie" nu sunt nici măcar legitime. Astfel, vechea tipologie weberiană nu include majoritatea regimurilor contemporane. Această tipologie clasică trebuie adusă la zi prin adăugarea unui al patrulea tip, rezervat regimurilor semi-legitime, și a unui al cincilea, pentru domniile complet nelegitime.

La o privire mai atentă, cercetătorul descoperă că aceste două noi tipuri de autoritate sunt și ele prea eterogene; el are atunci opțiunea de a multiplica

numărul tipurilor sau pe cea de a distinge între mai multe sub-tipuri. Conştient fiind că, potrivit teoriei clasice, legitimitatea nu este un paragraf în Constituţie, ci o credinţă în mintea oamenilor, cercetătorul are nevoie de date empirice. El descoperă atunci că dihotomia legitimitate – lipsă de legitimitate este prea rigidă, şi că este nevoie de un alt concept, care să poată fi operaţionalizat în cercetarea empirică prin măsurarea graduală a noţiunii de încredere. Aşadar, întrebările corecte sunt: câtă încredere, a cui, în ce domeniu?

Se pot da multe exemple de tipologii deductive, începând cu Aristotel. Cele mai multe dintre ele rezistă încă în literatura de specialitate (Tonnies: comunitate şi societate; Durkheim: solidaritate mecanică şi organică; Redfield: societăţi rurale şi societăţi urbane; Parsons a sugerat şi el câteva tipologii fecunde, dar extrem de abstracte). Dar în deceniile recente, tendinţa a fost mai degrabă către tipologiile fundamentate empiric.

Clasificarea este un demers vechi în toate ştiinţele. O tipologie este o clasificare multidimensională. Cea mai simplă tipologie rezultă din încrucişarea a două dimensiuni. Tipologiile actorilor sociali sunt adesea elaborate într-un context unic, în timp ce tipologiile care privesc sisteme, regimuri şi societăţi sunt concepute de la început într-un cadru internaţional. Cineva care observă grupuri sau indivizi îi poate compara fără să treacă de frontierele naţionale. El poate face o comparaţie care să nu fie internaţională, poate construi o tipologie a liderilor sau a votanţilor, luând în considerare o singură ţară, sau un singur oraş. Acest lucru devine dificil, dacă nu chiar imposibil, atunci când analiza se referă la grupuri, instituţii sau structuri care există doar în număr limitat. Comparaţiile internaţionale devin mai valoroase atunci când obiectele analizei sunt clasele sau partidele, decât atunci când studiul se referă la familii sau indivizi; ele sunt mai utile pentru a înţelege grupurile de presiune sau sindicatele decât pentru a face distincţia între liderii acestor grupuri. Tipologiile necesită o extindere a câmpului de cercetare dincolo de frontierele naţionale atunci când numărul de cazuri este insuficient: tipologia sistemelor politice intră în mod natural în domeniul comparatistului.

Valoarea tipologiilor regimurilor, ca şi a tipologiilor actorilor sociali, depinde de cantitatea de dezbatere pe care o generează. Este esenţial să se ajungă la un anume consens pentru ca tipologia să devină un adevărat instrument al comparaţiilor. Felul în care a evoluat gradual, prin discuţii şi confruntări, reflecţia asupra tipurilor de guvernare autoritară ilustrează această afirmaţie. Dihotomia democraţie-totalitarism şi-a pierdut mult din relevanţa analitică odată cu creşterea numărului ţărilor „hibride". Pe măsură ce multe state din Lumea a Treia au devenit independente, comparatiştii care studiau aceste ţări noi şi-au dat seama repede că era inadecvat conceptul de totalitarism, unul din motive fiind, de pildă, absenţa unei infrastructuri tehnice care să permită controlul indivizilor. Nu se putea face în mod real o analogie între tiraniile din Africa sau din Asia şi regimurile stalinist sau nazist. Leo Strauss a definit, pe

bună dreptate, totalitarismul prin două elemente. Spre deosebire de tirania clasică, scria el, regimul totalitar dispune de tehnologie și de ideologie. Aceasta înseamnă că voința de a mobiliza total o populație – factorul ideologic – nu este suficientă pentru a transforma noul stat într-unul totalitar. Pentru aceasta, trebuie ca dezvoltarea țării să ajungă la un nivel care să permită o penetrare adâncă în societate. Este necesar ca guvernul central să dispună de infrastructuri, mijloace și mecanisme precum presa sau sistemul educațional, pentru a căpăta controlul efectiv al angajărilor, al veniturilor, al circulației, asociațiilor voluntare și forțelor militare și de poliție.

Marea diversitate a noilor state independente a generat mai multe tipologii, care adesea s-au suprapus. Ceea ce este totuși remarcabil este consensul care s-a degajat până la urmă printre marii comparatiști. Tipologia elaborată de Edward Shils a marcat o perioadă de pionierat în această direcție. Shils a distins două tipuri intermediare între polii extremi ai regimurilor democratice și totalitare – democrațiile tutelare, caracterizate de hipertrofia executivului, și oligarhiile în curs de modernizare a căror trăsătură principală este dominația unor grupuri militare sau birocratice, care nu sunt preocupate de democratizarea țării. La aceste patru tipuri, Shils a adăugat un al cincilea, care este pe cale să dispară rapid: oligarhia tradițională. James S. Coleman a distins între trei tipuri de țări în curs de dezvoltare: competitive, semicompetitive și autoritare; orientarea către modernizare a introdus o a doua axă care a permis elaborarea a cinci tipuri[14].

Mai complexe, mai ambițioase și mai abstracte decât tipologiile actorilor, tipologiile globale dețin un loc crucial în cercetarea comparată. De la Aristotel la Max Weber, istoria a fost marcată de aceste construcții, iar cele mai bune dintre ele au fost adevărate unelte ale progresului în cunoașterea sociologică. Analistul este nevoit să formuleze noi tipologii tocmai datorită nevoii de a umple golurile lăsate de cadrele conceptuale. Nimic nu este mai bun decât o tipologie reușită pentru generarea de noi concepte[15].

Comparația binară

Există două feluri de comparații binare: explicite și implicite. O comparație binară explicită este o comparație între două țări alese pe baza unei ipoteze clare, care pune față în față analogiile și diferențele. O analiză binară

[14] James COLEMAN, „The Political Systems of the Developing Areas", în Gabriel ALMOND, James COLEMAN (eds.), *The Politics of Developing Areas*, Princeton University Press, Princeton, 1960.

[15] Mattei DOGAN, Dominique PELASSY, *How to Compare Nations*, second edition, Chatham House, New York, 1990, pp. 178-179.

poate avea ambiția de a acoperi două țări în întregul lor, dar o astfel de încercare poate duce la o serie de studii paralele care nu sunt comparative în mod direct, sau la o serie de analize pe sectoare. Nevoia de a „segmenta" realitatea apare clară în astfel de tentative. Un bun exemplu este comparația modernizării din Japonia și Turcia[16]. Alegerea perechii de țări este de o importanță crucială. Unele perechi sunt interesante, iar altele sunt lipsite de sens. Perechea Japonia-Statele Unite este un exemplu instructiv. Iată cum justifică Lipset această comparație binară:

> „Japonia și Statele Unite sunt două dintre exemplele cele mai pregnante de succes industrial în lumea contemporană, și au ales căi foarte diferite de a ajunge în această poziție. Eforturile de a explica succesele din trecut ale Americii au scos în evidență faptul că ea a avut de depășit mai puține tradiții pre-industriale înrădăcinate, și în special că nu a fost niciodată o societate feudală sau ierarhică dominată de stat sau de Biserică. Toată Europa și, desigur, Japonia, au fost odată feudale, organizate în termeni de monarhie, aristocrație și ierarhie fixă, cu un sistem de valori înrădăcinat în instituții religioase"[17].

Justificări similare pot fi găsite pentru perechea Junker – samurai, aleasă de Reinhard Bendix, și pentru perechea Japonia-China, aleasă de Marion J. Levy. Comparația binară permite un tip de confruntare detaliată care este aproape imposibilă atunci când analiza acoperă prea multe cazuri.

Comparația binară pare adesea cea mai bună cale de a întreprinde un studiu care nu neglijează nici specificul și nici generalul. Comparația între două țări contribuie în mod natural la creșterea interesului pentru acestea, și mai ales subliniază principalele caracteristici și originalitatea fiecărei situații. Dar comparația binară poate fi utilizată nu numai pentru creșterea cunoștințelor noastre despre două sisteme diferite. Ea poate contribui, de asemenea, la înțelegerea unor fenomene mai generale. În aceste cazuri, cele două țări luate în considerare sunt gândite ca ilustrări contrastante ale unei reflecții teoretice. Atunci când sociologul compară revoluțiile industriale britanică și franceză, el propune o analiză demnă de luat în seamă nu numai de către cei interesați de Franța sau Marea Britanie, ci și de cei care studiază dinamica industrializării. Atunci când un comparatist pune față în față atitudinile politice ale clasei muncitoare din Marea Britanie și din Franța, el încearcă să identifice variabile care pot explica înclinația mai mare sau mai mică spre radicalism politic. Muncitorii din Franța au apreciat scena politică drept locul privilegiat în care se

[16] Robert E. WARD, Dankwart A. RUSTOW, *Political Modernization in Japan and Turkey*, Princeton University Press, Princeton, 1964.

[17] Seymour Martin LIPSET, „American Exceptionalism, Japanese Uniqueness", în Mattei DOGAN, Ali KAZANCIGIL (eds.), *op. cit.*, pp. 153-212, p. 153.

putea realiza schimbarea, în timp ce „pragmatismul" clasei muncitorilor britanici a dat liderilor sindicali un rol decisiv.

De ce au devenit samuraii din Japonia agenți ai puterii centrale și ai modernizării, pe când în Germania, Junker-ii au devenit o forță conservatoare? Încercând să răspundă la această întrebare, Reinhard Bendix a reușit să scoată la iveală câteva fenomene cu semnificație generală. Răspunsul este, pe de o parte, că Japonia s-a retras înspre sine, astfel încât aristocrația, spre deosebire de cea din Germania, nu s-a simțit amenințată; iar pe de altă parte, că samuraii nu dețineau pământuri, așadar, s-au adaptat destul de ușor la oraș și la administrație. Factori structurali, cum sunt deschiderea unei țări sau legăturile pe care le are populația cu pământul, pot avea efecte importante asupra comportamentului membrilor unei societăți. În astfel de cazuri, comparația binară poate oferi ilustrări generale ale felului în care au apărut dezvoltarea, modernizarea sau integrarea națională.

Comparația binară este utilizată adesea pentru țări care manifestă similitudini contextuale, chiar dacă scopul analizei este acela de a evidenția diferențele în unul sau mai multe domenii specifice. O analiză comparată a recrutării și duratei prezenței în viața politică miniștrilor din cabinetul francez sau britanic, considerate ca sisteme opuse, ar putea demonstra unele analogii între cele două țări, de exemplu în ceea ce privește stabilitatea unui „nucleu guvernamental"[18]. Invers, un studiu al clivajelor politice în Franța și Italia, în contexte considerate similare, ar putea demonstra că diferitele straturi sociale nu se distribuie la fel între partidele politice din cele două țări. O alăturare între Franța și Italia prezintă o tentație firească, deoarece cele două țări împărtășesc multe caracteristici. Binomul Franța-Italia a stimulat o mulțime de comparații între cele două partide comuniste, cele mai puternice din lumea occidentală. Marea Britanie și Statele Unite au și ele caracteristici comune, care au încurajat multe comparații referitoare la procesele de luare a deciziei după ce Ostrogorski a făcut prima comparație între ele. Este mai atractiv să folosești perechi de țări ca Franța și Italia, Maroc și Tunisia, Norvegia și Suedia, sau Uruguay și Costa Rica decât să compari Finlanda cu Bolivia sau Brazilia cu Pakistan. Unele perechi vor stârni foarte mult interes, în timp ce altele vor duce la rezultate slabe. O comparație între Anglia și Japonia, ca națiuni insulare sau ca puteri maritime, ar putea fi plină de semnificație, dar o încercare de a compara Elveția și Ciad ca țări fără acces direct la mare ar fi de slab interes.

Desigur, comparatistul are libertatea de a stabili perechi originale, pe baza propriilor sale concepții asupra relevanței lor. Ar fi relevant să compari India și China în cadrul unui studiu asupra opțiunilor posibile pentru țările

[18] Mattei DOGAN, Peter CAMPBELL, „Le Personnel Ministériel en France et en Grande Bretagne", *Revue Française de Science Politique*, vol. 7, nr. 2, 1957, pp. 313-345.

asiatice suprapopulate, deoarece ambele încearcă să rezolve probleme legate de demografie, rata şomajului şi foamete. Pe de altă parte, cineva interesat de structuri de putere sau mobilizarea maselor în regimurile totalitare ar găsi fără îndoială mai potrivit să compare Germania nazistă şi URSS. Pentru cei interesaţi de fascismul european, Germania ar putea face pereche cu Italia. Anglia şi Germania formează o pereche folosită adesea de cei care studiază revoluţia industrială. Germania şi Franţa pot fi studiate împreună în cadrul unei analize a stratificării sociale. Aceste exemple arată gama de posibilităţi deschise comparaţiilor binare[19].

O comparaţie binară poate fi *implicită* atunci când o ţară străină este privită în raport cu ţara de origine a observatorului. Printr-un fel de proces dialiectic, privirea înspre exterior ascute percepţia asupra propriei noastre societăţi. Îţi cunoşti ţara mai bine atunci când cunoşti şi alte ţări. Anumite caracteristici ale societăţii franceze i-au apărut mai clare lui Tocqueville atunci când a observat societatea americană. Lucian Pye a înţeles „procesul politic non-occidental" comparându-l, implicit, cu propria sa cultură occidentală. După cum notează Charles C. Ragin, „mulţi specialişti pe diferite zone sunt comparatişti atenţi, deoarece ei compară implicit cazul pe care l-au ales cu propria lor ţară sau cu un caz ideal-tipic imaginar, dar decisiv din punct de vedere teoretic"[20]. Comparaţia binară implicită nu este întotdeauna imună faţă de etnocentrism.

Comparaţia între ţări similare

Contiguitatea geografică nu este, în mod evident, nici singurul şi nici neapărat cel mai bun mijloc de a defini un univers relativ omogen. Şi totuşi, contiguitatea geografică implică adesea anumite similitudini culturale, economice, sociale şi istorice. Abordarea regională prezintă avantaje importante. Această strategie asigură în modul cel mai natural un control asupra acelor variabile pe care observatorul ar dori să le menţină constante în scopul de a analiza mai bine alte variabile. Comparaţia între ţări similare se suprapune în multe cazuri pe abordarea regională. Studiile despre Europa occidentală, America Latină, Orientul Mijlociu sau Africa Tropicală au eliminat din analiză impactul factorilor contextuali, de mediu şi geografici.

Totuşi, relevanţa abordării în funcţie de zona geografică pentru politica comparată nu este atât de directă cum ar părea la o primă vedere. Asemănarea nu este în mod necesar legată de contiguitate. Proximitatea geografică în sine nu

[19] Mattei DOGAN, Dominique PELLASSY, *op. cit.*, p. 126-128.

[20] Charles C. RAGIN, *The Comparative Method*, Berkeley, University of California Press, 1987, p. 4.

este întotdeauna semnificativă pentru comparație. Există națiuni sau sisteme politice care aparțin aceleiași regiuni, sunt contigue, și cu toate acestea sunt foarte diferite – de exemplu, cum este cazul țărilor din Asia de Sud-Est.

După cum a arătat John Martz[21], cercetătorii politicii din America Latină întâmpină în mod constant dificultăți legate de problema diversității: niciuna din teoriile generale care au fost aplicate Americii Latine ca întreg, cum sunt *dependencia*[22], autoritarismul birocratic[23] sau teoria tranziției[24], nu a permis o conceptualizare generală care să acopere toate țările din regiune, și nici studii comparate la nivelul întregii regiuni. Există, într-adevăr, anumite riscuri de limitare pe care studiile regionale le ascund atunci când pun un accent prea mare pe specificitățile regiunii.

O comparație între țări „relativ similare" își asumă neutralizarea anumitor diferențe în scopul de a permite o mai bună analiză a altora. Această strategie se plasează în miezul metodei comparate. După cum a spus odată John Stuart Mill, doar dacă reducem pe cât posibil numărul variabilelor care interacționează, putem avea mijloacele de a observa influența factorilor pe care vrem să-i studiem. Este mai ușor să testezi ponderea anumitor reguli instituționale în comportamentul politic alegând democrații care au valori comune, decât să incluzi în analiză regimuri autoritare sau pseudo-democrații. Știm că un comparatist, spre deosebire de un chimist, nu poate elimina niciodată impactul mediului. Nu există două națiuni în lume care să permită cercetătorului să măsoare influența religiei protestante asupra anumitor reguli de proprietate, în condițiile în care toate celelalte variabile să fie identice. Tot ceea ce poate face cercetătorul este să mărească pertinența concluziilor sale alegând cu atenție entitățile sociale și politice pe care le va compara.

Pentru cercetătorul care studiază sisteme politice, analogiile trebuie căutate fie în mediul sociocultural al acelor sisteme, fie în structurile și modurile lor de operare. Omogenitatea va fi mai degrabă culturală dacă, de exemplu, alegem țări anglo-saxone, și mai degrabă structurală dacă cercetătorul decide să examineze regimurile de partid unic.

Strategia de a compara țări similare a fost criticată de Adam Przeworski:

[21] John D. MARTZ, „Problems of Conceptualization and Comparability in Latin America", în Mattei DOGAN, Ali KAZANCIGIL, *op. cit.*

[22] Fernando Henrique CARDOSO, Enzo FALETTO, *Dependency and Development in Latin America*, University of California Press, Berkeley și Los Angeles, 1979.

[23] Guillermo O'DONNELL, *Modernization and Bureaucratic Authoritarianism*, Institute for International Studies, Berkeley, 1973.

[24] Guillermo O'DONNELL, Philippe SCHMITTER, Lawrence WHITEHEAD (eds.), *Transitions from Authoritarian Rule: Prospects for Democracy*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1986; Alfred LINZ, Juan STEPAN, *The Breakdown of Democratic Regimes*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1978.

„Nu cunosc nici măcar un singur studiu care să fi aplicat cu succes canonul lui Mills referitor la diferențe [„modelul sistemelor celor mai similare", în terminologia Przeworski-Teune[25]]. Într-adevăr, continuu să fiu convins că «modelul sistemelor celor mai similare» este o idee proastă. Asumpția este că putem găsi o pereche (sau mai multe) de țări care să semene întrutotul, cu excepția a două caracteristici, și că vom putea fi capabili de a confirma o ipoteză, aceea că X este o cauză a lui Y într-un experiment natural în care se confirmă un *ceteris paribus*. Cu toate acestea, nu există două țări în lume care să difere în doar două caracteristici, iar în practică, există întotdeauna numeroase ipoteze concurente"[26].

O astfel de critică nu este justificată, pentru că țările similare nu sunt alese pe baza unor simple caracteristici, ci conform unor criterii de analogie primară, cum ar fi contextul sociologic sau nivelul socio-economic.

Comparația între țări contrastante, prin echivalența funcțională

O comparație între două serii de țări contrastante implică faptul că respectivele contraste au o semnificație largă și circumscriu arii definite de anumite caracteristici sistemice. Noțiunea de echivalență funcțională joacă un rol important în comparațiile între țări contrastante. Această abordare a generat un mare număr de concepte și termeni noi. Iată un extras din „manifestul" lui Gabriel Almond:

„Astfel, în loc de conceptul de «Stat», limitat cum este acesta de semnificații juridice și instituționale, îl preferăm pe cel de «sistem politic»; în loc de «puteri», care, din nou, este un concept cu conotație juridică, începem să preferăm conceptul de «funcții»; în loc de «posturi» (din nou juridic), preferăm «roluri»; în loc de «instituții», care ne îndreaptă cu gândul spre norme formale, «structuri»; în loc de «opinie publică» și «pregătire cetățenească», cu sensul lor formal și rațional, preferăm «cultură politică» și «socializare politică». Nu dăm la o parte disciplinele dreptului public și filosofiei, ci doar le cerem să facă loc

[25] Adam PRZEWORSKI, Henry TEUNE, *The Logic of Comparative Social Inquiry*, Wiley, New York, 1970.

[26] Adam PRZEWORSKI, „Methods of Cross-National Research: An Overview", în Meinholf DIERKES, H. WEELER, Ariane BERTHOIN ANTAL (eds.), *Comparative Policy Research: Learning from Experience*, Wissenschaft Zentrum, Berlin, 1987.

pentru o dezvoltare a teoriei politice, care trebuia să se întâmple de mult timp"[27].

În comparația contrastantă, cercetătorul elimină din analiză diferențele secundare și asemănările care ar putea persista în ciuda contrastelor profunde. Această strategie ar putea genera noi comparații, și ele contrastante, dar mai rafinate. Comparatiștii au pus mai întâi față în față democrația și totalitarismul, și abia apoi s-au concentrat asupra diferențelor dintre nazism și stalinism. Ca și alpinistul care ajunge în vârf și descoperă acolo noi vârfuri, istoria comparațiilor contrastante arată ca un lanț de munți înalți.

Omogenizarea conceptuală a unui domeniu eterogen

Comparatistul ingenios își alege cu grijă țările pe care le va compara. Criteriul alegerii nu este evident de la început. În orice caz însă, alegerea trebuie făcută conform unei concepții clare. Comparatistul poate selecta țări din cele patru colțuri ale lumii, și poate găsi caracteristici comune ale unor țări în aparență foarte diferite. Doar el poate crea un concept capabil să omogenizeze o serie eterogenă de țări. Câteva exemple vor ilustra modul în care poate fi realizată această omogenizare conceptuală.

Democrația consociațională nu a fost înțeleasă sau recunoscută până când nu s-a creat conceptul, care descria o societate segmentată în comunități religioase, etnice sau culturale, dar în care consensul era instituționalizat la vârf. În același fel, conceptul de neocorporatism a permis comparații pline de semnificații între anumite țări europene. Un alt exemplu este conceptul de „sistem cu partid dominant". În aceste exemple, ipoteza explicativă preexista înainte de selecția țărilor care urmau să fie comparate.

Un exemplu recent al acestei strategii este oferit de o nouă interpretare a conceptului de „prezidențialism", de Fred Riggs[28]. Mulți autori au comparat regimurile prezidențiale cu cele parlamentare. Am învățat multe din acest gen de comparație. Dar Riggs prezintă o abordare inovatoare, comparând între ele regimurile prezidențiale. Conceptul integrator – prezidențialismul – conferă coerență unui univers heteroclit: Brazilia, Statele Unite, Coreea de Sud, Chile; în total, mai mult de 30 de țări. Această agregare aparent disparată este coerentă din punct de vedere conceptual. Riggs găsește un contrast, în interiorul acestui univers construit, între Statele Unite și toate celelalte sisteme prezidențiale. El

[27] Gabriel ALMOND, „A Functional Approach to Comparative Politics", în Gabriel ALMOND, James COLEMAN (eds.), *The Politics of Developing Areas*, Princeton University Press, Princeton, 1960.

[28] Fred W. RIGGS, „Presidentialism in Comparative Perspective", în Mattei DOGAN, Ali KAZANCIGIL, *op. cit.*, pp. 72-152.

este primul cercetător care a încercat să explice succesul sistemului prezidențial american din perspectiva eșecului unor astfel de sisteme în mai mult de 30 de țări din America Latină, Africa și Asia: „Nu trebuie să respingem comparațiile între Statele Unite și alte regimuri prezidențiale din cauza eșecurilor celor din urmă – mai degrabă, acestea oferă informațiile de care avem nevoie pentru a explica succesul relativ al Statelor Unite". El face o distincție clară între regulile constituționale formale și practicile constituționale para-politice. Ajunge astfel la o concluzie paradoxală: „Cu cât este mai democratic un regim prezidențial, cu atât este mai probabil ca el să fie răsturnat și înlocuit de autoritarism". Așadar, pentru el, Statele Unite sunt un caz excepțional: este singurul sistem prezidențial de succes, dacă excludem cazurile particulare ale sistemului francez (care este pe alocuri super-prezidențial fără puteri care să-l contrabalanzeze, și pe alocuri pur și simplu parlamentar, dar niciodată cu adevărat prezidențial; este numit, neoficial, semi-prezidențial). Riggs utilizează două strategii de cercetare comparată. Prima este omogenizarea conceptuală, iar cea de-a doua este identificarea unui caz excepțional.

Mai mult decât orice altceva, cadrul conceptual este cel care ajută cunoașterea științifică a fenomenelor sociale și politice să avanseze. Istoricul Paul Veyne susține această strategie, argumentând că faptele sunt puse în evidență de locul lor într-o construcție intelectuală.

> „Continuul spațio-temporal este doar o schemă didactică, ce perpetuează leneș tradiția narativă. Faptele istorice nu sunt organizate în funcție de perioade sau de popoare, ci în funcție de noțiuni; ele nu au nevoie să fie înlocuite în timpul lor, ci grupate în concepte. Istoria nu studiază omul în timp, ci studiază materialul uman subsumat unor concepte"[29].

Comparațiile statistice la nivel mondial

„Problemele principale cu care se confruntă metoda comparată pot fi rezumate succint astfel: prea multe variabile, prea puține cazuri". „În consecință, nu există o linie de demarcație netă între metoda statistică și cea comparată; diferența depinde în întregime de numărul de cazuri"[30]. Mai mult de trei decenii mai târziu, cu înțelepciunea adusă de progresul făcut de politica comparată, o astfel de declarație rămâne convingătoare doar pentru anumite tipuri de comparație. Cu 200 de națiuni independente (în 2000), numărul de cazuri existente nu pare a fi atât de mic. În ultimele două decenii, multe variabile nesemnificative au fost abandonate, și alți indicatori, cu care erau interșanjabile, au fost combinați în indici.

[29] Paul VEYNE, *L'Inventaire des Différences*, Seuil, Paris, 1976, p. 49.
[30] Arend LIJPHART, *art. cit.*

Analiza la nivel mondial, numită de unii cercetători „holonațională" constă în studiul unor societăți întregi, numără fiecare țară ca un caz unic, creează măsurători matematice formale ale relațiilor dintre variabile și folosește aceste măsurători pentru a testa teorii generale[31]. Cu cât este mai mare numărul de țări incluse în comparație, cu atât este mai mare și nevoia de date cantitative.

Analiza corelațională la nivel mondial a cunoscut o perioadă de stagnare și este epuizată astăzi, este o formă de cercetare depășită. Principalul motiv al acestui declin este discrepanța dintre calitatea datelor statistice pentru țările avansate și cele pentru țările în curs de dezvoltare. Cercetătorii au devenit conștienți că, atunci când compari cele două seturi de țări, ai de-a face cu material de acuratețe inegală. A devenit limpede că, cu cât nivelul de dezvoltare este mai mic, cu atât este mai îndoielnică și validitatea datelor cantitative. Dificultățile întâlnite în analizele corelaționale la nivel mondial marchează una dintre limitele abordărilor statistice în politica comparată. Precaritatea comparațiilor statistice la nivel mondial poate fi explicată și prin faptul că se bazează pe medii naționale, neglijând diversitatea din interiorul națiunilor.

Comparația transnațională a diversităților intra-naționale

Cu foarte puține excepții, comparațiile transnaționale folosesc medii naționale. Dar știm cu toții că, atunci când distanța pe curba lui Gauss între medie, mediană și mod este mare, media nu este o valoare statistică semnificativă. Într-o distribuție, media nu reflectă asimetria curbei. Cu alte cuvinte, asimetria curbei unei distribuții afectează în mod diferit media, mediana și modul.

Asumpția de la care se pornește este că diversitatea internă a țărilor este mai puțin semnificativă decât diferențele dintre ele. Dar, în realitate, cele mai multe țări sunt caracterizate de o importantă diversitate internă, fie ea regională sau verticală în termeni de stratificare socială. Diversitățile interne pot fi etnice, lingvistice, religioase, sociale, economice. Aproape toate țările ar putea fi ierarhizate în funcție de gradul lor de omogenitate-eterogenitate. În unele probleme, cum este pluralismul, diversitatea internă este o dimensiune esențială.

Diversitatea internă a țărilor nu este legată în mod necesar de mărimea lor. Unele țări mici sunt foarte eterogene, iar unele țări mari sunt relativ omogene. Diversitățile regionale sunt vizibile în toate țările europene, poate cu excepția Danemarcei. Există trei Belgii, patru Italii, opt Spanii. În Franța există vechi contraste regionale. În loc de o singură medie națională pentru întregul

[31] Raoul NAROLL, „A Holonational Bibliography", *Comparative Political Studies*, vol. 5, nr. 2, 1972, pp. 211-230, pp. 212-213.

colos sovietic, există astăzi 15 state naționale independente și la fel de multe medii naționale.

Diversitatea geografică poate fi exprimată într-o anchetă prin noțiunea de context social. Când aceste contexte sunt luate în considerare, riscul „erorii de individuare"[32] este redus în mod serios, cu precădere în țările cu diversitate etnică. „Comparația transnațională poate fi mai fructuoasă atunci când se bazează pe comparații în interiorul națiunilor"[33].

Pentru analiza diversităților intranaționale, statisticienii și geografii au elaborat cu mult timp în urmă indici adecvați, cum este indexul Gini al inegalității, transpus în curbe Lorenz și coeficienți de dispersie. Avem instrumentele potrivite, dar datele statistice standardizate despre diversitatea internă au fost până mai ieri puține. Un indicator important al diversității interne este gradul de omogenitate lingvistică, care a fost cuantificat pentru un mare număr de țări.

Multe fenomene politice nu pot fi explicate prin medii naționale. Să luăm, de pildă, nivelul sărăciei. Oamenii nu se revoltă împotriva sărăciei ca atare, ci împotriva nedreptății; ei nu se revoltă împotriva mediei naționale a sărăciei. În termeni statistici, inegalitățile sociale pot fi exprimate prin devieri standard.

În unele țări, guvernele au avut rețineri în a colecta și publica date despre inegalitățile regionale, etnice sau sociale. În ciuda acestui fapt, Banca Mondială a publicat date despre inegalitatea de venituri din multe țări, la fel cum a făcut și OCDE pentru 15 țări occidentale. Disparitățile regionale au fost studiate în multe domenii, inclusiv comportamentul de vot. Disparitățile între straturile sociale și schimbările acestora au beneficiat până acum de prea puțină atenție comparativă sistematică, cu excepția Europei de Vest. Astăzi putem mai mult. Avem date mai multe despre mult mai multe țări, și știm mult mai mult despre diversitatea din interiorul acestor țări. Este foarte probabil ca în viitor să se acorde mai multă atenție disparităților intranaționale pentru că, din punctul de vedere al multor variabile semnificative, diferențele din interiorul țărilor sunt mai mari decât cele dintre țări. Astfel, va fi posibilă explicarea în mai mare măsură a variației.

[32] Erwin SCHEUCH, „Cross-National Comparisons Using Aggregate Data: Some Methodological Problems", în Richard L. MERRITT, Stein ROKKAN (eds.), *Comparing Nations*, Yale University Press, New Haven, 1966.

[33] Sydney VERBA, „Cross-National Survey Research: the Problem of Credibility", în Ivan VALLIER (ed.), *Comparative Methods in Sociology*, University of California Press, Berkeley, 1971, p. 309.

Comparații longitudinale, diacronice și asincronice

Cele mai multe comparații internaționale privesc societăți care există la un moment dat. Ele sunt analize sincronice. Dar societățile pot fi comparate de-a lungul timpului, chiar și la o distanță de secole. Trebuie să facem distincția între comparațiile longitudinale, diacronice și asincronice.

Comparația longitudinală scoate în evidență evoluția continuă și graduală și schimbarea pe termen lung, fără să ia în considerare accidentele istorice. Ea se bazează adesea pe serii statistice. De exemplu, Peter Flora a făcut o analiză comparată a dezvoltării democrației de masă și a redistribuirii venitului național în cca. 15 țări europene de-a lungul unei perioade mai mari de un secol[34]. Un alt exemplu este lucrarea lui Tatu Vanhanen care acoperă cca. 150 de țări de-a lungul multor decenii[35]. Dar utilizarea statisticilor nu este indispensabilă.

Comparația longitudinală este diferită de analizele schimbării sociale, care pun în evidență schimbări pe termen scurt sau accelerări ale istoriei sau puncte de cotitură în istorie, și nu ceea ce durează, sau schimbările lente. Comparația longitudinală împarte timpul în perioade, într-o manieră mai mult sau mai puțin mecanică, în timp ce comparația schimbării sociale este bazată pe o succesiune de evenimente care stăruie asupra conceptului de generație. Comparația longitudinală arată ceea ce nu ar putea apărea într-o narațiune factuală.

O metodă care se bazează pe comparații sincronice succesive în interiorul unui cadru cronologic se numește diacronică[36]. O analiză diacronică compară două sau mai multe țări în momente diferite, lăsând la o parte perioadele intermediare, cum ar fi, de exemplu, o comparație a inegalităților sociale în Europa și Statele Unite în 1900, 1950 și 2000.

Comparația asincronică este o comparație dublă, în spațiu și timp. Ea implică o comparație a două sau mai multe țări sau arii culturale în momente diferite, de exemplu o comparație între creșterea populației în Europa la mijlocul secolului al XIX-lea și creșterea populației în India și Brazilia în cea de-a doua jumătate a secolului XX, fără a se verifica tendința intermediară. O astfel de comparație l-ar confirma pe Malthus, demonstrând că nu a fost un fals profet. Același tip de comparație poate fi făcută pentru rolul jucat de mandarinii

[34] Peter FLORA (ed.), *State, Economy and Society in Western Europe 1815-1975*, Campus Verlag, Frankfurt, 1983.

[35] Tatu VANHANEN, *Power and the Measure of Power. A Study of 119 States 1850-1975*, University Microfilm International, Ann Harbor, Michigan, 1979.

[36] Sylvia L. THRUPP, „Diachronic Methods in Comparative Politics", în Robert T. HOLT, John E. TURNER (eds.), *The Methodology of Comparative Research*, The Free Press, New York, 1970.

din China imperială şi Japonia sau Franța contemporană. Comparația între Junkeri şi samurai făcută de Bendix se înscrie în această strategie asincronică.

Un alt exemplu bun este comparația lui Joshua Forrest între statul slab din Africa post-colonială şi cel din Europa Evului Mediu. Obiectivul autorului este să arate similitudinile dintre cele două lumi. El o face pe baza unei cantități impresionante de dovezi empirice din Africa contemporană şi Europa Medievală, cu privire la următoarele trăsături care caracterizează statele slabe: capacitate administrativă inadecvată, nivel scăzut de penetrare a statului din cauza puterilor locale solide, dominația politicii informale în defavoarea instituțiilor politice informale, implicând dominația personală, lupte pentru putere nelimitate, multiplicitate de facțiuni, utilizarea forței, implicarea armatei şi lovituri de stat.

Analiza comparată asincronică a lui Forrest clarifică anumite probleme ale sistemelor politice contemporane din Africa. Dar autorul rămâne foarte precaut cu privire la posibilitatea de a extinde comparația între Africa şi Europa medievală la studiul tendințelor viitoare în politica africană. Dimpotrivă, el susține că nu se poate afirma cu certitudine că evoluția istorică a politicii africane va fi similară cu cea a statelor post-medievale din Europa.

Contribuția lui Forrest este înainte de toate un exemplu al metodei comparate asincronice. Dar ea este şi o ilustrare a strategiei omogenizării conceptuale a unui câmp eterogen, deoarece analiza sa se construieşte pornind de la conceptul de „stat slab", şi alătură țări de pe două continente separate de şapte până la zece secole[37].

Comparații ale relațiilor cauzale decalate în timp

Dimensiunea temporală este importantă pentru înțelegerea proceselor şi efectelor politice. Ratele schimbării sunt esențiale pentru analiza dezvoltării politice. Schimbările rapide pot avea efecte diferite față de schimbările lente. Comparațiile între ratele schimbării pot revela diferențe importante.

Decalajul în timp este crucial în înțelegerea cauzalității sau a influenței probabilistice. Totul ia timp în politică, la fel ca şi în societate. Nu există schimbări sociale instantanee. Chiar dacă comunicațiile au o viteză electronică, impactul social al deciziilor politice ia timp. Chiar şi revoluțiile au nevoie de timp pentru a genera consecințe sociale.

Cu toate acestea, cea mai mare parte a cercetărilor comparate din ultimul sfert de secol au folosit date sincronice, adesea pentru că acestea păreau singurele disponibile. Mult timp, cele mai multe date ale anchetelor au fost

[37] Joshua B. FORREST, „Weak States in Post-Colonial Africa and Mediaeval Europe", în Mattei DOGAN, Ali KAZANCIGIL (eds.), *op. cit.*

sincronice; doar recent au devenit disponibile serii comparative în timp. Analiza politică sincronică a fost un pas important, dar, adesea, ea nu a putut explica decât o parte a variațiilor. Acesta este unul din motivele pentru care multe din cercetări ajung la rezultate minime, iar adesea nici nu mai sunt publicate.

O metodă de a gestiona această problemă a timpului este folosirea variabilelor decalate. Dacă presupunem, din rațiuni teoretice sau din experiență, că o schimbare a variabilei A va avea un impact asupra variabilei B, tot trebuie să ne întrebăm cu cât timp mai târziu va avea loc acest impact și când va avea rezultate observabile. Trebuie să comparăm variabilele A și B nu în același timp, ci variabila A la un moment dat cu variabila B la un moment ulterior. Această întârziere poate fi și lungă. Introducerea educației primare obligatorii în mai multe țări occidentale în jurul anului 1860 a fost urmată de apariția așa-numitei „yellow press" axată pe scandal și senzațional în anii 1890. Istoricul Daniel Vernet a demonstrat că în Franța secolului al XVII-lea, ideile și comportamentul revoluționar au ajuns în mediul rural abia cu două decenii mai târziu față de apariția ideilor radicale în orașele importante.

Alte decalaje în timp pot fi scurte, în funcție de scala procesului în chestiune, dar un decalaj oarecare există întotdeauna. De exemplu, preluarea puterii de către partide de orientare social-democrată sau alt tip de orientare către protecția socială – adesea și sub formă de coaliție – a fost legată de mai mulți autori de apariția unui corp de legislație socială suplimentar și de o creștere reală a beneficiilor sociale. Totuși, multe din aceste studii nu au dat suficientă importanță decalajelor în timp, și astfel au subestimat impactul real care a avut loc. Decalajele de care este vorba aici includ timpul scurs între formarea guvernului, crearea unei legislații specifice, promulgarea ei, implementarea ei efectivă la nivel administrativ și timpul necesar pentru ca publicul să învețe să se folosească de oportunitățile create de aceste noi legi. Creșterea numărului beneficiarilor de protecție socială ilustrează, în parte, acest proces. În toate democrațiile occidentale, cheltuielile cu protecția socială au evoluat încet, pe un trend incrementalist. Mulți comparatiști au încercat să demonstreze importanța partidelor social-democrate în exinderea administrațiilor, dar, pentru că au neglijat dimensiunea temporală și consecințele întârziate, incrementale, ale participării social-democraților la putere, ei au reușit să explice doar o mică parte a variației[38].

Problema îndelung discutată a dezvoltării economice și a condițiilor necesare pentru crearea unor regimuri democratice stabile implică și ea decalaje de timp considerabile, care au fost adesea neglijate. Relațiile cauzale în tendințele demografice contemporane din Lumea a Treia ar fi mai vizibile dacă

[38] Mattei DOGAN, „Class, Religion, Party: Triple Decline of Electoral Cleavages in Western Europe", în Lauri KARNOVEN, Stein KUHNLE (eds.), *Party Systems and Voter Alignments Revisited*, Routledge, Londra, 2000, pp. 93-114.

s-ar lua în considerare urbanizarea şi alfabetizarea la un moment dat, precum şi ratele naşterilor şi ale mortalităţii infantile cu o generaţie mai târziu. Astfel de decalaj nu necesită tehnici statistice sofisticate. Neglijarea dimensiunii temporale a limitat multă vreme explicarea variaţiilor. Includerea ei în proiectele de cercetare ar putea consolida potenţialul acestora pentru analiză cantitativă comparată.

Comparaţia prin indici compuşi

Indicatorii unici izolaţi sunt adesea înşelători. Atunci când un cercetător se bazează doar pe unul sau doi indicatori pentru a măsura un fenomen complex, aceste măsurători vor fi cel mai probabil invalide. Un exemplu: unii mai folosesc încă numărul de aparate de radio la 1.000 de locuitori ca indicator al dezvoltării întregii reţele de comunicaţii a unei naţiuni. Dacă o astfel de extrapolare poate să fi fost corectă acum mai multe decenii, astăzi există cazuri în care acest indicator nu este valid. O ţară relativ săracă s-ar putea clasa în această măsurătoare la fel de sus ca şi o ţară bogată. În acelaşi timp însă, respectiva ţară bogată s-ar putea clasa foarte sus la televizoare şi la circulaţia ziarelor la 1.000 de locuitori. În afară de cazul comparaţiilor între cele 50 sau 60 cele mai sărace ţări, indicatorul „aparate de radio la 1.000 de locuitori" ar putea fi astăzi abandonat.

Aceeaşi problemă este evidentă în multe alte domenii în care găsim obiecte complementare, cum ar fi reţeaua de transporturi. Maşinile, trenurile, autobuzele, vapoarele şi avioanele îndeplinesc, toate, funcţii similare. Frecvenţa relativă a utilizării unuia sau a altuia din aceste mijloace de transport este influenţată de geografie, distanţe, cost şi preferinţe culturale. În Europa, sistemul căilor ferate este mai dezvoltat decât în Statele Unite, deoarece distanţele de acoperit sunt mai mici şi densitatea populaţiei este mai mare. Trenul nu este văzut în Europa ca un mijloc de transport inferior, ca în Statele Unite. Ar fi, aşadar înşelător să folosim traficul aerian ca indicator al dezvoltării sistemului de transporturi. Mulţi cercetători din ştiinţele sociale au plecat de la premisa că numărul de maşini la 1.000 de locuitori este un indicator valid al dezvoltării, dar cu toate acestea ei nu au recunoscut importanţa faptului că există alternative.

Consumul de energie *per capita* este o altă variabilă care necesită un index care să integreze diferite date privind energia. Consumul de energie poate reflecta mulţi indicatori sociali: industrializarea, mecanizarea şi chiar comunicarea în masă. Diferite tipuri de energie includ petrolul, electricitatea, cărbunele, gazele şi energia nucleară. Datorită standardizării internaţionale, indexul energiei exprimă datele în cărbune echivalent cu petrol, gaze naturale şi energie electrică.

Un alt aspect al relevanţei indicatorilor este dacă anumite variabile pot fi cuantificate în mod util. Nu este suficient să se atribuie numere unor evenimente. Cea de-a doua ediţie a *World Handbook*[39] conţine date cuantificate referitoare la indicatorii protestului politic. În afară de problemele de acurateţe, aceste date sunt de o validitate îndoielnică: oare măsoară ele cu adevărat neliniştea dintr-o societate? Chiar dacă acceptăm că demonstraţiile, revoltele, atacurile armate, decesele ca urmare a violenţei domestice şi sancţiunile guvernamentale pot fi cuantificate precis, rămâne problematic dacă putem presupune că aceste categorii reprezintă adevăratul nivel al tulburărilor dintr-o societate. Nemulţumirile ar putea să nu se arate dacă nu există o scânteie care să le scoată la lumină. Un aspect şi mai important este că indicatorii tulburărilor sociale nu iau în calcul rolul represiunii şi modul în care aceasta afectează statisticile. Guvernările dictatoriale de peste tot în lume reprimă protestele sociale. Existenţa acestui nivel subiacent de nelinişte socială a fost demonstrată de crizele din Germania de Est, Cehoslovacia, Polonia şi Ungaria în 1989-1990.

Prin combinarea a diferiţi indicatori într-un index, semnificaţia sociologică a datelor statistice poate fi consolidată. Prea adesea, indicatorii izolaţi sunt trataţi cu metode complexe, deşi un simplu tratament statistic al indicilor ar fi suficient. Dar, în unele cazuri, componentele unui indicator compus ar putea ascunde mai mult decât pun în evidenţă.

Avem astăzi indicatori cuantificaţi care erau greu sau imposibil de obţinut în anii 1970 pentru un mare număr de ţări; de exemplu, pentru speranţa de viaţă, accesul la apă potabilă, numărul populaţiei raportat la numărul paturilor de spital, sau şcolarizarea la vârstele de 10-12 ani. Prin combinarea unor indicatori izolaţi în indici, analiza cantitativă comparată ar fi facilitată, pentru că numărul de variabile s-ar reduce, iar puterea lor explicativă ar creşte.

Anumiţi indicatori nu trebuie să fie combinaţi în indici, deoarece puterea lor explicativă este suficientă, după cum o arată numeroase analize empirice. Printre aceşti indicatori privilegiaţi se numără mortalitatea infantilă. Nu este nevoie de o analiză factorială sofisticată ca să înţelegem de ce, din punct de vedere sociologic, mortalitatea infantilă este unul din cei mai buni indicatori pentru cercetarea comparată[40].

[39] Charles L. TAYLOR, Michael C. HUDSON, *World Handbook of Political and Social Indicators*, Yale University Press, New Haven, 1972.

[40] Tatu VANHANEN, „The Level of Democratization Related to Socio-Economic Variables in 147 States, 1980-1985", *Scandinavian Political Studies*, vol. 12, nr. 2, 1989, pp. 95-127.

Comparația prin aproximare și scoruri ca substitut pentru statistica formală

Multe dintre aspectele cele mai semnificative ale vieții politice nu pot fi tratate în termeni statistici. Alternativa este evaluarea de către experți. Recursul la clasificări aproximative și la scoruri își află justificarea într-o afirmație a matematicianului Tukey: „Este cu mult mai bun un răspuns aproximativ la o întrebare corectă, decât un răspuns exact la o întrebare greșită, căci primul poate oricând să fie perfecționat"[41].

Transformarea aspectelor calitative în variabile măsurabile necesită evaluarea de către experți. Implicarea experților ridică la rândul ei problema credibilității și preciziei acestora: cât este de probabil ca doi sau mai mulți experți să aprecieze aceeași situație în același mod? Dacă un expert spune că o țară A este mai democratică decât o țară B, iar aceasta, mai democratică decât o țară C, el trebuie să admită și că A este mai democratică decât C. Credibilitatea unui expert poate fi testată prin coerența evaluărilor sale. Pentru a demonstra potențialul clasificărilor aproximative și al scorurilor am selectat patru exemple din literatură.

Primul dintre acestea este extras din articolul lui Phillips Cutright, „National Political Development: its Measurement and Social Correlates" („Dezvoltarea politică națională: măsurarea și corelativele sale sociale")[42]. Acest articol este unul dintre cele mai citate in literatura din politica comparată și unul din acele puține articole publicate cu trei decenii în urmă care mai sunt relevante și astăzi. Cu ajutorul experților, Cutright a construit un index al dezvoltării politice. El a alocat fiecărei țări două puncte pentru fiecare an în care a existat un Parlament în care partidul minoritar a avut cel puțin 30% din locuri. A alocat doar un punct în cazurile în care partidul minoritar era mai slab, și niciun punct pentru anii în care nu exista niciun fel de Parlament. A utilizat același sistem de scoruri pentru ramura executivă. Pentru o perioadă de 22 de ani, o țară putea acumula 66 de puncte. Cutright a folosit un index simplu, dar pertinent.

Validitatea sistemului său de scoruri poate fi testată retrospectiv. Pentru anul 1963, el a descoperit un dezechilibru în cazurile Chile, Filipine, Indonezia, Nicaragua și Guatemala: dezvoltarea politică era mai mare decât cea socio-economică. În anii următori, regimurile din aceste țări s-au prăbușit. O „predicție" opusă a fost făcută pentru Spania, Portugalia, Cehoslovacia și Polonia. Aceste țări erau, aparent, pregătite pentru democrație. Analiza lui

[41] Citat de Arthur BANKS, Robert B. TEXTOR, *A Cross-Polity Survey*, MIT Press, Cambridge, Massachusetts, 1963, p. 7.

[42] Phillips CUTRIGHT, „National Political Development: Measurement and Analysis", *American Sociological Review*, vol. 28, nr. 2, aprilie 1963, pp. 253-264.

Cutright bazată pe scoruri şi un model statistic simplu ar trebui comparată cu multe alte articole publicate cam în aceeaşi perioadă şi care au dispărut din literatură, în ciuda munților de statistici pe care erau construite. Metoda scorurilor a lui Cutright a putut fi aplicată retrospectiv Europei de Est: implozia din 1989-1990 poate fi explicată prin decalajul între nivelul socio-economic relativ înalt (educație, sănătate, urbanizare, industrializare) şi nivelul scăzut de dezvoltare politică dinainte de implozia Uniunii Sovietice.

Un al doilea exemplu de sistem de scoruri ca substitut pentru statistica formală este voluminoasa carte scrisă de Banks şi Textor, *A Cross-polity Survey*[43]. Ei au propus o serie de 57 variabile dihotomizate, dintre care majoritatea erau în mod direct politice: articularea şi agregarea intereselor, carisma liderilor, libertatea grupurilor de opoziție, libertatea presei, rolul poliției, caracterul birocrației, personalismul, occidentalizarea şi altele. Autorii au preferat aspecte semnificative ale vieții politice unor variabile cuantificabile dar neimportante, chiar dacă dihotomizarea lor era nesigură. Ei au dat răspunsuri aproximative unor întrebări bine formulate.

O altă codificare a unor variabile care nu sunt cuantificabile în mod direct a fost întreprinsă de Irma Adelman şi Cynthia Taft Morris în cartea lor *Society, Politics and Economic Development: A Quantitative Approach*[44]. Această carte a fost criticată aspru de anumiți cercetători (Kingsley Davis, printre alții) şi apreciată de alții. Aceste evaluări contradictorii pot fi explicate prin faptul că volumul respectiv conține două părți. Prima (pp. 1-129) este o discuție interesantă asupra a 41 de variabile, dintre care cele mai multe erau şi rămân imposibil de cuantificat în mod direct. Cea de-a doua parte constă într-o analiză factorială confuză. Menționez această carte pentru prima ei parte. Folosesc în schimb partea a doua pentru a încerca să-i vaccinez pe comparatişti împotriva tentației de a se angaja în analiza factorială. Din cauza prea frecventei utilizări greşite a acestei unelte statistice, este nevoie de o imunizare în masă.

Într-o serie de volume, *Freedom in the World* (1979-1990), Raymond D. Gastil a clasificat țări cu ajutorul experților pe două dimensiuni principale: drepturi politice şi libertăți civice. Clasificarea este pe o scară de la 1 la 7 prin poziționare univocă. Publicată anual din 1979, această serie a devenit o sursă bogată de documentare pentru politica comparată.

După decenii de progres în politica comparată, ne aflăm încă în fața acestei dileme: dacă să recurgem la variabile aproximative sau să neglijăm unele dintre aspectele cele mai importante ale vieții politice.

[43] Arthur BANKS, Robert B. TEXTOR, *op. cit.*

[44] Irma ADELMAN, Cynthia TAFT MORRIS, *Society, Politics and Economic Development: A Quantitative Approach,* Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1967.

Compararea mediilor ecologice

Din cauza exagerărilor unor şcoli de gândire sociologică mai vechi, în special cea a lui Ellsworth Huntington, care a insistat excesiv asupra determinismului geografic, ca reacţie (vezi Sorokin), condiţiile geografice au fost neglijate de sociologi timp de mai mult de o generaţie; dar, recent, evoluţia ştiinţelor ecologice a mărit cu mult posibilităţile de analiză a mediului.

Unii economişti, de pildă Andrew M. Kamarck de la Banca Mondială, au vorbit despre societăţile tropicale ca fiind diferite de cele din zonele temperate. Trei sferturi din Africa sunt la tropice. Faptul binecunoscut că larga majoritate a populaţiilor sărace ale lumii locuiesc în zonele tropicale sau semitropicale este subliniat de distincţia „Nord-Sud".

Comportamentul uman nu depinde doar de temperatură sau umiditate, ci şi de raritatea sau prevalenţa morbidităţii şi a dizabilităţilor. Frecvenţa infecţiilor cu paraziţi şi malnutriţia cronică nu numai că se favorizează reciproc, dar interacţionează în cicluri de *feed-back* şi cu productivitatea şi creşterea economică, rapiditatea sau încetineala comportamentului, energia umană şi capacitatea de a munci, precum şi cu breşa dintre gânduri şi sentimente, pe de o parte, şi acţiunea efectivă, pe de altă parte. Mari părţi din populaţiile tropicale nu sunt suficient de bolnave ca să moară, dar sunt suficient de bolnave ca să rămână sărace. E posibil ca epidemiile sau bolile tropicale larg răspândite să nu dea jos guverne, dar este de asemenea posibil ca populaţia să nu aibă energia necesară de a le răsturna. Malaria şi boala somnului au fost limitate, dar nu eliminate. Diferite tipuri de paraziţi distrug viaţa a milioane de oameni. S-a estimat că malnutriţia cronică este cauza a două treimi din rata morbidităţii şi din cea a mortalităţii infantile în Africa, Asia de Sud şi America Latină tropicală. Tripanosomiasisul ucide caii şi vitele şi împiedică circulaţia dinspre coastă către interiorul continentului folosindu-se transportul animal. „Singur obstacolul transportului a fost suficient să amâne timp de secole orice fel de dezvoltare economică apreciabilă în Africa tropicală"[45].

Comparatiştii nu şi-au pus încă această întrebare problematică: În ce măsură se poate explica nivelul scăzut de dezvoltare din cea mai mare parte a Africii şi din unele ţări asiatice prin mediul lor tropical? O astfel de întrebare este complet absentă chiar şi din cele mai recente cărţi despre Africa.

În regiunile sudice ale Statelor Unite şi în Australia de Nord există condiţii similare de căldură şi umiditate, dar handicapurile economice au fost depăşite. Înainte de apariţia igienei moderne în secolele al XVIII-lea şi al XIX-lea, şi straturile sociale mai sărace din zonele temperate sufereau de handicapuri ecologice majore. Şobolanii şi păduchii răspândeau ciuma;

[45] Andrew M. KAMARCK, *The Tropics and Economic Development*, The World Bank Publications, New York, 1976, p. 19.

epidemiile de holeră, tifos sau tuberculoză erau frecvente și adesea endemice, la fel ca și rahitismul sau alte boli datorate nutriției deficitare. Disponibilitatea la scară largă a săpunului și lenjeriei de bumbac produse industrial a început să crească deja în secolul al XVIII-lea. Apa potabilă, fără germeni epidemici, nu este disponibilă peste tot. Răspândirea ceaiului în unele părți din Asia –, dar nu și în Africa – a făcut ca apa de băut să fie mai întâi fiartă. Dezinfectanții au apărut mai târziu, fiind folosiți mai întâi în spitale și apoi în casele oamenilor. Malaria a fost eradicată din sudul Italiei doar cu aproape 50 de ani în urmă. Experiența țărilor occidentale, din zone temperate sau calde, sugerează că anumite condiții sociale și economice mai bune pot contribui substanțial la reducerea morbidității și a mortalității. Același lucru este valabil pentru straturile sociale mai înstărite din țările tropicale: de secole încoace, clasele de sus din America Latină au fost mai sănătoase decât cele sărace.

Un set de noi indicatori cuantificați suplimentari, care să pună în evidență aceste condiții, ar putea duce la revizuiri semnificative ale multor teorii asupra subdezvoltării economice și politice. Acești indicatori ar putea duce chiar la revizuirea noțiunilor, adesea etnocentrice, despre faptul că națiunile tropicale ar putea să facă mai mult pentru ele însele.

În țările avansate, problema ecologică apare la un nivel mai înalt, în preocupările pentru „calitatea vieții". Accesul la spații verzi, la păduri și pajiști, devine din ce în ce mai rar și mai dificil. Apa și aerul sunt poluate, mai adesea de deversări industriale decât de germeni sau paraziți. Smogul invadează ochii și plămânii. Odată cu aceste condiții, au apărut în țările europene mișcări politice și partide noi. În multe țări sunt disponibili, cel puțin pentru zonele urbane, indicatori pentru aceste probleme ecologice, dar aceștia sunt greu de integrat în serii statistice internaționale. De aceea, cercetătorii comparatiști au fost lenți în a-i utiliza și a-i raporta sistematic la probleme politice și sociale. Dar aceste probleme nu vor dispărea de la sine; ele se vor multiplica. Iar cercetătorii din științele sociale vor trebui să țină pasul cu ele. Dimensiunea ecologică ar putea necesita atât indicatori nominali, cât și cuantificabili.

Comparații între ministate și megaorașe

În 1992 existau 214 țări și teritorii, dintre care 187 erau independente. Din aceste 214, doar 132 au o populație mai mare de un milion de locuitori, și doar 122 au o populație de peste două milioane de locuitori. Un sfert dintre țările reprezentate la ONU au, împreună, o populație egală cu cea a Columbiei, țară care se află pe locul 30 printre cele mai populate țări. În același timp, jumătate din populația lumii trăiește în patru țări: China, India, Statele Unite și Rusia.

Această disparitate nu pune probleme pentru unele scopuri comparative. Într-o tipologie a sistemelor politice, dimensiunea țărilor nu contează. Se poate compara mobilitatea socială dintr-o serie de țări fără să se ia în considerare mărimea lor. Sistemele politice din Danemarca și Costa Rica pot fi comparate cu cele din India și Nigeria. Se poate compara sistemul prezidențial din Franța și Sri Lanka, deși una din cele două țări este de șase ori mai mare decât cealaltă. Dar, în anumite împrejurări, dimensiunea ar putea avea un impact asupra funcționării regimului democratic. Mărimea contează întotdeauna în relațiile internaționale: nu putem evalua rolul unor țări ca Ghana sau Brazilia pe scena internațională dacă nu ținem cont de mărimea lor.

Atunci când abordarea analitică este esențialmente statistică, numărul cazurilor și diversitatea dimensiunilor poate fi un aspect important. Dacă ne aducem aminte că Norvegia nu este cu mult mai populată decât statul Connecticut, resimțim un fel de jenă în a compara comportamentul electoral din Statele Unite cu cel din Norvegia. Un eșantion de 2.000 de indivizi din fiecare țară ar putea fi suficient din punct de vedere statistic, dar nu putem evita anumite îndoieli asupra alegerii acestei perechi de țări. Un remediu ar fi să se cântărească țările în funcție de demografie. Acest lucru a fost făcut deja în unele comparații între state europene și în studii care iau în calcul continentul ca întreg. În astfel de analize, Franța contează de șaisprezece ori mai mult decât Finlanda.

Problema dimensiunii națiunilor este agravată atunci când se pun față în față state mici și orașe gigantice. Dacă luăm în considerare doar statele independente (lăsând la o parte teritoriile), unul din trei avea în 2001 mai puțin de patru milioane de locuitori. În același timp, există optzeci de megaorașe de peste patru milioane de locuitori, multe dintre acestea în țări de mărime mijlocie.

În anii '50, urbaniștii au definit orașele ca aglomerări de 5.000 și, în unele regiuni ale lumii, de 10.000 de locuitori. Mai târziu, ei au adoptat un criteriu de 20.000 de locuitori, iar și mai târziu, de 100.000. Cercetătorii de politică comparată au urmat aceste definiții, deoarece depindeau de datele care erau disponibile. Aceste schimbări de definiție păreau să reflecte realitatea, din moment ce centrele urbane creșteau în mod vizibil. Dar, în parte, noile definiții au fost adoptate din motive mai degrabă legate de comoditate decât de reflecție. Orașele gigant de mai mult de un milion de locuitori sunt o categorie nouă. Ele sunt de o importanță vitală pentru politica țărilor în care se află. În 1950 erau în jur de 50 de astfel de orașe; în 1982 erau 278; în 1992, aproape 330, iar în 2001, aproape 400.

Datele statistice despre orașele gigant nu sunt ușor de comparat. Unele includ doar populația în orașul în sine, definit administrativ; altele includ suburbiile sau întreaga zonă urbană care gravitează în jurul orașului central.

Națiunile Unite au făcut un efort serios de standardizare a acestor criterii, dar în multe din cazuri este încă necesar să evaluăm, înainte de a număra.

Aceste orașe gigant necesită un tratament separat. Numărul lor într-o țară contează pentru sistemul politic al acesteia. Dacă există doar unul, acesta este apt să domine țara și să o facă „monocefală", de obicei cu un sistem de comunicații interne în formă de stea, ca în Franța, Marea Britanie, Austria, Peru sau Republica Coreea. Aproape 30 sau mai multe țări, de la Ungaria la Mexic, Argentina și Thailanda, sunt în această situație. Alte țări sunt „policefale": au mai multe orașe gigant, fără ca niciunul să le domine pe celelalte, cu un sistem de transport și comunicații în formă de rețea. Printre acestea se află unele dintre cele mai mari țări din lume – China, India, Rusia și Statele Unite, dar și țări de mărime mijlocie, cum sunt Germania, Italia, Canada, Spania, Australia, Polonia, Maroc, și chiar câteva țări mici, ca Elveția, Olanda și Belgia. Unele țări sunt bicefale, ca Turcia, Siria și Vietnam.

Pentru anumite comparații între țări europene este util să se ia în considerare sistemul orașelor mari. Dacă toate lucrurile sunt egale, faptul că Franța, Austria, Danemarca, Irlanda și Finlanda sunt țări „macrocefale", și, dimpotrivă, Germania, Italia, Olanda sunt „policefale" constituie o diferență importantă în multe domenii politice. Dacă Iugoslavia ar fi avut un singur megaoraș puternic în loc de șase orașe regionale importante, dezmembrarea federației ar fi avut probabil alt curs. Legătura dintre o rețea de vechi orașe mari, istorice, și federalism este evidentă.

În compararea orașelor mari din Europa și America ar trebui să se ia în considerare sistemul de transporturi publice, mai cu seamă infrastructura metroului. Metrourile din Paris, Londra, Moscova sau Tokyo reprezintă o investiție care ar necesita mai mult de 20 sau 30 de ani în Los Angeles. Costul metroului parizian este poate egal cu costul întregii producții de automobile din Statele Unite pe o perioadă de doi sau trei ani. O astfel de comparație nu se poate cantona la nivelul statistic.

Zonele metropolitane din Mexico City, Buenos Aires, São Paulo, Cairo, Bombay, Calcutta, Seul și alte orașe-gigant aveau în 1990 o populație mai mare decât oricare dintre cele 120 de națiuni independente cele mai mici din lume.

În unele țări, orașul principal găzduiește o parte importantă a populației (Atena și Santiago în jur de 40%, Montevideo aproape jumătate, Beirut aproape trei sferturi), și include cea mai mare parte a activităților economice, financiare, culturale, educaționale, științifice, artistice și politice din țară. *A World of Giant Cities*[46] – *O lume de orașe gigant* înlocuiește progresiv lumea națiunilor teritoriale. În cartea sa *Political Order in Changing Societies*, Samuel Huntington se întreba, în 1968: „Care grupuri sunt cel mai probabil revoluționare într-un

[46] Mattei DOGAN, John KASARDA, *A World of Giant Cities*, vol. 2, Sage, Londra, 1988.

mare oraş?"[47] În ultimele două decenii, a fost necesar să se explice de ce *lumpenproletariat*-ul urban nu s-a revoltat în ciuda creşterii neîncetate a cartierelor de bordeie, *favelas* (Brazilia), *poblaciones* (Chile), *barriadas* (Lima), *ciudades esperdida* (Mexico), *Kutcha* (Calcutta) şi alte mahalale şi *bidonvilles* la periferiile megaoraşelor de la Casablanca la Bogota şi de la Bombay la Lagos. E posibil ca, mâine, mulţi comparatişti să trebuiască să dea prioritate tulburărilor politice din oraşele gigant ale Lumii a Treia; ei vor avea atunci nevoie de mai mulţi indicatori care să-i înlocuiască pe cei vechi. Modelul lui Lerner (urbanizare Ø alfabetizare Ø comunicare Ø participare) a avut succes în studiile comparate, dar, pentru studiul oraşelor din Asia, America Latină şi Africa şi *lumpenproletariat*-ul lor el pare să fie depăşit. Circa 40 de indicatori cuantificaţi sunt disponibili pentru un mare număr de oraşe, dar nu toţi sunt standardizaţi. Există un corp important de literatură monografică despre megaoraşe, dar foarte puţine studii comparate. Deoarece numărul metropolelor gigantice va continua, inevitabil, să crească, este nevoie de comparaţii sistematice nu numai între metropole, ci şi între ţările mici şi oraşele gigant; de exemplu, bugetul primăriei din New York sau al Districtului Metropolitan Mexico este mai mare decât bugetul naţional a zeci de ţări mici.

Anomalie, deviaţie, excepţionalism şi unicitate în perspectivă comparată

Chiar şi în cercetările comparate cele mai ingenioase rămân, în ultimă analiză, anumite fenomene ireductibile care reflectă originalitatea fiecărei ţări. Istoria este cel mai mare generator de configuraţii naţionale. Cu cât o ţară este mai veche, cu atât ea a fost modelată mai mult de istorie. Două sau mai multe ţări ar putea avea multe trăsături comune, dar acestea nu sunt niciodată identice, pentru că atributele sunt combinate diferit în cazul fiecărei ţări. Ne confruntăm întotdeauna cu realităţi unice, pe care le numim China, Elveţia, Egipt, Rusia, India sau Spania.

În comparaţiile internaţionale putem distinge anomalii, cazuri deviante şi cazuri excepţionale. Este o problemă de grad. O anomalie este o poziţionare neaşteptată într-un şir, curbă sau diagramă. Excentricităţile statistice pot fi descoperite prin încrucişarea variabilelor într-un tablou. De exemplu, speranţa de viaţă din Bulgaria este mai mare decât ne-am aştepta dacă luăm în calcul celelalte date ale acestei ţări. Numărul de studenţi la mia de locuitori în India pare „anormal" pentru o ţară cu un standard de viaţă atât de scăzut. Anomaliile pot fi scoase în evidenţă numai într-o lumină comparativă. În sociologia

[47] Samuel HUNTINGTON, *Political Order in Changing Societies*, Yale University Press, New Haven, 1968.

comparată, ele pot juca același rol ca și cazurile clinice din biologie sau medicină.

Cazul deviant este mai puțin frecvent decât anomalia, dar este mai semnificativ, pentru că este vorba de un întreg sector al societății sau al sistemului politic care pare neobișnuit, anormal. Deviația poate fi definită în corelație cu un set de așteptări ce decurg din analiza unei serii de țări similare în multe aspecte.

Cazul excepțional este un caz deviant multiplu, un caz extrem din multe puncte de vedere. India, conform anumitor teorii, nu ar trebui să fie democratică: este o excepție enormă. Diferența între cazul deviant și cel excepțional este o diferență de grad. Excepționalismul se referă la o acumulare a mai multor deviații ale unor caracteristici sistemice sau contextuale care formează o configurație, o *Gestalt*. În sensul acesta, S.M. Lipset consideră Japonia și Statele Unite cazuri excepționale. Când descompunem configurația în variabile, caracteristicile distinctive tind să se estompeze, pentru că extragem variabilele din contextul lor semnificativ. Japonia și Statele Unite sunt excepționale ca întreg, dar atunci când „segmentăm" aceste configurații, când izolăm variabile și indicatori, diferențele între cele două țări devin diferențe de grad. Printre cele treizeci și șase de comparații parțiale și analize sectoriale, Lipset găsește totdeauna diferențe de grad; nu avem niciodată zero la sută într-un caz și sută la sută în altul. Excepționalismul fiecăreia dintre aceste două țări rezidă în configurația lor națională.

Căutarea cazurilor deviante sau excepționale este o strategie alternativă abordării statistice. În loc de corelații înalte, căutăm un test clinic semnificativ.

Cazurile excepționale nu limitează potențialul comparațiilor internaționale. Dimpotrivă, căutarea excepțiilor poate fi o strategie *sui generis* de cercetare comparată, pentru că doar prin comparație putem spune dacă o țară este sau nu anormală, deviantă sau excepțională.

Concluzii

Toată lumea este de acord că microscopul și telescopul servesc scopuri diferite. În același fel, unele din aceste cincisprezece strategii pot fi potrivite pentru anumite probleme, dar nu neapărat și pentru altele. Nu toate strategiile sunt la fel de utile în studierea oricărui tip de problemă. Strategiile expuse aici, din punct de vedere analitic, ca fiind concurente, nu se exclud reciproc în practică. Unele dintre ele pot fi chiar complementare. Adoptarea unei strategii mai degrabă decât a alteia depinde de natura fenomenului de studiat. Dar pentru multe întrebări de cercetare pot fi combinate mai multe strategii, în diferite etape ale cercetării comparate. Ipotezele validate într-un studiu de caz pentru o țară dată pot fi testate într-o a doua țară printr-o comparație binară. Într-o etapă

ulterioară, analiza poate fi extinsă la două serii de țări, fiecare relativ omogenă, printr-o comparație între cazuri contrastante.

Libertatea de alegere a țărilor pe care o are cercetătorul comparatist este foarte mare, în afară de cazurile când problema studiată este legată într-o prea mare măsură de un context determinat. Democrațiile post-industriale, societățile islamice tradiționale sau regimurile totalitare sunt contexte sociale cu caracteristici profunde, care condiționează alegerea țărilor. Dar chiar şi atunci este posibilă adoptarea unei alte strategii prin alegerea unui pol de referință exterior, cum ar fi pseudo-democrațiile emergente, societățile secularizate sau societățile despotice orientale.

Comparatistul stabileşte relații cauzale şi observă interacțiunea diferiților factori împărțind realitatea socială în sectoare specifice. Înainte de a compara, este necesar să segmentezi, alegând în acelaşi timp țările potrivite pentru a fi incluse în cercetarea comparată. Printr-o astfel de segmentare şi selecție, s-a ajuns, în ultimele trei decenii, la crearea unei noi ştiințe sociale comparate.

Capitolul 3

Compararea societăților pe baza scalelor de măsură

Națiunile sunt, din multe puncte de vedere, inegale ca mărime, în special în ceea ce privește populația, întinderea teritorială, bunăstarea economică, capacitatea industrială, forța militară, importanța culturală, resursele naturale, terenul arabil, condițiile climatice, și pot fi comparate pe baza scalelor de măsură.

Clasificarea națiunilor pe diverse scale de măsură

Pentru a înțelege caleidoscopul lumii, clasificarea țărilor pe baza acestor indicatori este necesară dar nu și suficientă. Câteva cifre de bază ar trebui să fie amintite încă de la început. În 2008, o treime dintre statele națiune aveau fiecare în parte, o populație mai mică de 10 milioane de locuitori, unele chiar mai puțin de 5 milioane, și toate împreună nu ajungeau la dimensiunea Chinei. Șapte țări mari numără laolaltă mai mult de o treime din totalul populației de pe glob (2.1 miliarde de locuitori din totalul de 5.9) și șaptezeci de țări mici împart împreună doar 6% din acest total. Care este sensul unui coeficient de corelație în compararea țărilor din America Latină care ar ignora mărimea Braziliei și Uruguaiului? Speranța de viață, care este unul dintre cei mai pertinenți indicatori, numărul celor care au peste 80 de ani în țările cu venituri ridicate este comparabil cu cel al celor care au peste 64 de ani din țările cu venituri scăzute, și cu multe țări africane care au o speranță de viață mai mică de 45 de ani. Nivelul înalt al speranței de viață este corelat în cazul democrațiilor avansate cu o natalitate scăzută, atât de redusă încât este insuficientă pentru înlocuirea vechilor generații cu unele noi. Deficitul demografic este parțial compensat de imigrație generând aproape peste tot conflicte legate de incongruențe de statut. Cursa demografică poate fi măsurată pe baza unei serii de indicatori publicați de către un birou statistic al Națiunilor Unite și de către Banca Mondială. Unul dintre aceștia indicatori este producția de cereale pe cap de locuitor. Tendințele descrise în a doua jumătate a secolului XX arată că producția de cereale *per capita* a stagnat în majoritatea statelor în curs de dezvoltare, dar a sporit de aproape patru ori în cazul economiilor avansate. Dată fiind o astfel de diversitate a țărilor, clasificarea acestora constituie un pas indispensabil.

Clasificarea țărilor bazată pe diferiți indicatori relevă discrepanțe și dezechilibre profunde. Primele două țări ca mărime, China și India, în ciuda

unui enorm produs național brut, care se explică prin dimensiunea acestora, apar în clasificări printre țările cu cel mai scăzut produs național brut pe cap de locuitor. Ierarhizarea națiunilor dezvăluie, de asemenea, corelații puternice între diverși indicatori, permițând stabilirea unor niveluri de corespondență. De exemplu, dacă cunoaștem rata mortalității infantile pentru o anumită țară, pe baza doar a acestui indicator putem să inferăm cu privire la alte aspecte ale societății. Statisticienii disting patru tipuri de scale de măsurare: caracteristica statistică ordinală indică locul țării într-un clasament unidimensional, și înseamnă „mai mare decât" sau „mai mică decât"; scala de interval este aplicată unor categorii sau diferențe; scala de rapoarte indică relația dintre două variabile; scala nominală se referă la tipologii și taxonomii. Clasificarea țărilor este adesea un prim pas în analiza comparată. Aceasta ne permite să clarificăm problemele și să formulăm ipotezele.

Scalarea pe baza indecșilor

Măsurarea implică utilizarea unor indicatori cuantificabili, dar indicatorii individuali nu sunt întotdeauna cei mai pertinenți. Este adeseori necesar să combinăm doi sau mai mulți indicatori într-un index. Să luăm spre exemplu rețelele de transport: mașini, trenuri, autobuze, vapoare și avioane care îndeplinesc toate funcții similare. Frecvența relativă utilizată de unul sau mai multe dintre aceste moduri de transport este influențată de geografie, distanță, cost și preferință culturală. În Europa sistemul feroviar este mai dezvoltat decât în Statele Unite, dat fiind că există distanțe mai reduse de parcurs și o densitate mai mare a populației. Trenurile nu sunt de conceput în Europa drept un mijloc de transport modest, așa cum sunt percepute în Statele Unite. Prin urmare, ar putea fi înșelătoare utilizarea traficului aerian ca indicator al dezvoltării sistemului de transport. Deși mulți dintre cercetătorii în științe sociale au presupus că numărul de mașini la mia de locuitori este un indicator valid al dezvoltării, aceștia poate nu au recunoscut importanța faptului că există o serie de alternative care sunt disponibile.

Consumul de energie *per capita* este o altă variabilă care necesită un index menit a integra diversele date. Consumul de energie poate reflecta mulți indicatori sociali: industrializarea, mecanizarea sau chiar comunicarea în masă. Formele de energie includ petrolul, electricitatea, cărbunele, gazul și energia nucleară. Din motive ce privesc standardizarea internațională, indexul energiei exprimă o serie de date cu privire la cărbuni echivalenți cu petrolul, gazul natural și energia electrică. Un alt aspect relevant al indicilor privește măsura în care anumite variabile pot fi semnificativ cuantificate. Nu este suficient să desemnezi numere evenimentelor. Chiar dacă recunoaștem că demostrațiile, revoltele, atacurile armate, decesele ca urmare a violenței domestice și sancțiunilor guvernamentale pot fi măsurate cu acuratețe, este însă îndoielnic că

putem să presupunem că aceste categorii indică adevăratul nivel al neliniștii dintr-o societate. Guvernele dictatoriale din lumea întreagă înăbușesc exprimarea neliniștii. Existența acesteia a fost demonstrată de crizele din Germania de Est, Cehoslovacia, Polonia, Ungaria, România și din statele baltice din 1989-1990.

Prin compararea diverșilor indicatori dintr-un index, semnificația sociologică a diferitelor date statistice poate fi întărită. Prea adesea indicatori izolați sunt încă tratați prin metode statistice complexe, chiar și atunci când o prelucrare statistică simplă a acestor indicatori ar fi suficientă. Prin combinarea indicatorilor, analiza cantitativă comparată va fi facilitată, din moment ce numărul variabilelor va fi redus și puterea lor explicativă va spori. Astăzi sunt disponibili indici cuantificabili care erau dificil, dacă nu imposibil de obținut pentru un mare număr de țări în 1970; de exemplu: speranța de viață, accesul la apa potabilă, numărul de persoane pe pat de spital disponibil, sau școlarizarea la vârsta de 10-12 ani pentru țările în curs de dezvoltare. Cu toate acestea, așa cum atestă numeroase analize empirice, anumiți indicatori nu necesită îmbinarea lor în indecși pentru că puterea lor explicativă este suficientă. Printre aceștI indicatori privilegiați se numără mortalitatea infantilă. Nu este necesară o analiză factorială sofisticată pentru a înțelege de ce, din punct de vedere sociologic, mortalitatea infantilă este unul dintre cei mai buni indicatori din cercetarea comparată.

Origini arbitrare și praguri

În metodologia sociologiei comparate există o distincție clară între metodele cantitative și metodele calitative. Comparația prin intermediul scalelor de măsură este o a treia metodă care consistă în traducerea caracteristicilor calitative în variabile măsurabile prin utilizarea unui zero convențional, ca atunci când observăm că apa îngheață la zero grade Celsius și că se evaporă la 100 de grade Celsius. Atunci când schimbările graduale măsurate față de origine produc schimbări calitative, trebuie să adoptăm alte instrumente de măsurare care să evidențieze nivelurile de analiză. La anumite valori critice este necesar să se schimbe scala de măsurare, care este tehnic obținută prin artefacte statistice precum scale, logaritmi, decile sau centile. Economiștii numesc un astfel de prag „masă critică".

Mărimea națiunilor și mediile naționale

Comparațiile dintre națiuni utilizează medii naționale. Dar, așa cum prea bine știm, pe curba lui Gauss, atunci când distanța dintre medie, mediană și

mod este mare, o medie nu are o valoare statistică semnificativă. Din punctul de vedere al dispersiei, media nu reflectă oblicitatea distribuției. Astfel, premisa este că diversitatea internă a țărilor este mai puțin semnificativă decât diferențele dintre ele. Dar, în realitate, cele mai multe țări sunt caracterizate printr-o diversitate internă semnificativă, regională sau verticală în termeni de pături sociale. Unele dintre cele mai semnificative caracteristici sunt distribuite inegal. Diversitățile interne pot fi etnice, lingvistice, religioase, sociale sau economice. Aproape toate țările pot fi clasificate potrivit poziției lor pe un continuum de la omogenitate la eterogenitate. În anumite privințe, precum pluralismul, diversitatea internă reprezintă o dimensiune esențială. Diversitatea internă a țărilor nu este în mod necesar legată de mărimea acestora. Anumite țări mici sunt foarte eterogene iar unele țări mari sunt relativ omogene. Diversitățile regionale sunt vizibile în aproape toate țările.

Diversitatea geografică poate fi exprimată în sondaje prin noțiunea de context social. Când aceste contexte sunt luate în considerare, riscul unei „erori individuale" este mult redus, în special în țările diverse din punct de vedere etnic. Eroarea individuală se produce atunci când cercetătorul ia în considerare doar caracteristicile indivizilor, ignorând impactul mediului social. Pentru analiza diversităților intranaționale statisticienii și geografii au elaborat, cu mult timp în urmă, indici adecvați, precum indexul Gini al inegalității, tradus în curbele lui Lorenz și coeficienții de dispersie. Avem instrumentele necesare, dar datele statistice standardizate cu privire la diversitatea internă au fost până recent, foarte puține. Un indicator important al diversității interne este gradul de omogenitate lingvistică care a fost măsurat pentru un mare număr de țări.

Multe fenomene nu pot fi explicate pe baza mediilor naționale. Să luăm, de exemplu, nivelul de sărăcie. Oamenii nu se revoltă împotriva sărăciei ca atare, ci se revoltă împotriva injustiției: aceștia nu se revoltă împotriva mediei naționale a sărăciei. În termeni statistici inegalitățile sociale pot fi exprimate pe baza deviațiilor standard. În anumite țări în curs de dezvoltare, guvernele au fost reticente la colectarea și publicarea datelor cu privire la inegalități în termeni de regiuni, grupuri etnice și straturi sociale. Cu toate acestea, Banca Mondială a publicat date cu privire la inegalitățile de venituri ca și OECD. Disparitățile regionale au fost studiate în multe domenii, inclusiv în comportamentul de vot. Avem mai multe date cu privire la multe țări și știm mai multe despre diversitatea din interiorul țărilor. O mai mare atenție trebuie acordată disparităților intra-naționale pentru că pentru multe variabile semnificative diferențele intranaționale sunt mai mari decât cele dintre țări.

Dimensiunea națiunilor și piramidele lor demografice

Națiunile cresc sau descresc într-un ritm lent, care în majoritatea timpului nu este perceput de către contemporani. Schimbarea poate fi, de

asemenea, abruptă datorită războaielor şi epidemiilor. În timpul Revoluției franceze, populația Europei număra mai puțin de 150 de milioane de locuitori, dar de atunci s-a înmulțit de patru ori pe parcursul doar a câtorva generații. În timpurile recente, o creştere a populației timpurie de 3% ar însemna că dimensiunea populației în multe țări din Africa şi Asia se va dubla în următorii 25 de ani. Istoria este un registru al creşterii şi descreşterii națiunilor, mărimea acestora constituind o dimensiune esențială a destinului acestora. La începutul secolului al XXI-lea, cele mai multe țări europene au tot atâția locuitori peste 65 de ani cât au copii sub 15 ani, în timp în ce în cele mai multe țări islamice raportul este de o persoană în vârstă pentru trei sau patru copii. Astfel de statistici ajută la prezicerea viitorului. Cele mai multe societăți postindustriale experimentează o rată a natalității insuficientă pentru a asigura schimbarea generațiilor. Pentru unele țări piramida demografică este neechilibrată, ca în cazul Germaniei de astăzi, care are nevoie să importe mână de lucru din motive economice. Japonia, o țară de 127 de locuitori în 2008 pierde un milion de persoane în fiecare an. Aproape o zecime din populația sa este de peste 75 de ani. Rata natalității este 1,3, mult mai mică decât necesarul de 2,1 pentru a menține talia populației. În Ungaria rata mortalității pentru bărbați între 25 şi 60 este una dintre cele mai ridicate din lume, similară cu rata Bangladeshului, una dintre cele mai sărace țări. Acelaşi deficit este observat în multe alte țări europene. Italia, Spania şi Portugalia care au fost odinioară țări de emigrare sunt astăzi țări de imigrare.

Jack Goldstone[1] observă mai multe tipuri de dezechilibre ale populației: ultraurbanizarea; cea cu privire la locurile de muncă disponibile în oraşe; supracalificarea, cu privire la locurile de muncă pentru personalul calificat; şi creşterea importantă a numărului tinerilor, o proporție neobişnuit de mare de tineri între 15 şi 25 de ani. Astfel creşteri pot fi observate în multe țări în care fertilitatea ridicată este însoțită de stagnare economică, ca în cele mai multe țări islamice şi africane.

Prin urmare, compararea societăților din punctul de vedere al populației trebuie să ia în considerare dinamica lor internă. Samuel Huntington în cartea sa *The Clash of Civilizations* nu a acordat suficientă atenție unor asemenea dinamici interne, şi nici Oswald Spengler în *Decline of the West*, Mancur Olson în *Decline of Nations*, sau Paul Kennedy in *The Rise and Fall of Great Powers*[2].

[1] Jack A. GOLDSTONE, „Population and Security: How Demographic Change Can Lead to Violent Conflict", *Journal of International Affairs*, 56, 2002, pp. 13-22.

[2] Samuel P. HUNTINGTON, „The Clash of Civilizations?", *Foreign Affairs*, vol. 72, nr. 3, 1993, pp. 22-49; Oswald SPENGLER, *The Decline of the West*, 2 vol., Alfred A. Knopf, New York, 1922; Mancur OLSON, *Rise and* Decline of Nations, Yale University Press, 1984; Paul KENNEDY, *The Rise and Fall of Great Powers,* Random House, New York, 1987.

Dar importanța acestui proces nu a scăpat atenției demografilor, de exemplu J.C. Chesnais, în *Le Crépuscule de l'Occident*[3].

Dimensiunea națiunilor și megaorașele

Dintre cele 215 state națiune independente, doar 132 au o populație care depășește un milion de locuitori, și doar 125 de peste două milioane. În același timp, cele mai mari 35 orașe ale lumii numără împreună 380 de milioane de locuitori. Această cifră echivalează cu populația totală a 80 dintre cele mai mici țări reprezentate la Națiunile Unite. În 400 dintre cele mai populate orașe ale lumii trăiește un număr de persoane egal cu populația totală a jumătate dintre cele mai mici state independente. Bineînțeles, există un dezechilibru în reprezentarea unor state independente și megaorașe în Adunarea Generală a Națiunilor Unite.

Bugetul municipalității New York sau al zonei metropolitane din Mexico City este mai mare decât bugetele naționale a zeci de țări mici. În realitate, în multe zone, cele mai mari orașe cântăresc mai mult decât zeci de națiuni independente. O analiză a 10.000 de organizații internaționale și neguvernamentale arată că două treimi dintre cele mai importante oficii și secretariate generale sunt localizate în patruzeci de orașe. Paris, Bruxelles, Londra și Roma sunt printre primele în acest sens. Există o anumită suprapunere: primele 25 de orașe care găzduiesc instituțiile internaționale includ 20 de centre internaționale financiare. Aceste orașe gigantice sunt cele mai importante porți maritime și noduri ale traficului aerian. Acestea sunt reședințele păturilor privilegiate și elitelor (politice, financiare și culturale) și concentrări enorme ale *lumpenproletariat*-ului.

Problema mărimii națiunilor este intensificată atunci când comparăm statele mici cu orașele gigantice. Luând în considerare doar țările independente (lăsând deoparte alte teritorii), una din două dintre acestea avea în 2005 mai puțin de patru milioane de locuitori. În același timp există opt megaorașe cu mai mult de patru milioane de oameni, multe dintre ele situate în țări de mărime medie.

În perioada anilor '50, urbaniștii au definit orașele ca și aglomerări de 5.000 locuitori și, pentru anumite regiuni ale lumii, de 10.000 de locuitori. Mai târziu aceștia au adoptat un criteriu de 20.000 de locuitori și mai târziu de 100.000 de locuitori pentru fiecare aglomerație urbană. Cercetătorii comparatiști au preluat aceste definiții din moment ce aceștia depindeau de datele care le erau disponibile. Aceste prefigurări din definiție reflectă realitatea, dat fiind că

[3] Jean-Claude CHESNAIS, *Le crépuscule de l'Occident. Démographie et Politique*, Robert Laffont, Paris, 1995.

centrele urbane au crescut în mod evident. Orașele gigant, cu mai mult de un milion de locuitori, sunt de o importanță crucială în politica țărilor în care acestea există. În 1950, existau aproximativ 50 astfel de orașe; în 1982 erau 278; în 1992 aproximativ 330; în 2001 aproximativ 400; în 2008, 420.

Numărul orașelor gigant dintr-o țară are un impact asupra sistemului ei. Dacă există un singur astfel de oraș, acesta este capabil să domine țara și să o transforme într-un sistem „monocefalic", de obicei cu un sistem de comunicare sub formă de stea, precum în cazul Franței, Marii Britanii, Austriei, Peru și Republicii Coreea. Alte 30 de țări, de la Ungaria la Mexic, Argentina și Tailanda sunt monocefale. Alte țări sunt „policefale": acestea au mai multe orașe gigant, niciunul nedominând asupra celorlalte, cu un sistem de transport și de comunicare sub formă de rețea. Policefalismul există în țările mari (China, India, Rusia, Statele Unite), dar și în țările medii (Germania, Italia, Canada, Spania, Australia, Polonia, Maroc) și, de asemenea, în țările mici (Elveția, Olanda, Belgia). Unele țări sunt bicefale, cu două capete, precum Turcia, Siria sau Vietnam.

Pentru anumite comparații este util să luăm în considerare sistemul orașelor. *Ceteris paribus*, faptul că Franța, Austria, Danemarca, Irlanda și Finlanda sunt țări „monocefale" și dimpotrivă că Germania, Italia și Olanda sunt „policefale" produce o diferență importantă în multe domenii politice. Dacă Iugoslavia ar fi avut un singur megaoraș puternic în loc de șase orașe regionale importante, dezmembrarea federației ar fi urmat probabil un alt curs. Legătura dintre o rețea de orașe mari vechi, născute din istorie și federalism este evidentă. Atunci când comparăm marile orașe americane și europene, trebuie să luăm în considerare sistemul de transport public, în special infrastructura metroului. Metroul din Paris, Londra, Moscova sau Tokyo reprezintă o investiție pe care orașul Los Angeles ar avea nevoie de mai mult de 20 sau 30 de ani pentru a o construi. Costul metroului parizian este poate echivalentul costului întregii producții de automobile din Statele Unite din ultimii doi sau trei ani. O astfel de comparație nu poate să rămână la nivel statistic. Zonele metropolitane din Mexico City, Buenos Aires, São Paulo, Cairo, Mumbai, Calculta, Seul și alte megaorașe au avut în 2005 o populație mai mare decât fiecare din cele 120 dintre cele mai mici națiuni independente. În unele țări, principalul oraș găzduiește o parte semnificativă a populației (Atena și Santiago aproximativ 40%, Montevideo aproape jumătate, Beirut trei pătrimi), și include inima activităților economice, financiare, culturale, educaționale, științifice, artistice și politice ale țării. În *Political Order in Changing Societies*, Samuel Huntington întreba în 1968, „Ce grupuri sunt cel mai probabil revoluționare în orașe?" În ultimele două decenii a fost necesar să explicăm de ce *lumpenproletariat*-ul urban nu s-a revoltat în ciuda creșterii continue a orașelor bordei, *favelas* (Brazilia), *poblaciones* (Chile), *barriadas* (Lima), *ciudades esperidida* (Mexic), *Kutcha* (Calcutta) și alte mahalale și *bidonvilles* la periferiile megaorașelor de la

Casablanca la Bogota şi de la Mumbai la Lagos. Este posibil ca pe viitor mulți dintre comparatişti să fie nevoiți să acorde prioritate neliniştii politice din oraşele gigantice ale Lumii a Treia; vor avea nevoie atunci de noi indicatori care să-i înlocuiască pe cei vechi. Modelul lui Lerner (urbanizare-alfabetizare-comunicare-participare) a avut o carieră frumoasă în studiile comparate, dar, studiul oraşelor parohiale din Asia, America Latină şi Africa şi a *lumpenproletariat*-ul şi a troglodiților pare depăşit acum. Mulți indicatori sunt disponibili pentru un mare număr de oraşe. Există o importantă literatură monografică cu privire la megaoraşe. Pe măsură ce numărul metropolelor gigant va continua în mod inevitabil să crească, există apare necesitatea de a compara sistematic nu doar metropolele, dar şi micile țări şi marile oraşe. Într-un ritm lent, dar inevitabil, statele teritoriale sunt progresiv înlocuite în funcțiile lor vitale de către concentrările metropolitane, de către megaoraşe şi de extinderi urbane gigantice, precum un lanț de munți într-un grafic tridimensional.

Economii de scală

În economia politică „masa critică" este un concept central care sugerează o schimbare de scală în compararea diferitelor economii. „Economiile de scală" sunt industrii care necesită investiții masive, fabrici imense şi piețe mari. Acestea sunt caracterizate de costuri fixe mari, care imobilizează capitalul financial nereconvertibil. Mărimea costurilor fixe nu depinde de frecvența în care acestea sunt utilizate. Societatea postindustrială este bazată pe mari concentrări industriale, metalurgie, căi ferate, automobile, industria construcțiilor aeronautice, rafinării de petrol, transporturi maritime, energie atomică etc. Fuziunea companiilor industriale răspunde nevoii de concentrare şi de eliminare a concurenței. Pentru că investițiile masive, aproximativ 80% din piața internațională competitivă de automobile este împărțită doar de către cinci mari țări. Avantajul de a avea o mare piață internă poate fi pus în discuție de către libertatea comerțului. Peter Katzenstein în cartea sa *Small States in the World Market*[4] a descris strategiile adoptate de către liderii micilor state pentru a depăşi handicapul mărimii lor. Cele mai multe dintre aceste țări mici au construit un sistem de guvernare pe care Philip Schmitter şi alții au etichetat-o ca fiind neocorporatism. Strategia lor este specializarea economică în anumite produse pentru a deveni competitive pe piața internațională. Multe exemple pot fi mobilizate de la Suedia sau Finlanda la Austria, Coreea de Sud sau Singapore. Țările mici favorizează comerțul liber pentru motive evidente, în timp ce țările foarte mari au fost în trecut reticente să-şi deschidă frontierele către un comerț

[4] Peter KATZENSTEIN, *Small States in World Markets*, Cornell University Press, 1985.

internațional competitiv. În ultima jumătate a secolului trecut, dat fiind comerțul liber în creștere, progresul în tehnologia transportului și globalizarea diferitelor forme de comunicare, numărul statelor independente s-a triplat, deși stagnase în perioada dinaintea celui de-al Doilea Război Mondial. O astfel de multiplicare nu ar fi fost posibilă fără un comerț liber și competitiv. Cu cât țara este mai mare, cu atât piața internă e mai mare, și cu cât este mai mică țara, cu atât este mai mare dependența acesteia față de comerțul extern.

Așa cum Alesina și Spolaore[5] au subliniat „țările mici au nevoie de un comerț internațional și au nevoie de pace pentru a fi capabile să facă comerț". Peștele mare mănâncă peștele mic, dar peștele mare poate supraviețui doar atâta timp cât există pești mici. Marile națiuni se înconjoară de țări mici, numite sateliți, care servesc drept zone tampon. Acestea nu înghit statele mici pentru că doresc să evite frontierele comune cu un alt mastodont.

Ierarhizarea de către experți

Multe dintre cele mai semnificative aspecte ale vieții sociale pot fi tratate în termeni statistici. Altenativa este ierarhizarea acestora de către experți. Recursul la judecata clasamentelor și a scorurilor își găsește justificarea în declarația matematicianului Tukey: „Prefer de departe un răspuns aproximativ la o întrebare bună, care este adeseori vagă, decât răspunsul exact la o întrebare proastă, care este întotdeauna mai precisă".

Traducerea aspectelor calitative în variabile măsurabile necesită o clasificare făcută de către evaluatori. Implicarea unor evaluatori ridică întrebarea fiabilității celui care face codificarea: cât de probabil este ca doi sau mai mulți evaluatori să clasifice aceeași situație în același fel? Dacă un expert spune că o țară A este mai democratică decât o țară B și aceasta din urmă mai mult decât țara C, acesta trebuie să recunoască că A este mai democratică decât C. Fiabilitatea unui expert poate fi testată prin consistența clasificărilor sale. Pentru a arăta potențialul scor și clasificările judecate, am selecționat patru exemple extrase din literatură.

Primul exemplu este extras din Phillips Cutright „National Political Development: Measurement and Analysis"[6]. Acest articol este unul dintre cele mai citate din literatura de politică comparată și este una dintre puținele publicații din deceniile trecute care și-a păstrat relevanța. Cu ajutorul experților Cutright a construit un index al dezvoltării politice. Acesta a alocat pentru

[5] Alberto ALESINA, Enrico SPOLAORE, „On the Number and Size of Nations", *The Quarterly Journal of Economics*, vol. 112, nr. 4, 2000, pp. 1027-1056.

[6] Phillips CUTRIGHT, „National Political Development: Measurement and Analysis", *American Sociological Review*, vol. 28, nr. 2, 1963, pp. 255-263.

fiecare țară două puncte pentru fiecare an în care Parlamentul a existat și în care partidul minoritar a avut cel puțin 30% din mandate. Doar un punct a fost acordat acolo unde partidul minoritar a fost mai slab, și niciun punct nu a fost alocat pentru fiecare an în care nu a existat Parlamentul. A procedat la fel pentru ramura executivă. Pe o perioadă de 22 de ani o țară putea acumula 66 de puncte; Cutright a utilizat un index simplu, dar pertinent. Validitatea scorului său poate fi testată retrospectiv. Pentru 1963 acesta a descoperit un dezechilibru în Chile, Filipine, Indonezia, Nicaragua și Guatemala: dezvoltarea politică a fost mai mare decât dezvoltarea socio-economică. În anii următori democrația de fațadă din aceste țări s-a prăbușit. Contrariul a fost valabil pentru Spania, Portugalia, Cehoslovacia și Polonia. Aceste țări erau teoretic gata pentru democrație. Analiza lui Cutright bazată pe scoruri și pe modele statistice simple este valabilă și astăzi, pe când multe alte articole, publicate aproape în aceeași perioadă, au dispărut din literatură în ciuda munților de statistici pe care acestea erau construite. Metoda scorurilor lui Cutright poate fi aplicată astăzi Europei de Est: implozia din 1989-1990 poate fi explicată prin prăpastia dintre nivelul socio-economic relativ ridicat (educație, sănătate, urbanizare, industrializare) și sistemul politic neadecvat.

Un al doilea exemplu de scoruri ca substitut al statisticii formale este voluminoasa carte a lui Banks și Textor, *A Cross-Polity Survey*[7]. Aceștia au propus o serie de 57 de variabile dihotomice, multe dintre acestea fiind politice: articularea intereselor și agregarea, carisma lidershipului, liberatea grupului opoziției, libertatea presei, rolul poliției, caracterul birocrației, *personalismo*, occidentalizarea și altele. Autorii au preferat niște aspecte semnificative ale vieții politice pentru a cuantifica însă variabile neimportante, chiar dacă dihotomiile lor au fost într-o oarecare măsură incerte. Aceștia au furnizat răspunsuri aproximative la întrebările bune.

Cel de-al treilea exemplu este *Freedom in the World*, o colecție a lui Raymond Gastil[8] din 1972 și publicată anual de atunci. Ediția din 2007 clasifică 193 de țări cu ajutorul a 45 de experți, potrivit nivelului drepturilor politice și libertăților individuale. Clasificările sunt fundamentate pe o listă închisă de zece drepturi politice și cincisprezece libertăți civile. Punctele sunt acordate pentru fiecare item pe o scală de 1 la 7. Tabelele de clasificare au fost utilizate *in extenso* de către comparatiști.

Cel de-al patrulea exemplu este *International Transparency*[9], care clasifică țările cu ajutorul unor observatori competenți potrivit nivelurilor percepute de corupție. Atunci când Arnold Heidenheimer a publicat în 1989

[7] Arthur BANKS, Robert B. TEXTOR, *op. cit.*

[8] Freedom House, *Freedom in the World 2007: The Annual Survey of Political Rights and Civil Liberties*, Rowman and Littlefield, 2007.

[9] Transparency International, *World Report on Corruption*, Pluto Press, Londra, 2004.

masiva *Handbook of Political Corruption*[10], cei mai mulți dintre comparatiști au considerat corupția ca pe un fenomen legat de subdezvoltarea economică, socială și politică. Dar imediat după aceea au realizat că, în fapt, corupția este un fenomen mondial erodând, de asemenea, multe dintre societățile industriale. De exemplu politica rusă este imposibil de înțeles fără a lua în considerare răspândirea patologică a corupției la toate nivelurile societății. O astfel de mentalitate a fost moștenită de la regimul sovietic și de la cel cezarist. De vreme ce corupția este o practică *underground*, ce se desfășoară în spatele ușilor închise, evident aceasta scapă posibilităților statisticii formale. Recursul la evaluarea experților este de neevitat. La cele mai înalte niveluri ale conglomeratelor financiare, corupția ia forme sofisticate și imaginative. Aceasta nu implică în mod necesar direct bani, ci este bazată pe conivență, alianțe, rețele sau schimburi de servicii. Elitele inteligente, dar neoneste, cel mai adesea avocați care au absolvit cele mai bune universități, practică un tip de corupție legală. Unul dintre punctele cele mai profunde de neînțelegere dintre cercetătorii în științele sociale se concentrează asupra acestei pături elitiste și privilegiate din democrațiile avansate, pentru că unii cercetători sunt miopi alții sunt prezbiți, ca să spunem așa.

După decenii de progres în cercetarea comparată încă ne confruntăm cu această dilemă: să facem apel la variabile discutabile sau să neglijăm unele dintre cele mai importante aspecte ale vieții politice și sociale.

Mărimi și regimuri politice

În multe tipuri de comparații, mărimea reprezintă o dimensiune indispensabilă, dar în alte comparații aceasta este mai puțin semnificativă și poate fi ignorată, în special în studiul instituțiilor și comportamentelor. Parlamentele, spre exemplu, pot fi comparate fără nicio referință directă la mărimea țării, și același lucru poate fi spus despre rolul mass-media sau al justiției. Relația dintre clasa socială sau comportamentul religios și atitudinile politice nu este în mod necesar condiționată în egală măsură de mărimea națiunii și de contextele sociale locale. Comportamentul individual este legat de factori de context, în special în studiile electorale, vizând o interacțiune între două niveluri: individual și agregat, și doar în rare cazuri depinzând de nivelul național[11]. Funcționarea internă a regimurilor democratice poate fi studiată fără

[10] Arnold HEIDENHEIMER, Michael JOHNSTON, Victor LEVONEIN (eds.), *Political Corruption: A Handbook*, Transaction Press, New Brunswick, 1989.

[11] Mattei DOGAN, Stein ROKKAN, *Quantitative Ecological Analysis in the Social Sciences*, MIT Press, Cambridge, Massachusetts, 1969, p. 6.

nicio trimitere la dimensiunea națiunii, cu excepția cazului în care sistemul politic este federal.

Cu mult timp în urmă, Robert Dahl şi Edward Tufte în cartea lor *Size and Democracy*[12] s-au întrebat dacă există vreo legătură între democrație şi mărimea țării şi cât de mare trebuie să fie un sistem politic pentru a facilita controlul acestuia de către cetățenii săi. Urmare a trecerii în revistă a literaturii de la vechiul oraş-stat la noul stat-națiune modern, aceştia au conchis că dimensiunea optimă este una care satisface criteriile eficienței cetățeneşti şi a funcționalității sistemului. Aceştia au limitat investigația lor la democrațiile pluraliste care, în acel moment, nu erau numeroase. Astăzi, în epoca globalizării, relația dintre mărime şi democrație nu poate şi nu ar trebui să fie extinsă la întregul univers.

Aspectul cel mai izbitor al relației dintre mărime şi regimul politic este acela că cele mai multe țări ale lumii nu sunt democrații autentice. Autoritarismul, dictaturile, semidemocrațiile, democrațiile mimate, cvasidemocrațiile şi oligarhiile structurale pot fi găsite în tot felul de țări, mici, medii sau mari. Bineînțeles, configurarea puterii, gradele de libertate şi respectarea drepturilor civile nu sunt legate de dimensiunea comunității naționale. În fapt, multe societăți sunt impregnate mai mult cu valori religioase decât cu o conştiință națională. Există, de asemenea, țări în care nivelul de trai, aşa cum transpare acesta din nivelul de educație şi din acoperirea mass-media nu răspund „premiselor" regimurilor democratice. O astfel de diversitate a regimurilor politice rezultă dintr-un număr mare de factori, printre care, cu excepția relațiilor internaționale, mărimea intervine doar arareori.

Comparațiile la scară largă

O analiză la nivel mondial, numită de către Raoul Naroll[13] *holonational* (după o adaptare a termenului antropologic *hologeistic*), constă în studiul unui mare număr de țări, a societăților întregi, numără fiecare țară ca un caz unic, calculează măsuri matematice formale cu privire la relațiile dintre variabile şi utilizează aceste măsuri pentru a testa teorii generale. Cu cât este mai mare numărul țărilor incluse în comparație, cu atât este mai mare nevoia de date cantitative. Analiza corelațiilor la nivel mondial a cunoscut o perioadă de stagnare şi este astăzi lipsită de forță, o formă de cercetare saturată. Cel mai important motiv al acestui declin este discrepanța dintre calitatea datelor

[12] Robert A. DAHL, Edward R. TUFTE, *Size and Democracy*, Stanford University Press, 1973.

[13] Raoul NAROLL, „A Holonational Bibliography", *Comparative Political Studies*, 5, 1972, pp. 211-230.

statistice pentru țările avansate față de cele aflate în curs de dezvoltare. Cercetătorii au devenit conștienți că în comparația a două seturi de țări aceștia se confruntau cu o fiabilitate a datelor documentare inegală. A devenit astfel clar că, cu cât mai scăzut era nivelul de dezvoltare, cu atât era mai slabă validitatea datelor cantitative. Dificultățile întâlnite în analizele corelaționale la nivel mondial marchează una dintre limitele demersurilor statistice din cercetarea comparată.

Dimensiunea și scala omogenitate-eterogenitate

Nu există nicio corelație statistică între mărimea unei națiuni și gradul său de eterogenitate etnică. Anumite țări mici precum Belgia, Olanda și Elveția, numite ieri „democrații consociațională" sunt la fel de eterogene asemeni unor țări mari precum Statele Unite și Canada. Există țări de mărime medie care sunt foarte omogene din punct de vedere etnic și lingvistic, precum Japonia, Italia sau Coreea de Sud, dar multe state europene și Statele Unite devin progresiv mai eterogene din pricina unei imigrații semnificative din țările africane și asiatice în curs de dezvoltare. Scala etnică nu este singura de luat în considerare. Scala economică este în multe cazuri importantă. Literatura referitoare la inegalitatea socială și economică și eterogenitate este extrem de vastă. Acestea sunt în general măsurate de către indexul Gini al inegalității și au numeroase implicații, ignorate de către pozițiile „medii naționale" adeseori înșelătoare. Două tipuri de eterogenitate pot fi distinse: mai întâi, diversitatea teritorială, precum în Belgia, Elveția, Canada, Spania, Turcia și fosta Iugoslavie, și diversitatea difuză, când minoritățile sunt răspândite pe întregul teritoriu al statelor-națiune. În primul caz, eterogenitatea este orizontală (regională), iar în cel de-al doilea caz, este verticală în termeni de stratificare socială.

Dimensiunea socială și vulnerabilitatea

Literatura cu privire la imperiile antice și moderne subliniază dominația politică, economică și militară a marilor puteri față de vecinii lor adiacenți. Țările mici gravitează în jurul marilor țări, într-un mod asemănător cu cel al legii gravitației newtoniene. Astronomia ne spune că doi factori sunt importanți în sistemul stelar: mărimea și distanța. În sociologia comparată, doi alți factori intervin: resursele naturale și progresele tehnologice. Frontierele comune între marile puteri și micile țări le fac vulnerabile pe cele din urmă. Există întotdeauna o dominație virtuală a celor mari asupra celor mici. Finlandezii știu bine ce înseamnă asta. Canadienii și irlandezii au sentimente asemănătoare. Dumnezeu a uitat să construiască un șir înalt de munți între Rusia și vecinii săi din vest, nord și sud. În astfel de situații, relațiile dintre țări sunt plasate la

diferite niveluri și pe diverse scale. Este dificil pentru o țară micuță să se rupă de pe orbita unui vecin gigantic fără ajutorul unei alte țări gigant.

Mărime, insularitate și paradisuri

În jurul unor continente masive, există zeci de insule mici, care joacă un rol mai important în lumea afacerilor decât se presupune în mod tradițional. Hărțile demografice și financiare ale lumii sunt contrastante. În anul 2000, s-a estimat de către Forumul Stabilității Financiare, sponsorizat de către șapte dintre cele mai industrializate țări, că aproape jumătate din capitalul transnațional este investit în locuri numite „off-shore", multe dintre acestea fiind insule și, de asemenea, paradisuri fiscale. Acestea scapă controlului financiar. „Pigmei" precum Nauru, Samoa, Vanuatu, Insulele Cook, Bahamas, Bahrain, Panama, Lichtenstein și altele (în total aproximativ patruzeci și două de paradisuri) joacă un rol invizibil, dar extrem de important, în era globalizării. Există excepții precum Singapore, de exemplu, care este un loc deosebit de important pentru industria înaltei tehnologii. În domeniul flotelor comerciale mondiale s-a estimat că aproximativ 60% dintre acestea navigează sub pavilionul unui mic număr de țări micuțe precum Panama, Malta, Grecia, Bahamas, Liberia și Insulele Marshall. În aceste cazuri, dimensiunea redusă a unei țări reprezintă un privilegiu imens.

Mărimea, hegemonia și nucleul dur ideologic

Într-o lume cu șase miliarde de persoane, stelele în declin precum Marea Britanie, Franța, Germania și Italia reprezintă fiecare doar un singur procent a populației lumii. Este politic nerecomandabil să reamintim naționaliștilor acestor țări acest fapt fundamental. Chiar hegemonul american nu reprezintă mai mult de 5% din populația lumii. O analiză atentă a conținuturilor documentelor cu privire la procesul de unificare europeană relevă o motivație stranie: gelozia simțită de treizeci de țări europene față de o putere americană strălucită. Aceste mici democrații au uitat că au fost salvate de trei ori în timpul ultimului secol de regimuri totalitare de către armata americană. Unificarea europeană este departe de a fi încă consolidată, iar între timp, steaua americană dă impresia că și-a consumat mare parte din energie. Un hegemon care nu oferă un *leadership* înțelept în lumea afacerilor este condamnat să-și împartă puterea cu alți mastodonți precum China, India și Brazilia.

Imaginați-vă care ar fi fost impactul revoluției comuniste asupra lumii afacerilor mondiale dacă ar fi apărut în țări enorme precum Rusia, și nu în țări micuțe precum Albania, în care a fost de fapt implementată; dacă nazismul ar fi

fost înrădăcinat nu în una dintre cele mai puternice țări din acel moment, ci în Cambogia unde, în fapt, regimul Khmerilor Roşii a succedat; dacă catastrofa financiară în 2008 nu ar fi apărut în cea mai mare economie capitalistă, ci în Luxemburg, unde potrivit unor teorii ar fi trebuit să apară. Dar astfel de interogări ne îndepărtează de domeniul sociologiei comparate spre domeniul filosofiei.

Pe scurt, mărimea statelor-națiune constituie o dimensiune de bază în cercetarea comparată. Ştim deja multe şi, de asemenea, ştim ceea ce rămâne de explorat şi explicat. Ştim de ce Statele Unite şi China sunt țări mari şi de ce Danemarca şi Ungaria sunt țări mici. Ştim cum Imperiul Roman s-a prăbuşit şi cum Imperiul Rus a fost construit. Ştim rolul marilor râuri în condiționarea dimensiunii societăților umane şi ştim cât sânge a fost vărsat pentru a trasa frontierele naționale. Ştim că există frontiere naționale şi frontiere artificiale şi că toate sunt permeabile. Dar mai avem multe de învățat pentru a fi capabili să înțelegem regruparea statelor-națiune potrivit mărimii acestora.

Capitolul 4

Patru sute de megaoraşe

Dacă lumea din trecut era alcătuită din naţiuni, cea de azi este alcătuită din megaoraşe[1]. Patru sute dintre ele numără mai mult de un milion de locuitori, o sută douăzeci – mai mult de două milioane şi cincizeci – mai mult de cinci. Treizeci şi şapte de metropole reunesc, fiecare în parte, între 8 şi 26 de milioane de locuitori.

Dezvoltarea rapidă a oraşelor este un fenomen relativ recent, apărut în a doua jumătate a secolului al XX-lea. Câteva dintre cele mai importante metropole din zilele noastre au trecut din 1950 până în 1999, adică în răstimpul a două generaţii, de la 3,1 milioane de locuitori la 17,9 (Mexico) sau de la 2,8 la 17,5 (São Paulo). La fel s-a întâmplat cu Bombay. În aceeaşi perioadă, populaţia din Cairo a crescut de mai bine de cinci ori, iar Jakarta a evoluat la fel de repede. Seul număra un milion de locuitori în 1950, iar peste două generaţii cifra populaţiei era de zece ori mai mare. Populaţia Teheranului a sporit, la rândul ei, de la mai puţin de un milion la 7,2 milioane. Numărul locuitorilor din Istanbul s-a dublat în 15 ani; la fel au stat lucrurile la Karachi, Lima, Kinshasa şi în mai multe alte oraşe din emisfera sudică, aşa cum o dovedeşte tabelul următor:

Tabelul 1
Cele mai mari megaoraşe

Populaţia	**1999**	**%**
Tokyo	26,4	30
Mexico	17,9	47
São Paulo	17,5	65
Bombay	17,5	120
New York	16,6	3
Los Angeles	13	39
Shanghai	12,9	15
Lagos	12,8	211
Calcutta	12,7	51

[1] Mattei DOGAN, John KASARDA (dir.), *Metropolis Era*, vol. 1: *A World of Giant Cities*, vol. 2: *Megacities*, Sage, Newburry Park, 1988.

Populația	1999	%
Buenos Aires	12,4	30
Dacca	11,7	337
Karachi	11,4	144
Delhi	11,3	125
Osaka	11	12
Beijing	10,8	27
Jakarta	10,6	90
Manila	10,5	86
Rio de Janeiro	10,5	30
Cairo	10,3	57
Seul	9,9	51

Sursa: Națiunile Unite, Departamentul de afaceri economice și sociale. Tabelul prezintă o sinteză a evoluției celor mai mari 20 megapolisuri, incluzând populația (în milioane de locuitori în 1999) și creșterea acesteia în perioada 1975-1999 (coloana %).

Megaorașele îndeplinesc funcții cumulative și inextricabil legate. Aceste funcții sunt, în cea mai mare parte a cazurilor, secvențiale, un termen prin care se înțelege că orașul trebuie să joace un rol semnificativ într-un domeniu, înainte de a deveni important într-altul. Cazul Londrei e un exemplu de schimbare secvențială:

> „Cea mai des întâlnită explicație a succesului actual pe care îl cunoaște pe plan internațional City, centrul financiar mondial situat în inima capitalei britanice, pune accentul pe moștenirea secolului al XIX-lea, adică a epocii în care lira sterlină era pivotul sistemului monetar mondial. Marea Britanie era atunci cea mai mare putere colonială și prima dintre națiunile industrializate"[2].

Exercitarea unui rol preeminent în domeniile financiar și cultural (muzee, teatre, universități, splendori arhitecturale) era întemeiată pe acumularea unor straturi succesive de bogăție.

Orașele îndeplinesc numeroase funcții importante. Tokyo, de pildă, poate fi considerat ca o metropolă dominantă din nouă puncte de vedere: demografic, industrial, comercial, financiar, cultural, politic, ca port maritim, aeroport și ca sediu al unor organizații internaționale. Londra, Paris, Moscova, Cairo, Atena și Viena au o situație similară în propriile lor țări. Alte orașe, în schimb, nu îndeplinesc decât o parte din funcțiile menționate. Așa, de pildă, Roma nu e un mare oraș industrial, Los Angeles nu e o capitală politică, iar Shanghai nu e un centru cultural. În Brazilia, São Paulo e un imens centru

[2] Hamish MCRAE, Frances CAIRNCROSS, *Capital City. London as a Financial Centre*, Methuen, Londra, 1984.

industrial, dar nu şi unul cultural sau artistic. Lagos este un imens megalopolis, în inima căruia se află un port gigantic, fără să fie vorba însă şi de un centru financiar de importanţă majoră.

Atunci când se compară marile oraşe americane şi europene, trebuie luate în seamă sistemele de transport public, în particular infrastructurile subterane. Pentru a avea la Los Angeles un metrou precum cele existente la Paris, Londra, Moscova sau Tokyo ar fi necesare investiţii făcute vreme de 20 sau 30 de ani. Costul realizării metroului parizian este echivalent cu cel al întregii producţii americane de automobile vreme de mai mulţi ani. O asemenea comparaţie nu se poate cantona totuşi în statistică. Cea mai importantă dimensiune a analizei comparate a megaoraşelor este de ordin demografic. Talia populaţiei constituie primul criteriu în ceea ce priveşte distincţia dintre aceste oraşe şi celelalte.

Unde sunt situate megaoraşele?

În majoritatea lor, megaoraşele sunt situate pe coastă sau pe fluviile navigabile care oferă un acces la mare. Există însă şi oraşe de acest tip care nu beneficiază de acces navigabil şi care au fost construite pe malul unor râuri de mai mică importanţă. Sudul Asiei, coasta atlantică şi ţările mediteraneene sunt regiunile în care megaoraşele dispun cel mai adesea de o ieşire la mare. Numeroşi cercetători au pus în evidenţă rolul jucat de colonizare în alegerea siturilor în care au fost construite aceste oraşe. Cea mai mare parte dintre cele douăzeci de oraşe maritime chinezeşti care au peste 1 milion de locuitori găzduiau în trecut vechile concesiuni sau porturi deschise comerţului cu străinătatea. Pe coasta pacifică a Americii Latine se află puţine porturi. Dacă ne uităm pe hartă, vedem şi de ce. Cordilierii Anzilor sunt prea aproape de coastă. Europa este singurul continent foarte populat în centru. Geografia celorlalte continente e oarecum centrifugă, din pricina Saharei, a Munţilor Stâncoşi, a întinderilor de gheaţă din Canada, a deşerturilor Gobi, Arabiei sau Gibson din Australia. Megaoraşe situate în deşert – precum Teheran sau Taşkent – sunt excepţii.

E, desigur, legitim să ne întrebăm de ce un număr atât de important de megaoraşe au deschidere la mare. Explicaţia propusă mai demult de către Charles Horton Cooley (1894) este şi pertinentă şi plină de sens. Cooley a elaborat teoria „rupturii" în transport, prin „ruptură" el înţelegând o

> „întrerupere a mişcării suficientă pentru ca un transfer sau o stocare temporară a bunurilor să fie necesară. Dacă are loc doar o întrerupere fizică a mişcării, ne aflăm în faţa unei rupturi căreia i-aş spune mecanică. Dacă, luând în seamă relaţia dintre transport şi schimb, întreruperea fizică se află la originea

> schimbării proprietarului bunurilor transportate, atunci ne aflăm în fața unei rupturi de ordin comercial"[3].

Principala cauză a întreruperii este de ordin fizic. Poate fi, de pildă, vorba despre o joncțiune între transportul terestru și cel maritim, despre transbordarea unor cargouri pe remorchere sau despre un transfer pe calea ferată. O ruptură mecanică implică o încărcare, o descărcare, ca și realizarea unei operațiuni intermediare făcute de cărăuși. Toate acestea sunt suficiente pentru a motiva crearea unui oraș. O ruptură de ordin comercial induce o schimbare în ceea ce privește proprietatea bunurilor, care intervine întotdeauna în împrejurările sau în locul în care întreruperile fizice se produc, sporind importanța acestora. Are loc atunci un schimb economic, care implică negustori și agenți de schimb. Un oraș cu activitate comercială tinde să devină sediul unor întreprinderi manufacturiere. Există o serie de factori care facilitează implantarea și dezvoltarea unui oraș: așa sunt estuarele sau istmurile, zonele de confluență a unor văi, porturile de bună calitate sau punctele de joncțiune dintre drumurile terestre și fluviile navigabile ușor accesibile ori existența unor spații cu dealuri joase și câmpie.

> „Simpla intersectare a unor axe de transport nu e de ajuns pentru a provoca dezvoltarea unui oraș în jurul comerțului. Pentru asta e absolută nevoie de o ruptură în transport și de un transfer de bunuri, care trebuie să fie stocate și să își schimbe proprietarul"[4].

Teoria lui Cooley, uitată în biblioteci, a fost ignorată de cercetătorii care se ocupă actualmente de urbanizare. Validitatea sa este totuși demonstrată de îndată ce se examinează localizarea marilor orașe coloniale.

Portul colonial constituie ilustrarea perfectă a rupturii de ordin comercial în transportul bunurilor, ca și a intersectării rutelor terestre, fluviale și maritime. Cooley a citat doar câteva exemple din afara Statelor Unite și niciunul din țările aflate în curs de dezvoltare, deoarece majoritatea porturilor maritime situate în aceste zone au început să se dezvolte până la dimensiunile gigantice de azi abia după 1894.

Existența unei rupturi în transportul de bunuri explică situația celor 400 de megaorașe, cele mai mari din lume. E, de asemenea, util să distingem între trei tipuri de țări, plecând de la vechimea urbanizării lor:

1. În țările vechi, zonele cele mai importante au fost urbanizate înainte ca schimbările tehnologice să afecteze transporturile terestre și maritime.

[3] Charles H. COOLEY, „The Theory of Transportation", *Publication of the American Economic Association*, 9(3), 1894, reluat în volumul *Sociological Theory and Social Research*, Holt and co., New York, 1930.

[4] *Ibidem.*, p. 81.

Europa (occidentală, centrală şi orientală), India, China, Japonia şi Orientul mijlociu intră în această categorie. Este neîndoielnic că dezvoltarea comerţului maritim după prima revoluţie industrială a avut un impact asupra dezvoltării a numeroase oraşe de coastă. Mai mult decât situarea geografică, ruptura în transportul bunurilor explică dezvoltarea majorităţii megaoraşelor, cu excepţia porturilor comerciale chinezeşti.

2. Atunci când transportul feroviar a cunoscut faza sa de expansiune în secolul al XIX-lea, noile ţări erau independente, deja avansate în plan economic şi relativ urbanizate. Exemplul cel mai tipic este cel al Statelor Unite, unde joncţiunea axelor de transport maritime şi feroviare a tins să favorizeze emergenţa marilor oraşe. Folosirea automobilului, ca şi a avionului s-a dezvoltat acolo unde exista deja un oraş.

3. În momentul în care europenii s-au instalat în colonii, acestea erau rurale, iar economia lor era bazată pe agricultură. Aşa au stat lucrurile în Africa, în America de Sud şi în sud-estul asiatic. Portul colonial reprezenta, pentru ei, mai mult decât o ruptură în transportarea bunurilor. Era vorba despre o poartă, o noţiune mult mai adecvată decât precedenta, dacă ne gândim la situaţia acestor ţări în epoca colonială.

Într-o lucrare publicată în urmă cu mai bine de trei decenii, Chandler şi Fox nu oferă nicio explicaţie a dezvoltării, apoi a declinului celor mai mari oraşe în diferite epoci[5]. Cei doi par să ignore teoria lui Cooley şi nici măcar nu observă că multe dintre oraşele pe care le menţionează sunt porturi. O asemenea analiză nu e greu de făcut, chiar dacă la sfârşitul Evului Mediu cele mai mari aşezări urbane nu erau megaoraşe precum cele de azi. Dintre cele 25 de mari oraşe de la 1750 care apar în lista făcută de Chandler şi Fox, zece sunt porturi maritime, opt porturi fluviale şi trei sunt situate pe canale navigabile. Printre cele 68 de oraşe luate în seamă pentru acea epocă, două treimi dispun de un acces la o cale navigabilă. Proporţia rămâne aproape identică în cazul oraşelor luate în seamă la 1825, chiar dacă unele dintre ele par a fi mai curând porturi modeste. În acel moment, Cairo nu avea decât şase mii de suflete, Shanghai – 115.000, în vreme ce Calcutta avea 250.000, Constantinopol – 675.000, iar New York – 170.000. În 1925, doar două dintre oraşele cele mai importante nu erau porturi fluviale sau maritime. Este vorba despre Manchester şi Birmingham, două oraşe care erau totuşi aprovizionate graţie transportului maritim, urmat desigur de o scurtă transbordare terestră. Tot în acea epocă, arată Chandler şi Fox, doar două porturi erau situate în afara *mare nostrum* atlantice, şi anume Calcutta şi Shanghai.

Şaptezeci de ani mai târziu, în 1985, printre cele mai mari 35 de metropole din lume, doar Mexico, Milano, Delhi, Teheran şi Madrid nu sunt

[5] Tertius CHANDLER, Gerald FOX, *3000 Years of Urban Growth*, Academic Press, New York, 1974.

porturi. Cairo, Paris și conurbația Rin-Ruhr sunt singurele megaorașe care nu sunt decât porturi fluviale, iar celelalte 26 sunt porturi maritime, incluzând aici Beijing-Tiențin, São Paulo-Santos și Seul-Inchon.

În unele dintre marile țări continentale, precum Rusia sau China, există numeroase orașe care nu sunt situate pe coastă. În majoritatea lor, marile aglomerații urbane din aceste două țări sunt situate pe fluvii. În India, megaoraşele sunt orientate mai degrabă spre mare, deoarece în interiorul acestui subcontinent solul este bogat. În Europa de Vest, unul dintre trei megaorașe este situat pe malul mării. Implantarea inițială a celorlalte este foarte veche și, în numeroase cazuri, e vorba despre malurile unui fluviu.

Sistemele hidrografice și accesul la mare explică poziția geografică a megaoraşelor. Tehnologiile din domeniul transportului au cunoscut în ultima vreme importante mutații. Volumul traficului maritim și aerian dintre cele mai mari 30 de orașe americane și echivalentele lor europene este superior volumului traficului dintre sute de orașe mijlocii.

Titlul unei lucrări publicate după al Doilea Război Mondial și care a influențat elitele franceze – *Parisul și deșertul francez* – ar putea fi transpus și în cazul altor țări: Buenos Aires și pampasul argentinian, Helsinki și cele o mie de lacuri finalndeze sau Manila și arhipelagul filipinez. În alte locuri, noțiunea de deșert trebuie luată în sens literal: am în vedere Teheran și deșertul iranian, Mexico și platoul mexican sau Tripoli și deșertul petrolier.

Țări monolitice și multipolare

Unele dintre cele 200 de țări independente sunt dominate de un megaoraș care concentrează mai mult de 20% din populația urbană. Aceste țări vor fi numite monolitice sau monocefale. În 1999, 74 dintre țările de acest fel aveau pe teritoriul lor un mare oraș cu mai mult de 1 milion de locuitori, iar 30 aveau o aglomerație urbană ce depășea 3 milioane.

Tabelul 2
Monocefalism urban +3

Oraș/țară	Locuitori	%
Abidjan/Coasta de Fildeș	3,2	48,2
Atena/Grecia	3,1	48,9
Bagdad/Irak	4,7	27,3
Bangkok/Thailanda	7,1	59,2
Bogota/Columbia	6,2	20,2
Buenos Aires/Argentina	12,4	37,9
Cairo/Egipt	10,3	34,2
Casablanca/Maroc	3,4	22,4

Oraş/ţară	Locuitori	%
Dacca/Bangladesh	11,7	38,6
Guatemala/Guatemala	3,1	71,4
Hanoi/Vietnam	3,7	24,5
Ho Chi Min/Vietnam	4,5	24,5
Karachi/Pakistan	11,4	20,5
Hong Kong (înainte de 1999)	6,8	100
Hong Kong/China	6,8	3
Kinshasa/Congo	4,9	32,5
Lagos/Nigeria	12,8	27,2
Lima/Peru	7,3	39,9
Lisabona/Portugalia	3,8	60,4
Melbourne/Australia	3,2	20
Manila/Filipine	10,5	24,5
Mexico/Mexic	17,9	24,8
Paris/Franţa	10,8	21,6
Pynogyang/Coreea de Nord	3,1	22,1
Santiago/Chile	5,4	42,4
Santo Domingo/Rep. Dominicană	3,5	65,4
Seul/Coreea de Sud	10	26,3
Singapore	3,5	100
Sydney/Australia	3,6	23
Tokyo/Japonia	26,4	26,5
Rangoon/Myanmar	4,1	33,4

Tabelul înfăţişează oraşele cu mai mult de 3 milioane de locuitori (prima coloană) reprezentând mai mult decât 20% din populaţia urbană a ţării în 1999 (în coloana ultimă, în procente)

Într-un asemenea caz, datorită taliei populaţiei lor, oraşele sunt numite „principale" (*primate*), un termen inventat de Mark Robinson în 1939 şi folosit de urbanişti şi demografi.

Tabelul 3
Monocefalism urban (1-3)

Oraş/ţară	Locuitori	%
Accra/Ghana	1,9	25,8
Addis Abeba/Etiopia	2,5	24,1
Alep/Siria	2,1	24,8
Amman/Iordania	1,4	28,9
Antananarivo/Madagascar	1,4	31,9
Asuncion/Paraguay	1,2	41,3
Baku/Azerbaidjan	1,9	43,8

Oraș/țară	Locuitori	%
Beirut/Liban	2	69,6
Brazzaville/Congo	1,2	67,1
Budapesta/Ungaria	1,8	28,6
Conakry/Guineea	1,8	74,8
Copenhaga/Danemarca	1,4	30,2
Dakar/Senegal	2	46,8
Damasc/Siria	2,3	26,7
Dar Es Salam/Tanzania	2,2	21,6
Douala/Camerun	1,6	22,6
Erevan/Armenia	1,3	52,2
Guayaquil/Ecuador	2,2	27,6
Harare/Zimbabwe	1,7	40,2
Havana/Cuba	2,2	26,7
Helsinki/Finlanda	1,1	33,4
Kabul/Afganistan	2,5	52,3
Khartoum/Sudan	2,6	24,4
La Paz/Bolivia	1,4	28,5
Luanda/Angola	2,6	61
Lusaka/Zambia	1,6	40
Maputo/Mozambic	2,9	38,1
Minsk/Bielorusia	1,8	24,2
Montevideo/Uruguay	1,2	41
Nairobi/Kenya	2,2	23,2
Port-au-Prince/Haiti	1,7	59,9
Porto/Portugalia	1,9	30,1
Quito/Ecuador	1,7	21
San Juan/Porto Rico	1,4	47,5
San Salvador/El Salvador	1,4	48
Santiago/Rep. Dominicană	1,5	27,7
Sofia/Bulgaria	1,2	20,8
Stockholm/Suedia	1,6	21,3
Taşkent/Uzbekistan	2,1	23,5
Tbilisi/Georgia	1,3	43,4
Tel Aviv/Israel	2,1	38,5
Tripoli/Libia	1,8	37,1
Tunis/Tunisia	1,9	30,3
Viena/Austria	2,1	39,2

Sursa: Națiunile Unite, Departamentul de afaceri sociale şi economice, 1999. Tabelul înfățișează orașele care au între 1 şi 3 milioane de locuitori (prima coloană) reprezentând mai mult de 20% din populația urbană a țării în 1999 (în coloana ultimă, în procente)

A doua categorie de țară este cea multipolară sau policefală: este vorba despre țara care dispune de mai multe aglomerații urbane pe propriul teritoriu, fără ca vreuna să le domine pe celelalte. În majoritatea cazurilor, categorizarea operată, în registrul multipolarității sau al macrocefalismului urban (în sensul supradimensionării capului față de trup) depinde de talia țării avute în vedere. Țările cele mai mari – China, India, SUA, Rusia sau Brazilia – pot fi caracterizate ca țări cu multipolaritate urbană. Poziția dominantă a celor mai importante orașe este în acest caz de ordin regional. În afara celor două megalopolisuri – Shanghai și Beijing – China numără 35 de megaorașe care sunt în poziție de dominație regională. În categoria multipolară intră și numeroase țări cu populație de talie medie, precum Canada, Germania, Italia, Spania, Olanda, Elveția, Polonia sau Australia. Altele, de pildă Portugalia sau Belgia, sunt bicefale. O listă cu 58 de orașe a căror populație depășește 3 milioane de locuitori e prezentată în tabelul 4:

Tabelul 4
Policefalismul urban +3

Oraș/țară	Locuitori	%
Ahmedabad/India	4,1	1,5
Alexandria/Egipt	4	13,3
Ankara/Turcia	3,1	6,5
Bandung/Indonezia	3,3	4
Bangalore/India	5,4	1,9
Beijing/China	10,8	2,7
Belo Horizonte/Brazilia	4,1	3
Berlin/Germania	3,3	4,6
Bombay/India	17,5	6,2
Calcutta/India	12,7	4,5
Capetown/Africa de Sud	3	14,8
Caracas/Venezuela	3,1	15,2
Changchun/China	3	0,1
Chengdu/China	3,3	0,8
Chicago/SUA	6,9	3,3
Chongquing/China	5	1,3
Köln/Germania	3	4,2
Dallas/SUA	3,9	1,8
Delhi/India	11,3	4
Detroit/SUA	3,8	1,8
Düsseldorf/Germania	6,5	9,1
Essen/Germania	6,5	9,1
Frankfurt/Germania	3,7	5,1
Guadalajara/Mexic	3,8	5,3
Guangzhou/China	3,9	1

Oraș/țară	Locuitori	%
Houston/SUA	3,3	1,6
Hyderabad/India	6,6	2,3
Istanbul/Turcia	9	18,8
Jakarta/Indonezia	10,6	12,7
Lahore/Pakistan	5,8	10,5
Londra/M. Britanie	7,6	14,5
Los Angeles/SUA	13	6,1
Madras/India	6,5	2,3
Madrid/Spania	4,1	13,3
Milano/Italia	4,2	11,1
Monterrey/Mexic	3,3	4,6
Montréal/Canada	3,4	14,4
Moscova/Rusia	9,3	8,2
Nagoya/Japonia	3,1	3,2
New York/SUA	16,6	7,8
Osaka/Japonia	11	11,1
Philadelphia/SUA	4,4	2,1
Porto Alegre/Brazilia	3,6	2,7
Poona/India	3,4	1,2
Pasau/Coreea de Sud	3,8	10,1
Rio de Janeiro/Brazilia	10,5	7,7
Ryad/Arabia Saudită	3,2	17,9
Sankt Petersburg/Rusia	5,1	4,5
Salvador/Brazilia	3,1	2,3
San Francisco/SUA	4	1,9
Shanghai/China	12,9	3,2
Shenyang/China	4,8	1,2
Teheran/Iran	7,2	17,5
Tianjin/China	9,1	2,3
Toronto/Canada	4,6	19,3
Washington/SUA	3.9	1,8
Wuhan/China	5	1,3
Xian/China	3,1	0,2

Sursa: Națiunile Unite, Departamentul de afaceri sociale și economice. Tabelul include orașe de peste 3 milioane de locuitori în care locuiește mai puțin de 20% din totalul populației țării în 1999. Pe ultima coloană (%), e indicată proporția din populația urbană rezidentă în orașul dominant.

Țările în care sunt situate aceste orașe numără, de altfel, 134 de aglomerări urbane între 1 și 3 milioane de locuitori.

Conceptul de orașe hegemonice se vădește a fi mai greu de înțeles decât conceptul mai vechi de orașe principale. Ponderea celei mai mari aglomerații

urbane în comparaţie cu cele trei, patru, cinci oraşe importante din respectiva ţară nu e decât unul dintre criteriile ce trebuie luate în seamă. În numeroase cazuri, dominaţia oraşului hegemonic asupra restului ţării e atât de mare încât hărţile care descriu profilul demografic, economic, social, cultural, financiar, comercial sau politic al teritoriului seamănă cu nişte pânze de păianjen. Reţeaua de comunicaţii naţionale (televiziune, radio, gazete) nu are decât un centru.

Uneori, o aşezare nu e un megaoraş din punct de vedere al criteriilor internaţionale, deşi joacă un rol hegemonic în ţara pe care o domină. Talia şi bogăţia unui oraş trebuie să fie măsurate cu cele ale ţării în care e situat. De pildă, Kampala nu e un oraş a cărui mărime să impresioneze, dar joacă un rol dominant în Uganda, la fel precum Helsinki în Finlanda sau Amman în Iordania.

Macrocefalismul urban este un fenomen mai frecvent întâlnit în ţările mici. Dakar adăposteşte două treimi din populaţia urbană a Senegalului. În Lomé, Asuncion, Monrovia, Abidjan, Kuala Lumpur, Amman sau Ouagadougou, trăiesc mai mult de jumătate dintre locuitorii ţărilor respective. Numeroase ţări insulare, inclusiv unele cu populaţie mare, pot fi calificate drept macrocefale. Aşa sunt Madagascar, Sri Lanka, Taiwan, Filipine sau Haiti.

Caracterul macrocefalic al anumitor ţări este rezultatul istoriei, dar şi al geografiei şi al mediului ecologic. Ilustrează acest lucru oraşe care au fost capitale ale unor imperii azi dispărute: Viena, Atena sau Copenhaga. Configuraţia macrocefalică sau multipolară este un element util în comparaţia dintre ţările europene. Faptul că Franţa, Austria, Danemarca şi Irlanda sunt naţiuni macrocefale şi că Germania, Italia sau Olanda sunt dimpotrivă multipolare constituie *ceteris paribus* o diferenţă importantă cu repercusiuni în numeroase domenii politice şi sociale. Dacă Iugoslavia ar fi fost dominată de un singur şi puternic oraş, nu de şase oraşe cu importanţă regională, procesul de dezmembrare a Federaţiei s-ar fi realizat în alt mod.

Nu putem intra în toate detaliile unei analize comparate a oraşelor hegemonice. Ne vom limita la patru cazuri exemplare, începînd cu Parisul. Harta Franţei seamănă cu o pânză de păianjen. Toate drumurile, toate căile ferate şi autostrăzile converg spre Paris. Deşi Sena este un fluviu de mică importanţă, Parisul este totuşi al treilea port francez. 390 dintre cele mai importante 500 de societăţi au sediul social în aglomeraţia pariziană, în particular în noul cartier de afaceri La Défense, din nord-est. 245 dintre cele 280 de gazete şi publicaţii specializate (în finanţe, educaţie sau sport) au comitetul de redacţie la Paris şi sunt tipărite tot aici. Vechea expresie „urc la Paris", care se găseşte şi în romanele clasice, trimite la itinerarul urmat de multe generaţii de tineri ambiţioşi din provincie. Cariera unui înalt funcţionar începe îndeobşte în provincie, chiar dacă a crescut la Paris, terminându-se, în caz de reuşită, printr-o promovare în capitală. 85% dintre persoanele listate în versiunea franceză a *Who's Who* au domiciliul la Paris.

Seul este al doilea exemplu. Populația acestui oraș a sporit de șase ori din 1955 încoace, fiind estimată la zece milioane de locuitori. Aproximativ un sfert din populația totală a Coreei de Sud trăiește pe o suprafață care reprezintă mai puțin de 1% din teritoriul național. Șase orașe-satelit s-au alipit metropolei în ultimul deceniu. Circa 95 din primele 100 de societăți comerciale ale țării, ca și 42 din cele 46 de conglomerate industriale familiale sunt concentrate în inima aglomerației, cartierul central de afaceri. Tot acolo se află 62% dintre birourile de direcție ale firmelor industriale ale căror capitaluri proprii se ridică la peste 10 milioane de won. Dacă în 1983 Seul reprezenta 45% din mâna de lucru națională, în prezent proporția a urcat la 90% în ceea ce privește societățile comerciale, 56% industriile exportatoare și 40% funcția publică. E puțin probabil ca această situație să se modifice în curând. Mai mult, deși o duzină de structuri guvernamentale de importanță secundară au fost delocalizate la periferia regiunii capitalei, centrul puterii politice continuă să se afle la Seul. Conform datelor furnizate de Națiunile Unite în 1986[6], majoritatea instituțiilor de învățământ superior și a universităților, cele mai mari bănci (care reprezintă 63% din depozite și 64% din împrumuturile acordate), societățile de asigurări, ca și bursa și mass-media sunt concentrate în capitala coreeană.

Al treilea exemplu este cel al Budapestei, capitala Ungariei locuită de o cincime din populația totală. Cifra nu reflectă totuși dominația exercitată de acest oraș asupra vieții economice, adminsitrative, politice și culturale a țării. Industria națională e concentrată aici în proproție de 40%, iar procentajul e mai mare dacă nu luăm în considerare industria minieră. Trei sferturi dintre cele mai importante societăți se află în capitală. Rețelele de comunicație converg spre Budapesta. Zece linii de cale ferată ce pleacă de aici iradiază țara. O persoană care merge de la nord la est sau la vest e obligată, ca și în Franța, să treacă prin capitală. Această regulă e valabilă și în cazul navlosirii. Producția economiei maghiare în ansamblul ei este negociată, vândută și cumpărată la Budapesta, care funcționează ca un imens antrepozit. Mai mult de o treime din schimburile comerciale se fac în capitală, care constituie și un punct de tranzit pentru jumătate din traficul telefonic și poștal al țării. Mai mult de jumătate din electricitatea produsă în țară e consumată la Budapesta. Rolul economic jucat de capitala Ungariei este disproporționat, indiferent de sectorul luat în considerare, inclusiv în domeniul produselor agricole. Investițiile făcute de guvern au fost, calculate *per capita*, de două ori mai mari în Budapesta decât în restul țării.

Ultimul exemplu este Bangkok. Această metropolă care numără astăzi șapte milioane de locuitori e de 50 de ori mai populată decît al doilea oraș al Thailandei. Două treimi din populația urbană a țării trăiește aici. Toate aceste caracteristici fac din Bangkok ilustrarea perfectă a orașului principal, în sensul

[6] United Nations, *Population Growth and Policies in Mega Cities: Seoul*, UN Department of Social and International Economic Affairs, New York, 1986.

lui Robinson menţionat mai sus. Oricât de impresionante ar fi cifrele evocate, ele nu dau seama întru totul de însemnătatea rolului jucat de acest oraş. Într-adevăr, Bangkok tinde să monopolizeze ansamblul activităţii financiare şi comerciale a ţării. O mare parte din exporturi şi din importuri e aşezată sub controlul portului oraşului Klong Toey. Toate puterile – politică, administrativă, culturală şi militară – sunt concentrate în capitala thailandeză. În Bangkok se află cabinetele celor mai mulţi medici, ca şi majoritatea administraţiilor guvernamentale şi spitaliceşti. În capitala thailandeză, găsim patru cincimi din activitatea bancară, tot atât din liniile telefonice şi jumătate din electricitatea produsă în ţară.

Distincţia dintre ţările monolitice şi cele multipolare devine vagă în anumite cazuri, mai ales în regiunile unde se dezvoltă conurbaţii sau megalopolisuri. După ce Jean Gottmann a scris în 1961 despre megalopolisul Boston-Philadelphia, urbaniştii au mai descris şi alte conurbaţii de acelaşi tip. Megalopolisul defineşte multiplicarea micilor centre în jurul unei axe care uneşte două sau trei centre urbane mari şi între care se dezvoltă un trafic intens. Cu mici excepţii, sectoarele acestor conurbaţii sunt zone cu construcţii înalte, ceea ce înseamnă că densitatea e relativ mare. Printre cele mai mari megalopolisuri figurează Tokaido, Beijing-Tientsin, Chicago-Marile Lacuri, Shanghai-Nankin, Randstadt, Ruhr-Hamburg, Jakarta-Bandung, Cairo-Alexandria, Hong Kong-Canton, Milano-Torino, Changchun-Harbin, Mexico-Guadalajara, Los Angeles-San Diego, Buenos Aires-Montevideo, Detroit-Toronto, San Francisco-Stanford.

Megaoraşele în ţările avansate şi în dezvoltare

În măsura în care se află în etape diferite ale dezvoltării lor, trebuie să distingem între megaoraşe din ţări avansate, respectiv din ţări aflate în curs de dezvoltare. În Europa şi în Statele Unite, marile aglomerări de acest fel sunt, în majoritatea lor, în stare de stagnare, doar zonele suburbane continuând să se extindă. În ţările în curs de dezvoltare, dimpotrivă, continuă tendinţa de expansiune, ba chiar de gigantism urban.

Dintre cele 400 de megaoraşe (care au mai mult de 1 milion de locuitori), 103 şi-au dublat sau şi-au triplat populaţia între 1975 şi 1999. Numai cinci dintre acestea sunt situate în ţări dezvoltate, toate celelalte aflându-se în ţări în curs de dezvoltare – 20 din Africa, 18 din India, 11 din China, 8 din America Latină şi restul în Asia sau în Orientul Mijlociu. Chiar dacă oraşele care se dezvoltă într-un ritm accelerat în ţările sărace au parte de o serie de patologii urbane, condiţiile de viaţă sunt mai bune decât în zonele rurale, abandonate de milioane de migranţi.

Numeroase studii sectoriale au fost consacrate locuințelor, transporturilor publice, șomajului sau criminalității în megaorașe. Cele mai multe dintre ele au fost realizate făcând mai degrabă o paralelă între cazuri decât o analiză cu adevărat comparativă. Se cuvine să punem accentul pe diversitatea extremă care caracterizează megaorașele și care reflectă diversitatea țărilor în care acestea sunt situate. Să luăm, de pildă, în seamă un indicator precum procentul de locuințe care nu sunt legate la sistemul de canalizare. Acest indicator variază foarte mult, fiind aproape zero în orașe precum Londra, Paris, Stockholm sau Frankfurt, respectiv aproape 100% în Bamako, Bangkok, Bangui, Kinshasa, Mogadiscio, Ouagadougou sau Kabul, unde mai puțin de 10% din locuințe dispun de acces la rețeaua de canalizare publică. În ceea ce privește accesul la apa curentă, procentul e 100% în orașele occidentale, în timp ce la Jakarta sau Antananarivo proporția variază între 10 și 20%. Indicele de natalitate variază de asemenea foarte mult, fiind mai puțin de 10 la mie în orașele europene și de câteva ori mai mare în orașe ca Manila, Pusan, Saigon, Bangkok sau Belo Horizonte. Indicele mortalității infantile constituie probabil unul dintre cei mai relevanți indicatori sociali, distingând în mod clar, cu câteva excepții, megaorașele din țările avansate de cele din țările aflate în curs de dezvoltare. Cazurile extreme sunt, de o parte, Recife (cu 229 de decese la o mie de nounăscuți) și Cairo (136 la mie), iar pe de altă parte, Berna, Tokyo sau Stockholm, unde indicele este de 7-8 la mie. Morții prematuri – adică persoanele decedate înainte de 65 de ani – sunt de patru sau cinci ori mai numeroși la Lagos, Accra, Karachi, Bogota sau Guadalajara decât la Oslo, Zürich sau Berlin.

Clasamentul megaorașelor care poate fi întocmit pe baza diferiților indicatori sociali este aproape identic cu clasamentul statelor. Prin urmare, este important să comparăm condițiile de viață din aceste enorme aglomerări urbane cu cele din mediul rural, pentru a putea vedea dacă în megaorașe calitatea vieții este mai bună decât în restul țării.

Într-o lucrare din 1968, intitulată *Political Order in Changing Societies*, Samuel Huntington investiga „grupurile urbane cu cel mai mare potențial revoluționar”[7]. El și-a propus să explice de ce *lumpenproletariat*-ul nu s-a revoltat în ciuda extinderii continue a cartierelor sărace, indiferent că e vorba despre *favelas* (Brazilia), *poblaciones* (Chile), *barriadas* (Lima), *ciudades esperiadadas* (Mexico), *kutcha* (Calcutta) sau alte *shanty towns* de la periferia megaorașelor precum Casablanca, Bogota, Bombay sau Lagos. Huntington a analizat unele dintre motivele pentru care aceste populații nu se revoltă, deși există o prăpastie între bordeiele în care locuiesc și zgârie-norii din jurul lor. Mișcările de protest urban au fost analizate în detaliu. Un studiu realizat de John

[7] Samuel HUNTINGTON, *Political Order in Changing Societies*, Yale University Press, New Haven, 1968.

Walton[8] a arătat că aceste mişcări nu au o determinare ideologică şi revoluţionare, ci sunt mai degrabă sporadice, fiind mai curând răzmeriţe decât revolte de masă.

Demografii şi economiştii au formulat o întrebare complementară, şi anume „de ce anume milioane de oameni migrează?". Foarte adesea, răspunsul la această întrebare a fost formulat dintr-o perspectivă monodisciplinară. Dacă în megaoraşe condiţiile de viaţă ar fi mai proaste decât în mediul rural, populaţiile din acest mediu nu ar migra spre oraşele mici sau mari. Oamenii acţionează astfel întrucât speră să-şi amelioreze condiţiile de viaţă, fără a şti ce viaţă îi aşteaptă în megaoraşe. Ceea ce ştiu totuşi este faptul că nu au alternativă. Oamenii sunt împinşi să părăsească locul în care trăiesc. Acest fenomen masiv, care atinge mai mult de o sută de ţări – mai puţin Europa, Statele Unite, Australia, Canada şi Japonia – are rădăcini profunde. Andrew Kamarck, directorul Institutului de dezvoltare economică al Băncii Mondiale, a sugerat o explicaţie interdisciplinară care accentuează constrângerile pe care clima le exercită asupra condiţiilor de viaţă şi asupra agriculturii din ţările tropicale. În epoca în care Kamarck făcea cercetarea – de atunci încoace situaţia s-a ameliorat încetul cu încetul în anumite regiuni – un miliard de indivizi erau afectaţi de diferite tipuri de paraziţi: tripanozomi, schistostomiază, malarie, oncochercoză, anchilostomiază, filarioză. Aşa cum nota Kamarck, tripanozomii condamnă cea mai mare parte a Africii la o agricultură de subzistenţă. Maladia cauzată de anchilostomiază atinge mai mult de jumătate de miliard de persoane. Milioane de indivizi sunt contaminaţi de filarioză. Toc Kamarck notează că „toate animalele domestice sunt, de la un capăt la altul al tropicelor, infectate cu viermi intestinali"[9].

În măsura în care producţia agricolă nu poate spori în acelaşi ritm ca şi populaţia, migraţia populaţiei supranumerare devine o necesitate.

Polaritate urbană şi federalism

Există o relaţie între macrocefalism şi centralizarea statului, aşa cum există una între policefalism şi federalism. Cele mai multe dintre statele federale – Statele Unite, Germania, Canada, India, Nigeria, Australia, Elveţia – sunt policefale. Dacă anumite ţări policefale nu sunt, istoric vorbind, federaţii e vorba totuşi de democraţii consociaţionale, precum Olanda sau Belgia, cea din

[8] John WALTON, „Urban Protest and the Global Political Economy: the IMF Riots", în Michael P. SMITH, Joe R, FEAGIN (dir.), *The Capitalist City*, Blackwell, Oxford, 1987.

[9] Andrew M. KAMARCK, *The Tropics and Economic Development*, World Bank, Washington DC, 1976, pp. 30 şi 36.

urmă evoluând de altfel ulterior în direcția federalismului. Alte țări, ca Italia, Spania sau Maroc, sunt caracterizate de un regionalism foarte puternic și de existența mai multor orașe importante. Excepțiile – puține, precum Austria sau Mexic – confirmă regula. Traducerile concrete ale acestei caracteristici constituționale sunt totuși minimale, tocmai datorită macrocefalismului.

Relația cauzală e greu de pus în evidență. Dacă Germania este în mod efectiv un stat federal, cauza nu e doar moștenirea istorică sau faptul că după al Doilea Război Mondial aliații, la sugestia Franței, au insistat ca această dispoziție constituțională să fie înscrisă în Constituția Republicii federale, ci în primul rând deoarece treizeci și trei de orașe de talie comparabilă sunt răspândite pe teritoriul acestei țări. Cel puțin în Europa, națiunile au preexistat orașelor, în vreme ce în Africa triburile au existat înaintea statelor. Federalismul, ca și policefalismul sunt rezultatul, iar nu cauza pluralismului etnic, religios sau lingvistic.

E paradoxal faptul că orașele din țările macrocefale nu dispun decât arareori de o veritabilă independență pe plan municipal, în ciuda sau poate tocmai din pricina bogăției și a puterii pe care le concentrează.

Megaorașele și capitalele

În Antichitate, statele și națiunile pur și simplu nu existau. Doar orașele controlau vaste teritorii, iar densitatea locuirii acestora era foarte redusă. De la Ierusalim la Persepolis, trecând prin Cartagina, vechile imperii și regate dispăreau atunci când capitala le era distrusă. Genghis-Han și-a dat seama cât de însemnată era capitala pentru supraviețuirea sistemului politic pe care-l crease. În 1975, khmerii roșii au golit Phnom Penh prin forță, fără să distrugă orașul. Locuitorii săi care fuseseră goniți și care au supraviețuit s-au întors în capitală, care a fost trezită la viață și ar putea să redevină un oraș dominant. Capitale distruse în al Doilea Război Mondial, precum Berlin sau Varșovia, au fost reconstruite, așa cum se întâmplase deja cu Moscova după înfrângerea lui Napoleon.

În numeroase țări, orașul cel mai mare e și capitala. În anumite cazuri, un oraș a devenit capitală întrucât era deja principalul centru economic și cultural al țării. Pe de altă parte, faptul de a fi devenit capitală politică favorizează dezvoltarea unui oraș. Anumite capitale s-au extins atât de mult, încât au devenit nefuncționale din mai multe puncte de vedere. Acesta e motivul pentru care guvernul japonez a reflectat la posibilitatea de a relocaliza capitala niponă, așa cum Ludovic al XIV-lea s-a gândit în vremea lui să instaleze curtea regală la Versailles, adică la 15 kilometri de Paris.

În numeroase țări, s-a decis cu bună știință să se construiască o capitală nouă, la distanță de orașele cele mai importante. A fost vorba adeseori – ca în

cazul Washingtonului, al Brasiliei, al Islamabadului sau al capitalei canadiene Ottawa – de scurtcircuitarea rivalităţii dintre două candidate principale. Delhi, capitala Indiei, a fost aleasă pornind de la acelaşi principiu. Multe capitale politice constituie, de asemenea, centre culturale de primă însemnătate, care concentrează o parte semnificativă a comorilor istorice şi arhitecturale ale ţării, la fel ca simbolurile naţionale.

Centre culturale

Megaoraşele au fost întotdeauna locuri de excepţie în istoria culturală. Aceste oraşe adăpostesc cele mai importante creaţii ale omenirii, minorităţile privilegiate prin talent şi bogăţie, cele mai frumoase monumente, cele mai impresionante mărturii ale trecutului, templele retoricii şi ale sportului, ca şi indivizii cei mai ambiţioşi, întreprinzători şi inovatori. Ceea ce constituie astăzi memoria civilizaţiei noastre provine din istoria elitelor culturale care au trăit la Bagdad, Atena, Sevilla, Bizanţ, Florenţa şi în Parisul dinaintea revoluţiei[10]. Istoria civilizaţiei ar putea fi rescrisă sărind de la un centru cultural la altul, adică de la un oraş de însemnătate majoră la altul. O asemenea întreprindere ar prezenta riscul de a ajunge la observaţii mult prea impresioniste. E preferabil, de aceea, să ne limităm la un singur exemplu, de pildă la Paris, destinaţia turistică cea mai căutată din întreaga lume, vizitatorii fiind de 20 de ori mai numeroşi decât locuitorii. Alte exemple ar putea fi oferite de Londra, New York, Berlin sau Tokyo.

Parisul beneficiază de un efect de masă critică, atât în termeni de instituţii, cât şi de actori culturali: monumente, muzee, teatre, academii, universităţi, laboratoare ştiinţifice, artişti, scriitori, pictori, cântăreţi, galerii de artă, editori, creatori de modă, industrii grafice sau media, ca şi competenţele necesare pentru a administra această capitală a culturii. Parisul constituie unul dintre cele mai cosmopolite centre de activităţi „cuaternare", adică activităţi autonome şi imateriale. Faptul că oraşul găzduieşte un mare număr de „proletari intelectuali" nu este ceva inedit. Aşa s-a întâmplat şi cu Florenţa, unde trăiau mulţi pictori săraci. La fiecare Mozart există o sută de alţi muzicieni cu totul uitaţi.

> „O tradiţie multiseculară de centralizare economică şi administrativă a favorizat stabilirea la Paris a majorităţii instituţiilor importante de producere, difuzare şi conservare a artelor sau de organizare de activităţi culturale

[10] Samuel N. EISENSTADT, Arie SCHACHAR, *Society, Culture and Urbanization*, Sage Publications, Newburry Park, 1986.

(cinema, televiziune, editare, creație muzicală), ca și o mare parte a producției artistice sub diferite forme"[11].

Mai multe cercetări sociologice consacrate actorilor francezi ai culturii au arătat că mai mult de jumătate dintre ei trăiesc la Paris și că proporția este și mai ridicată atunci când este vorba despre producția cinematografică, teatrală sau scenică. Recensământul francez din 1990 indica faptul că 625 din cele 1.067 de galerii de artă din țară se află la Paris *intra muros* (adică în sânul capitalei înțeleasă în sens pur administrativ, în interiorul bulevardului periferic, perimetru în care trăiesc puțin peste două milioane de persoane). Mai mult de 85% din cărțile tipărite în Franța sunt publicate la Paris. Teatrele pariziene atrag jumătate din spectatorii francezi. Media se concentrează tot în capitală, unde locuiesc și cei mai mulți dintre jurnaliștii cunoscuți. Sociolog fiind, nu pot să mă abțin să menționez și faptul că la Paris trăiesc cei mai mulți dintre membrii acestei bresle. În sfârșit, capitala franceză e un centru cultural, deoarece aici locuiește o importantă parte a clasei mijlocii, dar și pentru că tot aici sunt concentrate bogăție și dinamism economic. Parisul a profitat multă vreme de favorurile clasei politice. Nu e însă vorba despre un oraș total independent. Oamenii din fruntea țării intervin adeseori în deciziile referitoare la înălțimea imobilelor sau la protejarea copacilor. Partea din produsul intern brut absorbită de această metropolă este proporțional mult mai importantă decât ceea ce ea reprezintă în termeni demografici pentru Franța.

Centrele financiare

Eminenți planificatori urbani au creat conceptul de „oraș mondial", dezvoltat într-o serie de remarcabile articole[12], care aveau un numitor comun, și

[11] Pierre-Michel MENGER, „L'hégémonie parisienne: économie et politique de la gravitation artistique", *Annales*, noiembrie-decembrie 1993, p. 1572.

[12] Primul dintre ele a fost scris de John FRIEDMAN și Goetz WOLFF în 1982 și se intitula „World City Formation: An Agenda for Research and Action", *International Journal of Urban and Regional Research*, 6/1982, pp. 309-344. Cinci ani mai târziu, Michael Peter SMITH și John R. FEAGIN publică *The Capitalist City* (Blackwell, Oxford, 1987). Richard V. KNIGHT și Gary GAPPERT au editat apoi un volum colectiv sub titlul *Cities in a Global Society*, Sage, Newbury Park, 1989. Au venit apoi lucrarea *World Cities in a World System*, apărută sub direcția lui Paul L. KNOX și Peter J. TAYLOR (Cambridge University Press, Cambridge, 2000), ca și *Cities in a World Economy* de Saskia SASSEN, apărută la Londra la Pine Forge Press în 2000. Manuel CASTELLIS publica la rândul lui mai multe articole în care discuta proprietățile „societății informației", fără a recurge la eticheta „oraș mondial", între altele articolul „High Technology and Urban Dynamics in the United States", în Mattei DOGAN, John KASARDA, *op. cit.*, pp. 85-110.

anume accentuarea rolului jucat de finanţele mondiale în modelarea reţelei globale formate din mai multe megaoraşe.

Trebuie să mărturisesc că eu nu sunt sedus de conceptul de oraş „mondial" sau „global", deşi recunosc importanţa realităţii sociale pe care el vrea să o explice[13]. Consider însă că, dat fiind caracterul unidimensional al conceptului, importanţa i-a fost exagerată. Viaţa a două miliarde de indivizi care trăiesc în cele 400 de megaoraşe nu este determinată sau condiţionată de relaţiile internaţionale existente între câteva cercuri financiare. Oricât de puternice şi de influente ar fi acestea, ele nu au impact decât asupra câtorva membri ai elitelor economice.

Faptul că sediile sociale ale celor mai mari 500 de companii multinaţionale „sunt situate, în chip disproporţionat, în cele mai importante oraşe din cele mai importante ţări"[14] reprezintă un element interesant ce merită atenţia celor care studiază sistemul capitalist. Metropolizarea lumii şi integrarea sa crescândă au şi alte dimensiuni, care nu justifică recursul la un concept atât de cuprinzător precum „oraşul mondial". Focalizându-se asupra unui singur aspect, noţiunea de „oraş global" neglijează celelalte dimensiuni ale fenomenului, precum masa demografică a megaoraşelor, situarea lor geografică, dinamica industriei şi a comerţului lor, rolul cultural, condiţiile sociale ale vieţii proletarilor urbani.

Interconectarea pieţelor, realizată astăzi cu ajutorul Internetului, ne îngăduie să obţinem în câteva minute şi în timp real informaţii din orice colţ al lumii. Ecranele telematice, calculatoarele, telefoanele şi alte instrumente de acelaşi fel facilitează punerea în legătură a mii de investitori şi de speculatori, diminuând nevoia negocierilor *face to face*. Este neîndoielnic faptul că mulţi autori, între care şi Saskia Sassen, exagerează importanţa proximităţii fizice pentru actorii financiari. Ţinând seama de decalajul orar dintre New York, Londra, Tokyo, Sydney, Frankfurt şi Hong Kong, piaţa globală funcţionează în mod continuu, fără întrerupere. Este din ce în ce mai puţin necesar ca tinerele genii ale finanţelor şi alţi *golden boys* să se întâlnească efectiv pe Wall Street, la Londra în City sau în Palatul Brongniart din Paris. Concentrarea de experţi în programe de calculator este la fel de mare în Silicon Valley sau Bombay ca şi în marile centre financiare.

[13] Merită semnalate în acest context articolele scrise de Peter J. TAYLOR, „La régionalité dans le réseau mondial des villes", David A. SMITH, „Les villes mondiales en Asie orientale: analyse empirique et conceptuelle" şi Richard CHILD HILL, „Villes et hiérarchies imbriquées" din numărul din 2004 al *Revue Internationale de Sciences Sociales*, editată de UNESCO, aceste texte fiind emblematice pentru studiile de urbanism actuale.

[14] Michael P. SMITH, John R. FEAGIN, *op. cit.*, p. 6.

Există o contradicție teoretică între interpretarea fenomenelor evocate adineauri sub numele „societății informaționale" și o viziune întemeiată pe ideea unei „ierarhii a orașelor financiare". Configurația actuală a lumii financiare constituie o confirmare a ceea ce scria Manuel Castellis acum 15 ani:

> „Înalta tehnologie joacă un rol major în procesul de internaționalizare, iar acest lucru se petrece la mai multe niveluri. În primul rând, datorită tehnicilor de telecomunicații, e posibilă o gestiune descentralizată și unificată, dar și comunicarea dintre diversele entități răspândite în plan spațial. În al doilea rând, industriile de înaltă tehnologie ilustrează în chip metaforic noile forme ale diviziunii spațiale a muncii. Într-adevăr, există o ierarhie geografică între funcțiile de cercetare și design, respectiv liniile de montaj. Se poate, deci, considera că această industrie prefigurează emergența unui nou spațiu global de producție, emergență facilitată ce-i drept de greutatea redusă a componentelor electronice, a căror valoare este dată în mod esențial de conținutul lor informatic"[15].

Poduri aeriene între principalele orașe

Harta actuală a traficului aerian coincide în mare măsură cu cea a traficului maritim și cu cea a autostrăzilor. Explicația acestui fenomen este evidentă: avionul e cel care vine în megaoraș și nu invers. Pe toate continentele, marile aeroporturi sunt situate în interiorul sau în apropierea orașelor mai importante. Există puține excepții (Denver sau Honolulu), iar acestea pot fi explicate cu ușurință. Există multe cazuri în care un aeroport se află într-un oraș, care nu e și port: în asemenea cazuri, e vorba de deservirea unor megaorașe ca Frankfurt, Berlin, Moscova, Madrid, Roma, Teheran, Bagdad, Cairo, Viena, Mexico și altele. În măsura în care este vorba despre orașe vechi, apărute în epoca navigației fluviale, acestea dispun de aeroporturi importante. Există totuși puține infrastructuri de acest fel care să nu fie situate în apropierea unor mari orașe. Traficul aerian între megaorașe este mai intens decât cel care leagă orașe mici sau centrele urbane de cele rurale.

David A. Smith și Michael F. Timberlake au cercetat călătoriile și conexiunile din cele mai importante 30 de aeroporturi din lume, în particular zborurile pe distanțe lungi[16], și au stabilit o distincție între plăcile turnante ale traficului aerian situate în megaorașele centrale și respectiv aeroporturile de tip „cap de linie" precum Sydney, Buenos Aires, Seul și Bombay. Podurile aeriene care traversează Atlanticul ar putea fi considerate, din acest punct de vedere, o

[15] Manuel CASTELLIS, *op .cit.*, p. 105.

[16] David A. SMITH, Michael F. TIMBERLAKE, „World City Networks and Hierarchies, 1977-1997: An Empirical Analysis of Air Travel Links", *American Behavioural Scientist*, 44 (10), pp. 1656-1678.

autostradă care leagă cele mai mari aglomeraţii metropolitane de pe cele două continente. O persoană care vrea să călătorească de la Burgos la Bergen sau de la Bloomington la Santa Barbara e obligată să tranziteze printr-un aeroport al unui megaoraş sau prin mai multe.

În ultimii ani, numeroase oraşe au investit în infrastructuri pentru a răspunde cererii rezultate din creşterea traficului internaţional. Fu-Chen şi Yue-Man Yeung prezintă mai multe exemple de aeroporturi futuriste precum Changi (Singapore), Chek Lap Kok (Hong Kong), Kansai (Osaka) şi Lap Kok (Seul), unele dintre ele fiind construite pe terenuri smulse din mare[17].

Ministate şi megaoraşe

În 2004, în momentul redactării acestui text, lumea număra 214 state independente. Doar 132 dintre acestea aveau o populaţie mai mare de un milion de locuitori, iar 122 aveau mai mult de două milioane. O pătrime dintre statele reprezentate la Naţiunile Unite au împreună tot atâţia locuitori cât are Columbia, ţară aflată pe locul 30 în clasamentul mondial. Trebuie notat, de asemenea, că patru ţări – China, India, Statele Unite şi Rusia – au jumătate din totalul populaţiei.

În 2000, cele mai mari 30 de oraşe aveau 344 de milioane de locuitori, cifră care corespunde populaţiei totale a celor mai mici 80 de state reprezentate la ONU. Populaţia din cele 400 de megaoraşe reprezintă jumătate din populaţia tuturor ţărilor independente. Pare, deci, evident că există un dezechilibru în ceea ce priveşte reprezentarea statelor independente în Adunarea Generală a Naţiunilor Unite.

Bugetul municipalităţii din New York, ca şi cel al districtului metropolitan al Mexico sunt mai mari decât bugetul unei duzini de state mici. De fapt, influenţa unor megaoraşe e mai mare decât a unor asemenea state.

Implantarea organizaţiilor internaţionale

Organizaţiile internaţionale sunt găzduite şi funcţionează în oraşe inserate în reţele internaţionale dezvoltate. Ele sunt, de asemenea, reprezentative pentru aşa-numitele „societăţi globale"[18] pe cale să se nască. Două treimi dintre sediile şi secretariatele celor mai însemnate zece mii de organizaţii

[17] Lo FU-CHEN, Yue-MAN YEUNG (dir.), *Globalisation and the World of Large Cities*, United Nations University Press, New York, 1998.

[18] Richard V. KNIGHT, „The Emergent Global Society", în Richard V. KNIGHT, Gary GAPPERT, *op. cit.*, pp. 24-43.

internaționale și nonguvernamentale se află în 63 de orașe, pe primele locuri situându-se Parisul, Bruxelles, Londra și Roma. Avem de-a face cu o suprapunere a diferitelor tipuri de concentrare. Astfel, printre cele 25 de orașe care adăpostesc cele mai importante instituții internaționale figurează 20 de centre financiare și 17 centre majore de congrese internaționale[19]. Există totuși o anumită separație a funcțiunilor. Orașele nu joacă un rol important în toate domeniile. Birourile organizațiilor internaționale evocate au trebuit să fie repartizate între mai multe capitale, pentru a satisface anumite ambiții naționale. S-a dovedit astfel că e imposibil să eviți dispersarea sediilor diferitelor instituții ale Uniunii Europene în mai multe capitale. Multe dintre orașele care le găzduiesc nu sunt megaorașe: Stockholm, Strasbourg, Haga, Oslo, Nairobi, Tunis sau Luxembourg. Așa cum scria Knight:

> „Orașele importante din sistemul internațional sunt unite într-un cadru care alcătuiește societatea globală. Aceasta nu va căpăta o formă ierarhică a unor orașe ordonate în jurul unui centru dominant, ci mai degrabă forma unui sistem descentralizat și pluralist, alcătuit din mai multe centre de putere"[20].

Mici, dar frumoase

Există mai multe orașe mici – cu mai puțin de un milion de locuitori – și care constituie centre importante de știință, cultură și artă. Printre acestea, pot fi distinse orașe care găzduiesc universități celebre, mai mult sau mai puțin vechi, precum Oxford, Cambridge (în Anglia și în Massachusetts), Heidelberg, Uppsala și Stanford. Orașele celebre din punct de vedere al istoriei culturii formează o altă categorie, din care fac parte Weimar, Florența sau Salzburg. Să menționăm și „orașele sfinte" precum Ierusalim, Mecca sau Reims, care sunt foarte importante intr-un plan simbolic.

Există și alte locuri privilegiate, așa cum sunt refugiile pentru oamenii foarte bogați. Revista *Worth* publica, în numărul ei din iunie 2001, lista celor 250 de mici comunități cele mai scumpe de pe piața imobiliară din Statele Unite. Zeci de asemenea comunități, situate la nord de San Francisco sau în Aspen (Colorado), nu au mai mult de câteva zeci de locuitori. Altele se află pe coasta Atlanticului, la nord de New York sau în Sea Island (Georgia). Un fenomen similar se poate observa în jurul megaorașelor din Europa, America Latină sau sud-estul asiatic. Trebuie precizat că nu am în vedere aici acele „ghetouri de aur", închise din rațiuni de securitate, pe care le poți întâlni la Jakarta sau în unele orașe americane.

[19] Paul L. KNOX, Peter J. TAYLOR, *op. cit.*, p. 41.
[20] Richard V. KNIGHT, *op. cit.*, p. 42.

De la statele-naţiune la statele-metropole

Aristotel era convins că un oraş trebuie să fie suficient de mare ca să-şi fie suficient sieşi, dar de talie modestă pentru a le îngădui guvernanţilor săi să se poată adresa tuturor cetăţenilor deodată. În mod concret, el trebuia să aibă cel puţin 100.000 de locuitori, dar nu mai mult de 200.000. Această aserţiune era întemeiată, din câte se pare, pe compararea oraşelor greceşti din epocă. Filosoful grec nu a prevăzut că 25 de secole mai târziu progresele tehnologice vor îngădui existenţa a peste 400 de megaoraşe cu peste un milion de locuitori, dintre care unele au peste cinci milioane. Între timp, agora Antichităţii clasice a luat forma unor arene televizuale mondiale. Tehnologia actuală permite alimentarea oraşului Los Angeles cu apă provenită din Canada sau Colorado, cu metode mai eficace şi mai ieftine decât apeductele romane. Ne-ar fi imposibil să înţelegem cum anume şi de ce devine planeta o lume de megaoraşe şi de megalopolisuri fără a lua în seamă progresele tehnologice realizate în numeroase domenii. În 1790, doar 20 de localităţi din Statele Unite numărau mai mult de 2.500 de locuitori. Progresul tehnologic explică de ce anume astăzi în aceeaşi ţară se află peste 20 de megaoraşe cu mai mult de 3 milioane de locuitori.

Roma antică nu era doar un oraş hegemonic, ci şi un oraş-imperiu care succeda altora, precum Ashur (capitala imperiului asirian), Uruk (oraşul-stat al imperiului mesopotamian) şi Babilon. Egiptul şi Persia erau, la rândul lor, centralizate în jurul unui singur oraş. După dezurbanizarea din Evul Mediu timpuriu, tot oraşele sunt cele care încarnează reînvierea civilizaţiei: e cazul oraşelor ducale Milano, Florenţa, Veneţia, Arles sau Cordoba. Coasta de Fildeş constituie oare o naţiune sau e vorba despre oraşul Abidjan şi împrejurimile sale? Libia e o ţară sau un oraş-ţară numit Tripoli? Canada alcătuieşte o naţiune? Nu ar fi mai corect să vorbim despre reţeaua formată din 10 oraşe de importanţă majoră, dintre care trei le domină pe celelalte?

În măsura în care puterea lor e înrădăcinată într-un oraş dominant, anumite ţări sunt mai degrabă state-metropolă decât state-naţiuni. Caracterul nu atât naţional, cât metropolitan al acestui tip de ţară iese în evidenţă dacă ne gândim la naţiunile africane care şi-au dobândit independenţa în ultimele decenii. La fel stau lucrurile în America Latină, unde contrastul dintre megaoraşe şi regiunile rurale subdezvoltate e mai puternic decât contrastul dintre oraşe din diverse ţări. Există mai puţine diferenţe între Lima, Caracas, Bogota sau Quito decât între fiecare dintre aceste metropole şi populaţia rurală din jurul lor.

În ţările industriale dezvoltate, proporţia de imigranţi e mai mare în megaoraşe decât în oraşele mici sau în regiunile rurale. Cu cât o regiune metropolitană e mai vastă, cu atât proporţia de străini care o locuiesc e mai importantă. Unul din cinci sau şase locuitori ai Londrei, ai Parisului sau

Amsterdamului e străin. Cel mai cosmopolit oraș din lume este în momentul de față Los Angeles, care depășește deci New York din acest punct de vedere. Poate că suntem pe cale să trecem – lent, dar perceptibil – de la epoca statului-națiune la cea a statului-metropolă cosmopolită.

Capitolul 5

Legitimitatea politică, între anacronismul teoriilor clasice şi definirea unor noi criterii

Legitimitatea a fost mereu prezentă în teoriile politice, de la ideea platoniciană de dreptate şi distincţia pe care o făcea Aristotel între monarhie, aristocraţie şi democraţie, probabil bazate ambele pe conceptul de legitimitate, şi până la analiza pe care Locke o rezerva naturii guvernării contestând concepţia divină a legitimităţii regilor.

Legitimitatea este un concept fundamental pentru a înţelege organizarea politică a societăţilor contemporane. Formulată acum un secol, teoria lui Max Weber despre legitimitate s-a vădit a fi esenţială. Cele trei ideal-tipuri de legitimitate pe care le-a identificat Weber au devenit clasice. De atunci încoace, sociologi, politologi şi filosofi s-au străduit să încadreze fenomenele într-una sau alta dintre cele trei categorii: legitimitatea tradiţională, cea carismatică şi cea raţională. Aproape toate teoriile formulate în ultimele decenii pe tema legitimităţii includ această tipologie. Atunci când încercăm însă adaptarea teoriei weberiene la lumea contemporană şi actualizarea ei, constatăm că două din cele trei tipuri de legitimitate nu se mai pot folosi: e vorba despre legitimitatea tradiţională şi despre cea carismatică. Exemplele contemporane citate încă de unii autori sunt atât de complicate încât creează mai degrabă confuzie decât claritate.

În zilele noastre, a mai rămas o singură căsuţă în tabelul weberian şi ea e arhiplină: legitimitatea raţională/legală/birocratică. În cercetarea empirică, o teorie care se reduce la un singur tip nu mai e o tipologie. Faptul că avem nevoie de mai multe cuvinte pentru a desemna această căsuţă arhiplină vădeşte caracterul său eterogen, alcătuirea ei sub forma unui amalgam de varietăţi. Mai mult decât atât, aproape jumătate dintre regimurile existente apar ca ilegitime şi, în consecinţă, nu sunt acoperite de această venerabilă tipologie, care a ajuns azi anacronică.

Adeseori avem tendinţa de a îmbrăţişa o gândire dihotomică: legitimitate *versus* ilegitimitate. Realitatea este însă mult mai bogată, iar legitimitatea e graduală. O analiză comparată a regimurilor politice le plasează pe acestea pe o scală imaginară de la un minimum la un maximum de legitimitate. Aceasta merge de la aclamaţii, care presupun diferite grade de consimţământ,

până la respingerea netă. În acest caz, putem vorbi despre ilegitimitate[1]. Așa cum sublinia Juan Linz, „niciun regim nu e legitim 100%, nici în ceea ce privește guvernanții, nici în ceea ce privește timpul, tot așa cum e puțin probabul ca un regim să fie cu totul ilegitim și întemeiat exclusiv pe coerciție"[2]. Legitimitatea nu întrunește niciodată unanimitatea, iar oamenii nu recunosc în întregime autoritatea puterii politice, întrucât există pături populare apatice și subculturi rebele, disidenți pacifiști și teroriști înarmați, dar între cele două extreme găsim și inși care sunt doar în parte convinși de pretențiile de legitimitate reclamate de guvernanți. Trebuie, de asemenea, luată în considerare frecvența actelor violente, mișcările disidente, numărul polițiștilor și alți indici ai sprijinului popular[3], chiar dacă e greu să măsori în mod empiric violența și mișcările disidente.

Cu cât e mai mic gradul de legitimitate, cu atât mai mare e coerciția. Pentru a operaționaliza conceptul de legitimitate, putem defini mai multe criterii: libertatea de exprimare, libertatea de asociere, libertatea de a manifesta, gradul de intervenție militară în arena publică, derularea unor alegeri cu adevărat competitive, libertatea instituțiilor religioase, independența magistraților, competiția liberă între partide și alți indicatori. Ajutat de mai mulți experți, Raymond Gastil a așezat țările după aceste criterii în *Freedom of the World*.

Statul-națiune este una dintre marile creații ale secolului al XIX-lea. Niciuna dintre dinastiile europene nu se întemeiase pe principiul naționalității. Niciun stat nu avea frontiere care să corespundă distribuției etnice. Legitimitatea nu depindea de ideea de națiune sau de popor, ci de principiul ereditar, care adusese la tronul unor țări familii străine: așa se întâmplase în cazul Bulgariei, Greciei sau României, țări independente care își căpătaseră regii din monarhia germană.

Privind retrospectiv secolul al XIX-lea, vedem cum burghezia și liberalii construiesc o nouă comunitate și anume națiunea. Și unii și alții contestau autoritatea regală, noile clase conducătoare evitând să conteste principiul ereditar, întrucât acesta le dădea dreptul de a-și transfera proprietatea copiilor. Ereditatea era admisă sau cel puțin nu era pusă în cauză. Conștiința națională era o condiție a slăbirii sau a suprimării relației feudale dintre rege și supușii săi. Pe scurt, poporul urma să se transforme, supușii devenind cetățeni. Naționaliștii nu erau foarte numeroși în secolul al XIX-lea, chiar dacă aveau ambiții mari. Cei care voiau să creeze state-națiune își defineau comunitățile ca

[1] John HERTZ, „Legitimacy Can We Retrieve It?", *Comparative Politics*, vol. 10, 1978, pp. 317-343.

[2] Juan LINZ, „Legitimacy of Democracy and the Socioeconomic System", în Mattei DOGAN (ed.), *Comparing Pluralist Democracies*, Westview, Boulder, CO. ,1988, p. 66.

[3] David EASTON, *A Systems Analysis of Political Life*, Wily, New York, 1965, p. 163.

grupuri naţionale. Ei urmau să genereze o conştiinţă naţională şi să transforme imperiile multinaţionale în state naţionale.

Desacralizarea legitimităţii tradiţionale

Secole de-a rândul, până la Revoluţiile americană şi franceză, guvernarea ţărilor independente (cu excepţia Elveţiei) era bazată pe legitimitatea tradiţională şi nu pe etno-naţionalitatea poporului. În secolul al XIX-lea, toate ţările europene, cu două excepţii, erau guvernate de monarhi. Spre finalul veacului, Papa Leon al XIII-lea proclama, în enciclica *Immortale Dei*, că „autoritatea guvernanţilor vine de la Dumnezeu şi înseamnă mai mult decât demnitatea umană". Două decenii mai târziu însă, patru împăraţi – unul catolic, unul protestant, unul ortodox şi unul musulman – şi-au pierdut aproape simultan tronul, întrucât îşi pierduseră legitimitatea. În zilele noastre, în puţinele monarhii care au supravieţuit, tronul nu mai îndeplineşte decât o funcţie simbolică, mitică sau ceremonială: cel mai cunoscut în acest sens este cazul împăratului japonez. Dintre democraţiile de astăzi, doar Spania şi Belgia au în fruntea lor un monarh care a avut oportunitatea de a juca un rol politic. În absenţa unui monarh, Belgia ar fi ruptă în două bucăţi. Adevărata legitimitate tradiţională mai există doar în câteva ţări: Maroc, Iordania, Arabia Saudită şi alte câteva ţări mici. Întrucât dinastiile ce încarnau legitimitatea de drept divin au dispărut, tipologia lui Weber a pierdut în lumea contemporană una dintre cele trei categorii ale sale.

În timpul în care Napoleon era exilat pe Insula Sfânta Elena, la Congresul de la Viena, Metternich împărţea Europa între capetele încoronate fără a ţine seama de naţionalitate şi de etnia populaţiilor. Frontierele imperiilor şi regatelor vor rămâne neatinse vreme de un secol. Deşi, aşa cum am spus, exceptând Elveţia, legitimitatea ereditară domina pretutindeni (inclusiv în Franţa, cu unele întreruperi, până la 1870), aspiraţiile la recunoaştere naţională se manifestau pretutindeni, mai cu seamă în termeni religioşi şi lingvistici, ele fiind însoţite de reforme agrare, întrucât suprimarea legitimităţii ereditare implica exproprierea pământurilor aparţinând nobilimii.

Istoria secolului al XIX-lea este presărată cu numeroase revolte şi mişcări populare. N-a fost un secol liniştit, în ciuda opresiunii generate de alianţa dintre tron şi amvon şi în ciuda analfabetismului ce afecta majoritatea populaţiei. Toate revoltele au eşuat, cu o excepţie: Belgia, care a reuşit să-şi obţină independenţa în 1830. În 1848, revoltele s-au răspândit în Europa precum o epidemie. Ungaria se revoltă, dar Kossuth abandonează, iar Petöfi cade cu arma în mână. Internaţionala monarhilor acţiona eficace: împăratul Franz Joseph şi ţarul Nicolae I s-au întâlnit la Varşovia, cel din urmă punându-şi trupele la dispoziţia celui dintâi, sperând la ajutorul austriecilor împotriva

otomanilor. În telegrama trimisă împăratului se spunea: „Ungaria odihnește la picioarele majestății voastre". În întreg secolul al XIX-lea alianța monarhilor a funcționat la turație maximă. Cazul polonez e un bun exemplu. Atunci când revoluția a izbucnit la Paris, polonezii au crezut că a sosit și vremea lor, așa că s-au revoltat. Au fost însă zdrobiți, deoarece regele Prusiei și țarul Rusiei încheiaseră un acord în acest sens. În momentul apariției etno-naționalismului, imperiul austriac era un amalgam de naționalități supuse autorității unei dinastii. În Primul Război Mondial, înfrângerile militare ale armatei austriece vor pune în evidență caracterul depășit al legitimității tradiționale a dinastiilor. Cei doi moștenitori prezumați ai bătrânului împărat au dispărut – unul s-a sinucis, iar celălalt a fost asasinat. Pe ruinele imperiului austriac, opt națiuni și-au dobândit independența națională sau și-au desăvârșit integritatea teritorială.

În epoca în care au trăit, mari oameni de stat precum Bismarck, Disraeli sau Gladstone au întărit – paradoxal – legitimitatea monarhică. Mazzini, Garibaldi și Cavour au fost adevărații eroi ai *Risorgimento*, dar meritul unificării italiene a fost atribuit capului încoronat, adică legitimității tradiționale. Faimoasa scrisoare pe care Bismarck i-a adresat-o în 1885 împăratului, cu care se afla în dezacord, e ilustrativă în acest sens:

> „În această situație, dacă Maiestatea voastră mi-ar porunci să acționez într-un mod pe care l-aș considera inadecvat, aș spune deschis ce cred. Dacă Maiestatea voastră și-ar menține punctul de vedere, aș prefera să mor decât să nu vă urmez în bătălia cu parlamentarii. Pentru rege îmi dau viața".

Conceptele de legitimitate și de delegitimare nu pot fi înțelese fără referire directă la catastrofele istorice. Istoria multor țări este adeseori marcată de schimbări brutale, de crize profunde care modifică „durata lungă". Istoria este adeseori o succesiune de evoluții lente, întrerupte de răsturnări violente și spectaculoase, care legitimează sau delegitimează ordinea lucrurilor[4]. În secolul al XX-lea, căderea brutală a celor patru imperii și a tot atâtea tronuri seculare, despre care am amintit deja, s-a produs în câteva zile sau câteva săptămâni. Într-adevăr, în 1914, Europa a cunoscut zile tumultuoase. La cinci zile după atentatul de la Sarajevo, Austria a trimis un ultimatum Serbiei. Peste două zile, Rusia țaristă decretează mobilizarea generală. A doua zi, Germania adresează un ultimatum Rusiei. Ostilitățile încep în câteva ore. Peste două zile, nemții declară război Franței. După 48 de ore, armata Germaniei invadează Belgia. Mai trec 48 de ore și Germania e în război și cu Marea Britanie. Cine e responsabil pentru toate astea? Sute de cărți au încercat să răspundă la această întrebare. Printre responsabilități, una ne interesează aici, și anume respon-

[4] Mattei DOGAN, John HIGLEY (eds.), *Elites, Crises, and the Origins of Regimes*, Rowman and Littlefield, Lanham Maryland, 1998.

sabilitatea personală a capetelor încoronate, în particular cea a împăraţilor Franz Joseph şi Wilhelm al II-lea, a ţarului Nicolae al II-lea şi a sultanului Mehmed al VI-lea. Cei patru şi-au pierdut tronul aproape simultan.

Delegitimarea ţarului atinsese un asemenea grad încât au fost de ajuns şapte zile pentru a-l convinge să abdice. La Petrograd, pe 8 martie 1917, la Teatrul Alexandru se ţine un spectacol de gală, în vreme ce oamenii erau în grevă sau demonstrau din pricina dificultăţilor de aprovizionare cu hrană. Soldaţii care primesc ordinul de a reprima revolta fraternizează cu manifestanţii. Ţarul suspectează că Duma e complice şi porunceşte, trei zile mai târziu, dizolvarea ei. Duma refuză şi desemnează un comitet format din 12 membri până la formarea unui guvern provizoriu. A doua zi, pe 12 martie, la Petrograd, regimentele care primesc ordinul de a trage asupra mulţimii întorc armele împotriva propriilor lor ofiţeri. Pe front, nesupunerea trupelor se extinde. Un sabotaj îl împiedică pe ţar să ajungă în Capitală. Legitimitatea sa era deci contestată în chip deschis. După patru zile, el abdică în favoarea fratelui său, care a doua zi refuză coroana. În lipsa unui ocupant, tronul se prăbuşeşte.

O generaţie mai târziu, în 1945, un alt imperiu e delegitimat, şi anume cel japonez. După acceptarea necondiţionată a armistiţiului, forţele americane au ocupat Japonia şi, pe 1 ianuarie 1946, la cinci luni de la înfrângere, împăratul declara că nu e „zeu, ci fiinţă omenească". După alte câteva luni, guvernul japonez accepta textul unei Constituţii pregătite de generalul Macarthur. În acest text, împăratul e descris ca „simbol al statului şi al unităţii poporului". În iunie, procurorul tribunalului internaţional a declarat că împăratul Hirohito nu va fi acuzat de crime de război. La puţin timp după aceea, noua Constituţie aprobată de Parlament făcea din împărat un „simbol al poporului japonez".

În acelaşi moment istoric, monarhia italiană a fost dezavuată în cadrul unui referendum popular, iar regele a abdicat. În Europa orientală se prăbuşesc tot atunci patru monarhii – în România, Bulgaria, Grecia şi Iugoslavia. Richard Rose şi Denis Kavanagh fac o distincţie între monarhiile cu rol activ în viaţa politică şi cele care au renunţat să aibă un asemenea rol[5]. Monarhii care au rămas pe tron sunt cei ale căror familii au acceptat să nu mai joace un rol politic. Reciproca e şi ea adevărată: monarhiile care s-au prăbuşit sunt cele care voiau să asume în continuare un rol politic. În afara Europei, în 1920 existau 32 de regimuri monarhice: 22 dintre ele au dispărut, fie ca urmare a unor revoluţii populare, fie prin lovituri de stat.

Reconsiderând moştenirea lui Metternich, Henry Kissinger scria despre incompatibilitatea dintre legitimitatea monarhică şi legitimitatea populară următoarele:

[5] Richard ROSE, Dennis KAVANAGH, „The Monarchy in Contemporary Political Culture. The Downfall of Traditional Legitimacy", *Comparative Politics*, vol. 8, 1976, pp. 553-564.

> „O dată ce legitimitatea este contestată, nu mai e posibil un dialog între adversari, întrucât ei nu mai vorbesc aceeași limbă. Nu mai este vorba despre ajustarea unor diferențe în interiorul sistemului politic, pentru că de-acum e pus în discuție chiar sistemul politic. Stabilitatea și reforma, libertatea și autoritatea apar ca antitetice, iar dezbaterile, din pragmatice, devin ideologice. Atunci când nu mai există consens în privința a ceea ce e considerat legitim, nu mai există temei pentru un acord. Pot interveni anumite concesii, dar ele sunt considerate tactice, întrucât consolidează propria poziție și contestă legitmitatea adversarului"[6].

Doi factori au contribuit la procesul de desacralizare a legitimității monarhice. Este vorba despre hazardul eredității, care nu garanta cea mai bună selecție și, în al doilea rând, despre endogamia practicată de familiile regale, ceea ce favoriza transmiterea unor maladii ereditare. Pentru a înțelege delegitimarea puterii dinastice, se cuvine să examinăm trăsăturile psihologice ale celor care încarnau puterea, adică monarhii. De bună seamă, ei nu erau singurii responsabili pentru deciziile luate, întrucât erau înconjurați de militari și de personaje politice puternice, ca și de membrii ai propriilor lor familii, ca și de deținătorii pozițiilor-cheie din administrația centrală. Toți istoricii subliniază influențele și presiunile exercitate de către toți aceștia asupra personajului central, asupra deținătorului legitimității dinastice. Trebuie subliniat totuși faptul că acest anturaj era recrutat și numit de către suveran și că, deși acesta din urmă nu decidea singur, nimic nu se făcea fără aprobarea sa formală. Suveranul avea ultimul cuvânt. Soarta a milioane de oameni, menținerea regimului și propria sa supraviețuire depindeau în ultimă instanță de înțelepciunea, de capacitatea sa de judecată, de mentalitatea și de voința lui de a acționa. Legitimitatea tradițională era întrupată literalmente într-un om care era „singur în fața lui Dumnezeu și a istoriei". Cea mai potrivită modalitate de a zugrăvi portretul unor asemenea oameni este aceea de a le încredința penelul celor care i-au cunoscut în mod direct și istoricilor care s-au ocupat îndelung de destinul lor.

Istoricul George F. Kennan îl descria, de pildă, pe țarul Nicolae al II-lea în felul următor:

> „Nu prea educat, izolat în societatea rusă, în contact cu cercurile restrânse ale militarilor și ale birocraților, slab, aflat sub influența nefericitei sale soții,

[6] Henry A. KISSINGER, „The Conservative Dilemma: Reflections on the Political Thought of Metternich", *American Political Science Review*, December 1954, p. 1017.

Nicolae al II-lea nu era înzestrat pentru a asuma imensa putere care îi revenea"[7].

Alţi istorici au formulat aceeaşi judecată. La fel s-a întâmplat şi cu contele K. Kokostov care l-a cunoscut bine pe ţar, întrucât fusese ministru de finanţe între 1904 şi 1914. În schimb, împărăteasa era o femeie superstiţioasă şi nevrozată. Hemofilia fiului său Alexei a împins-o să creadă în puterile unui vraci, Rasputin, pe care ea îl considera un trimis al Providenţei[8]. Influenţa lui Rasputin asupra ţarului prin intermediul ţarinei a fost percepută de către un grup de nobili ca fiind nefastă pentru imperiu. Ei au încercat să-l otrăvească şi, văzând că nu mai moare, i-au tras şi un glonţ în cap. Trupul său a zăcut multă vreme în canal, după care ţarina i-a organizat funeraliile demne de un sfânt.

În schimb, despre Wilhelm al II-ea, ultimul împărat al Germaniei avem, între altele, mărturia lui Rudolf, fiul lui Franz Joseph, care scria în jurnalul său că împăratul era „o minte îngustă, refractară, care se crede cel mai mare geniu din Europa. Nu-i vor trebui prea mulţi ani ca să împingă Germania Hohenzollernilor la dezastrul pe care de altfel ea îl merită", iar despre curtea imperială austriacă, unde crescuse, foarte catolică, spunea că „preoţii sunt vinovaţi că au ţinut poporul în abjecţie cu ajutorul unor superstiţii, care au îngăduit sacerdoţiului şi aristocraţiei să acţioneze după bunul lor plac"[9].

Ca un blestem, numeroase familii domnitoare din Europa au fost atinse de boli ereditare, mai ales de hemofilie, o anomalie genetică de care sunt atinşi doar băieţii, dar care e purtată exclusiv de femei. Transmiterea se face conform geneticii lui Mendel[10]. În mai multe familii regale din Europa, jumătate din fete sunt purtătoare ale maladiei şi jumătate din băieţi sunt atinşi de ea. Hemofilia se manifestă prin hemoragii provocate de mici traumatisme. Hemoragiile articulare sunt foarte dureroase şi provoacă infirmităţi. Regina Victoria era purtătoare a genei. Ea a avut nouă copii, şase fete şi trei băieţi, doar doi nefiind atinşi de boală, printre ei şi prinţul de Wales, viitorul Eduard al VII-lea. Două din fiicele reginei Victoria – Alice şi Beatrice – au transmis hemofilia familiilor domnitoare din Rusia şi Spania. Una dintre nepoatele sale, Alice Alexandra, s-a măritat cu ţarul Nicolae al II-lea în 1894. Fiul său, ţareviciul Alexei, era hemofil, spre nenorocul familiei imperiale. Beatrice, cealaltă nepoată a reginei Victoria, s-a căsătorit cu Alfonso al XIII-lea, regele Spaniei, cu care a avut şapte copii, din care trei fii: doi dintre aceştia au fost atinşi de maladie şi au pierit din

[7] George KENNAN, „The Breakdown of the Tsarist Autocracy", în Richard PIPES (ed.), *Revolutionary Russia,* Harvard University Press, 1968, p. 13.

[8] Richard CHARQUES, *The Twilight of Imperial Russia*, Essential Books, 1959, p. 196.

[9] Comte SFORZA, *Les Batisseurs de l'Europe Moderne*, Gallimard, Paris, 1931, pp. 34-35.

[10] V. Jean BERNARD, *Le Sang et l'Histoire*, Buchet-Chastel, Paris, 1983, în special cap. 8 „Le Sang et la Chute des Empires".

cauza unor hemoragii. Alfonso al XIII-lea a abdicat în 1931. O altă maladie ereditară descrisă de medicul suedez Waldesntrom, porfiria, se caracterizează prin proliferarea globulelor albe numite limfocite. E o boală foarte rară (un caz la 250 de mii de locuitori), dar care este foarte frecventă, mai precis de 10 de mii de ori mai des întâlnită la familiile de „sânge albastru". Porfiria este provocată de metabolismul porfirinelor. Ea provoacă dureri abdominale, rătăciri nervoase, agitație și psihoze și e detectabilă în urina care se înroșește sau înnegrește la lumină. Porfiria e prezentă de multă vreme în arborele genealogic al familiei regale din Anglia. Maria Stuart, fiul ei Iacob I, Regina Ana, fiica lui Iacob al II-lea, regele George al III-lea și fiica lui Charlotte, zece regi, regine, prinți și prințese din dinastiile Stuart și Hanovra au fost victimele acestei porfirii ereditare, ale acestei „boli regale". Cele două familii au cunoscut vreme de trei secole și treisprezece generații grave tulburări mentale, accese de nebunie și de delir, însoțite de mari erori de judecată:

> „Această boală ereditară – scria Jean Bernard – a provocat, din generație în generație, de-a lungul mai multor secole, nebunii, paroxisme, suferințe, moarte. Tulburările mentale ale principilor au adus dezordinea statelor. Mișcarea unei molecule de sânge a guvernat imperii"[11].

Familia dinastică austriacă nu a fost atinsă de aceste maladii ereditare, dar în istoria ei există mai mulți principi, cărora, după spusele istoricilor, le „lipsea discernământul". Ceea ce spun istoricii e și mai bine evocat de către pictori, care se străduiau să facă portrete fidele. E de ajuns o vizită în muzeele din Viena, ca să înțelegi acest lucru.

În ceea ce privește istoria sultanilor din ultimele trei secole, după Suleiman Magnificul, această istorie înseamnă harem, intrigă, lupte fratricide, incompetență, decădere lentă, dar ineluctabilă. În cazul sultanilor, handicapul nu avea rădăcini biologice, ci culturale.

Desacralizarea regilor și a împăraților la finele Primului Război Mondial a pus capăt unei tradiții milenare, care coboară în adâncurile istoriei. Am în vedere înainte de toate tradiția romană. Divinizarea a atins o culme în vremea lui Cezar. La moartea sa, senatul l-a așezat între divinități, sub numele de *divin Julius*. Treizeci și opt de împărați și membri ai familiilor lor imperiale au făcut obiectul unei *consecratio imperatoris*. Cei mai celebri din această serie au fost Augustus, Claudius, Titus, Marc Aurelius, Traian și Caracalla.

[11] Jean BERNARD, *op. cit.*, p. 143.

Legitimitatea carismatică

Puține cuvinte din științele sociale au devenit atât de populare pe cât este cuvântul „carismă" introdus de către Max Weber:

> „Începând cu Weber, am fost preocupați de plasarea unui fenomen într-una sau alta dintre cele trei categorii şi de cartografierea progresului prin care o autoritate carismatică devine rutinizată într-o autoritate tradițională care [...] lasă loc la rândul său autorității legal raționale"[12].

Pentru unii sociologi şi istorici, conceptul de legitimitate carismatică este „o sclipire de geniu, un eveniment rar în științele sociale"[13]. Într-adevăr conceptul a avut un impact enorm. O bibliografie cu privire la teoria carismei poate cu uşurință să includă sute de cărți şi de articole. În marile biblioteci americane, se pot număra aproximativ opt sute de titluri pe această temă.

Paradoxal, Weber menționează doar puține exemple de *leadership* carismatic, în special pe cei doi Napoleon, Joseph Smith, Kurt Eisner, Stefan George, Cromwell, Robespierre, Gladstone şi Dalai Lama şi două mişcări: mişcările de reformă din oraşele americane şi Răscoala Boxerilor în China. Multe dintre aceste exemple sunt nepotrivite. Nu există niciun istoric francez care l-ar considera pe nepotul marelui Napoleon drept carismatic. Joseph Smith a fost un misionar religios şi nu un om de stat. Acelaşi lucru este valabil şi pentru Dalai Lama care a supraviețuit neschimbat din Evul Mediu şi care, în consecință, se plasează mai degrabă în categoria legitimității tradiționale decât în categoria legitimității carismatice. Robespierre este prezentat în cărțile pentru copii ca *sanguinaire*. Gladstone a fost doar un lider popular şi un mare prim-ministru fără a avea atribute carismatice. În tipologia weberiană, cel din urmă ar fi de plasat în categoria rațional legală. Stefan George este astăzi un poet uitat. Cromwell a fost un mare revoluționar, dar nu există nicio dovadă că acesta ar fi avut o aură carismatică. Weber a murit prea repede. Dacă ar fi trăit cu un deceniu mai mult, ar fi descoperit ceea ce lipsea din lista sa.

Carisma este

> „o anumită calitate a unei personalități individuale în virtutea căreia aceasta se distinge de oamenii obişnuiți şi este considerată ca fiind înzestrată cu puteri sau calități supranaturale, supraumane sau cel puțin cu puteri extraordinare. Acestea nu sunt accesibile unei persoane de rând, însă sunt privite ca având o

[12] Arthur H. SCHAAR, *Legitimacy in the Modern State*, Transaction Books, New Brunswick, 1981, p.15.

[13] Karl LOEWENSTEIN, „Plebiscitary Mass Democracy and Caesarism", în IDEM, *Max Weber's Political Ideas in the Perspective of Our Time*, The University of Massachusetts Press, 1966, p.77

origine divină sau ca fiind exemplare, iar pe baza acestora persoana în cauză este tratată drept lider"[14].

De obicei, un lider carismatic se înfățișează în timpul catastrofelor ca un salvator sau ca un mântuitor. Discipolii și adepții săi răspund chemării sale. Această recunoaștere constituie un devotament personal față de lider rezultat al entuziasmului, al disperării sau al speranței. Carisma a trebuit să fie exercitată în mod continuu pentru a se traduce într-o putere personală reală. Cu alte cuvinte, demiurgi, puteri magice sau puteri eroice nu ar trebui să părăsească mesagerul. Carisma pură este în mod deosebit străină considerațiilor economice și constituie „o chemare", o misiune, sau o „datorie spirituală". Atracția charismatică a unei persoane necesită deci loialitate emoțională din partea adeptului sau a discipolului.

În ciuda unei mari diversități a carismei autentice sau diluate, putem încerca să formulăm, prin examinarea mai multor cazuri contemporane, anumite generalizări cu privire la numărul de adepți, intensitatea angajamentelor acestora și durata încrederii, speranței și devoțiunii lor. Fenomenul carismatic evoluează în raport cu fiecare dintre aceste trei axe. Acestea nu îl privesc pe lider ci pe discipolii săi, pe cei care reafirmă faptul că fenomenul carismatic este o funcție a maselor și nu a liderului. În cele mai multe cazuri este posibil să evidențiem o metamorfoză a carismei inițiale într-o idolatrie organizată.

Carisma începe întotdeauna cu un mic grup. Acesta implică inițial liderul și adepții săi apropiați la care ne putem referi ca la un cerc restrâns. În cele din urmă, adepții creează un fel de organizație, în perioada recentă, un partid politic. Partidul încearcă să mobilizeze persoanele din jurul liderului și al platformei sale. Liderul poate să pară activiștilor de partid fervenți ca fiind providențial. Sarcina acestora este să-i convertească și pe ceilalți. Aplicarea acestui principiu la nivel de mase poate fi făcută cu ușurință sau lent, în funcție de rezistențele întâlnite. Liderul ajunge la putere, adeseori cu ajutorul electoratului (pe care ulterior îl asuprește), doar atunci când acesta devine o figură dominantă la o scară națională largă. Pe măsură ce problemele economice și organizaționale ocupă prim-planul vieții cotidiene, se produce o anumită rutinizare. În funcție de abilitatea liderului de a trata aceste chestiuni, acesta începe să piardă din popularitatea sa. Publicul său se reduce ca dimensiuni, adepții săi, chiar dacă încă loiali, prezintă un entuziasm mai moderat. Weber a descris această fază, care se încheie cu instituționalizarea carismei, ca fiind caracterizată de adepții care devin administratori. Ceea ce Weber nu a evidențiat însă este faptul că liderii carismatici au tendința de a deveni autoritari și de a instaura culte ale personalității. Atunci când numărul adepților crește, lărgindu-

[14] Max WEBER, *The Theory of Social and Economic Organization*, Ed. A.M. Henderson and T. Parsons, Free Press, 1947, p. 358

se de la un cerc restrâns către un partid politic, apare o mişcare de masă la nivel naţional. Aceasta descrie dezvoltarea carismei de-a lungul timpului.

Durata şi dimensiunea sunt într-un fel invers proporţionale. Individul se încrede în el însuşi mai degrabă decât în relaţia cu discipolii săi. Transformarea de la chemarea carismatică la o mişcare marchează una dintre fazele creşterii carismei. Schimbarea de la o mişcare de masă la o mobilizare de masă semnalează o nouă etapă. De asemenea, o anumită voinţă, entuziasm şi spontaneitate marchează încă mişcarea, însă şi acestea dispar într-o fază ulterioară. Oamenii se schimbă, dar aceştia sunt de obicei mobilizaţi. De la mişcare la mobilizare se marchează un alt pas către o organizaţie formală şi foarte adesea către idolatrie. Nevoia de a mobiliza masele în numele unităţii naţionale sau a dezvoltării economice explică de ce multe culte ale personalităţii s-au răspândit în Africa. În mod semnificativ există multe cazuri de mobilizare a maselor dar foarte puţine mişcări de masă. Mobilizarea este de conceput sub semnul organizaţiei: disciplină, structură, propagandă şi toate cele asemănătoare. Un partid, un sindicat, un guvern, o armată fac apel la cetăţeni să răspundă chemării din credinţă, din teamă sau din propriul interes. Deşi cel mai adesea nu este cazul, o astfel de mobilizare poate să corespundă dinamicii populare.

Mass media, opusul comunicării directe, se adresează mulţimii de singuratici, mulţimea singuratică a lui Riesman. Pe măsură ce dimensiunea grupului creşte, mecanismele tehnologice şi birocratice intervin din ce în ce mai mult între lider şi cel condus. Dacă iniţial oamenii formau o comunitate în care membrii aveau contacte personale cu ceilalţi şi cu liderii lor, numărul mare de adepţi devine o mulţime de singuratici. Ceea ce îi uneşte pe aceştia nu sunt relaţiile orizontale ce îi leagă, cât mai degrabă angajamentul lor faţă de lider. Mass media şi marile adunări publice înlocuiesc întâlnirile formale şi dialogurile. Comunicările tind să devină unidirecţionate, de la lider către cercul restrâns pe care acesta îl conduce. Liderul carismatic devine acum o imagine la televizor, pe postere etc. Tot acest proces parcurge toate etapele, liderul carismatic devine un idol, un obiect al cultului personalităţii. În marile întâlniri publice orchestrate de către fascişti, nazişti, stalinişti, maoişti, sau musulmanii fundamentalişti, oamenii par fixaţi pe orator: sunt mulţimi de singuratici fără alte canale de comunicare între ei. În timpurile recente, reţelele de televiziune şi-au extins acoperirea către milioanele de ascultători dispersaţi. Pentru a trata problema necredincioşilor, cercul restrâns instituie un cult al personalităţii şi devine dictatorial. Amploarea chemării carismatice poate să se amplifice de-a lungul timpului până la un punct de la care începe să descrească. În cele mai multe cazuri, masele îşi pierd ataşamentul mai repede decât membrii de partid şi mai rapid decât liderul însuşi. Există numeroase exemple de persoane care au renunţat la o cauză şi care sunt în consecinţă tratate drept renegaţi sau trădători. Aceştia reprezintă ţintele vizibile. Dacă persoanele nu se adună în jurul liderilor dominanţi din motive pozitive, acestea ar putea fi forţate să se unească pentru a

se opune „dușmanului". Persecuția și adeseori moartea unor astfel de oameni se aseamănă cu un tip de sacrificiu simbolic.

Creșterea în dimensiuni a grupului de adepți va provoca cel mai probabil anumite schimbări cu privire la însuși fenomenul carismatic – maniera în care oamenii se simt atașați de lider, dacă aceștia participă la o mulțime singuratică sau dacă aparțin unei comunități carismatice. Odată ajuns la putere, atunci când numărul adepților crește pentru a include marile mase, intensitatea angajamentelor poate să se diminueze. Pentru mulți, zelul se reduce în timp. Pe măsură ce trece mai mult timp din momentul asocierii lor cu liderul carismatic, mulți dintre discipoli devin mai puțin fanatici și mai rționali în aprecierile lor cu privire la acesta. Membrii cercului restrâns din jurul liderului încep să aibă îndoieli, cel mai adesea înaintea celorlalți. În fapt, aceștia pot fi deziluzionați pe măsură ce efervescența maselor se accentuează, așa cum s-a întâmplat în cazul lui Mussolini. Dacă această situație apare, membrii de partid au grijă mai presus de orice de propriile interese și de propriul profit. Corupția apare. Cei din cercul restrâns pot continua să fie puternic fidelizați, dar nu de către liderul carismatic ci întru apărarea propriilor funcții și privilegii. Fidelitatea este față de sistem și doar indirect față de fondatorul noii ordini. Entuziasmul maselor dispare, ceea ce înseamnă că, încă de la început, nu a fost prea profund. Membrii de partid pot continua manifestările lor fervente cel puțin până în momentul în care primesc locuri în noua ordine a lucrurilor. Pe măsură ce carisma devine rutinizată, atașamentul puternic față de lider devine mai puțin important. Carisma pură nu durează. Nimeni nu rămâne carismatic timp îndelungat pentru un grup mare de oameni. Carisma depinde de discipoli și nu de o calitate intrinsecă a liderului. Interesele private și materiale ale celor mai mulți oameni se opun devoțiunii persistente față de lider. Oamenii trebuie să-și îndrepte atenția către alte chestiuni precum locurile de muncă sau locuințele. Cele mai teribile crize nu durează mult sau cel puțin oamenii nu rămân în mod continuu conștienți de existența acestora. Dacă oamenii simt că se află într-o etapă de criză acută, atunci caută să schimbe aceste condiții. În măsura în care carisma apare în perioade de criză, aceasta nu durează mult mai mult decât criza. Ca și crizele fățise și acute, carisma este de scurtă durată. Rutinizarea și instituționalizarea apar în mod inevitabil. După o vreme, problemele economice și organizaționale trebuie să fie înfruntate. Ceea ce necesită o metodă de rezolvare mai puțin carismatică. Pe măsură ce atracția carismei crește, aceasta nu mai este aceeași față de ceea ce reprezenta pentru un mic grup. Dinamicile de grup explică cum relațiile personale din interiorul grupului se schimbă atunci când dimensiunea acestuia sporește. Sentimentele devin difuze, organizarea crește, o majoritate înlocuiește unanimitatea și se formează subgrupuri. Dimensiunile mari implică o anumită exigență a fabricării idolatriei. Pe măsură ce atracția pentru carismă se extinde, noii convertiți nu mai au un contact direct cu liderul. Acesta devine subiectul propagandei și deciziile sale sunt transmise spre bază de către înaltele

autorităţi. În mod inevitabil apare o ierarhie pentru a trata într-o manieră mai eficace chestiunile administrative şi economice. Numerele mari necesită o organizare mai eficientă, precum de exemplu birocraţia. *Legea de fier a oligarhiei* a lui Roberto Michels descrie acest proces. Literatura referitoare la dinamicile de grup a confirmat empiric acestă tendinţă, recunoscându-i, de asemenea, limitele. Aşadar, un fenomen incipient de carismă se poate dezvolta într-o organizaţie idolatră.

Nu puţine au fost criticile privitoare la conceptul de carismă şi multe dintre acestea au fost virulente. O să citez doar două exemple aici. Sociologul german Carl Friedrich a afirmat:

> „Această amalgamare a demagogilor, liderilor mişcărilor totalitare, şi a fondatorilor de religii este înşelătoare [...] A distinge *leadership*-ul lui Luther de cel al lui Hitler este crucial pentru o ştiinţă politică care «are sens»; dacă o ştiinţă politică este incapabilă să facă asta, atunci aceasta este o pseudo-ştiinţă [...] În concluzie, tipologia lui Weber este nefondată şi trebuie să fie respinsă"[15].

A doua critică virulentă a fost formulată de către sociologul englez David Beetham:

> „Cu privire la legitimitate trebuie spus că influenţa lui Weber a fost un dezastru aproape de nemăsurat. Punctul de plecare al erorii sale poate fi identificat în definiţia legitimităţii [...] Cu toate acestea, tipologia continuă să domine domeniul, cu sau fără motiv, pentru că sursa erorii lui Weber nu a fost în mod clar identificată şi nicio alternativă convingătoare nu a fost propusă. Încă o dată tipologia lui Weber îi întunecă caracterul, făcând din baza legitimităţii nu un act de recunoaştere de către un adept, ci o credinţă subiectivă în «carisma» liderului, un concept care a făcut o carieră deosebit de confuză şi de nefericită [...] întreaga teorie weberiană a legitimităţii trebuie lăsată în urmă ca fiind una dintre cele mai oarbe dintre cele mai oarbe cărări ale istoriei ştiinţelor sociale"[16].

Beetham adaugă „la orice nivel [...] numele lui Weber va fi cu greu menţionat din nou"[17]. Aceste afirmaţii sunt desigur excesive. Beetham este exasperat de faptul că nu putem deschide o carte despre legitimitate fără ca să întâlnim imediat cele trei căsuţe ale acestei vechi tipologii. Sunt greu de ocolit. Cu toate acestea, în opera sa bogată şi profundă, Beetham uită să sublinieze

[15] Carl J. FRIEDRICH, „Political Leadership and the Problem of the Charismatic Power", *The Journal of Politics*, vol. 23, nr. 1, February 1961, pp. 16-19.

[16] David BEETHAM, *The Legitimation of Power*, 1991, Palgrave, New York, 1991, p. 25.

[17] *Ibidem*, p. 25

unul dintre argumentele principale care pot fi aduse criticii *leadership*-ului carismatic: originile sale religioase. Într-adevăr, conceptul implică noțiuni, un vocabular și metafore care sunt dificil de tolerat pentru sociologia contemporană. Max Weber este în mod evident una dintre cele mai mari minți ale secolului XX și unul dintre părinții fondatori ai științelor sociale moderne. A recunoaște însă contribuția sa științifică la atât de multe domenii nu înseamnă că nu putem sublinia punctele slabe din teoria sa cu privire la puterea carismatică. Îl admirăm pe Aristotel, însă aceasta nu ar trebui să ne împiedice să ne amintim că a susținut sclavia. Atunci când Max Weber scria despre carismă, nu avea nicio idee despre tipurile de figuri incredibile pe care secolul XX urma să le producă. Putem însă spune că le-a presimțit. Teoria lui Weber despre legitimitatea carismatică poate, de asemenea, să fie comparată cu un acordeon. În funcție de maniera în care ne definim cuvintele, acest concept poate să fie aplicat unui număr mare de lideri sau numai unui număr restrâns al acestora. Unii sociologi au întâmpinat dificultăți cu anumite noțiuni care apar în textul lui Weber: supranatural, providențial, grație divină, misiune profetică, extaz. Dacă luăm aceste noțiuni într-un sens restrâns, doar fondatorii de religii, sectele sau mișcările mesianice pot fi considerate drept carismatice. Dacă, pe de altă parte, considerăm că Max Weber a folosit cuvintele la figurat, atunci putem deschide acordeonul pentru a include un număr considerabil de actori politici din diverse epoci și locații. Însă atunci apare o altă problemă. Există o asemenea diversitate de cazuri încât cercetătorul se întreabă dacă tipul de legitimitate carismatică, care este atât de eterogen, nu este altceva decât o colecție incoerentă de personalități care se întinde de la Stalin la Gandhi.

Conceptul de „erou"este o alternativă viabilă la conceptul de carismă. Sidney Hook a distins în *The Hero in History* între:

> „Eroul ca om al evenimentului din istorie și eroul ca și creator de eveniment în istorie. Omul evenimentului este orice persoană ale cărei acțiuni influențează viitoarele dezvoltări schimbând cu mult cursul acestora. Persoana care produce evenimente este o persoană a evenimentului ale cărei acțiuni sunt mai degrabă consecințe ale capacităților sale extraordinare decât accidente ale poziției sale"[18].

Sidney Hook recunoaște că există foarte puține personalități istorice asemeni eroilor creatori de evenimente și lasă istoricilor sarcina să stabilească care dintre eroii istoriei umanității au fost creatori de evenimente și care dimpotrivă au fost doar norocoși. Acesta dă un exemplu de om al evenimentului, Chamberlain, și citează discursul acestuia din Camera Comunelor din 6 octombrie 1938. În conceptul său de erou creator de evenimente nu există

[18] Sidney HOOK, *The Hero in History, A Study in Limitation and Possibility*, Beacon Press, Boston, 1943, p. 154.

nicio considerație etică. Acesta poate să fie un salvator sau un monstru diabolic şi poate să fie încarnat de către Gandhi sau de către Hitler. Cele două tipuri ale lui Sidney Hook – eroul evenimentelor sau eroul creator de evenimente – sunt mult mai operaționale în sociologia istorică contemporană decât este tipologia weberiană, mai ales atunci când cercetătorul ia în considerare cele mai înalte culmi ale istoriei umanității. Hook trece, de asemenea, în revistă reuşitele unei serii de lideri precum împăratul Constantin şi Justinian, Robespierre, Jefferson şi reține ca eroi creatori de evenimente pe Cezar, Cromwell, Napoleon şi Lenin printre alții. Însă, în afară de Lenin, nu dă niciun alt exemplu pentru secolul XX.

Ca exemplu de ideal tip al eroilor creatori de evenimente din contemporaneitate, l-aş putea alege pe Atatürk pentru reuşitele sale care, aşa cum Benoist-Mechin scria în *Le loup et le léopard*, nu au avut precedent istoric: „Imaginați-vă că în momentul cel mai important din timpul domniei lui Justinian, în cel de-al V-lea secol e.n. s-a ridicat un om pentru a lupta pentru construirea unei națiunii italiene pe ruinele Imperiului Roman; aceasta este exact ceea ce a făcut eroul Sakharya pentru Turcia"[19]. Atatürk nu a fost un cuceritor precum Napoleon sau Alexandru, ci a fost mai degrabă un lider care a înțeles exact care este momentul în care să restrângă statul la marginile națiunii. Potrivit lui Kinross[20], Atatürk a comparat expediția lui Napoleon la Moscova cu înaintarea armatei otomane până la zidurile Vienei. Ambele au fost, în opinia sa, dăunătoare popoarelor. Alexandru cel Mare, spunea Atatürk, a mers şi el prea departe, uitând de țara sa. Treizeci de ani mai târziu, un alt lider, Charles de Gaulle, a reuşit una dintre cele mai mari şi mai benefice acțiuni atunci când s-a retras din colonii. Şi el a simțit că era timpul pentru repliere. Amândoi s-au purtat ca şi cum l-ar fi citit pe Montesquieu, care vedea extinderile teritoriale excesive ca fiind unul dintre principalele motive ale căderii Romei. Unul dintre motivele principale pentru implozia Uniunii Sovietice a fost, de asemenea, extinderea teritorială, de această dată în sudul islamic. Preşedinții americani şi liderii Uniunii Europene ar trebui să țină seama de aceste evenimente istorice.

Din punct de vedere cronologic, Atatürk a fost prima mare personalitate carismatică a secolului XX[21]. Subtitlul lucrării lui Kinross, *The Rebirth of a Nation*, evidențiază în mod clar reuşita majoră a lui Atatürk. Nu doar că acesta a construit un nou stat, ci a şi transformat fundamental societatea turcă creând o conştiință națională pentru poporul său. Jacques Bainville l-a comparat pe Atatürk cu Petru cel Mare: „Țarul care vroia să transforme Rusia într-o națiune

[19] Jacques BENOIST-MECHIN, *Le Loup et le Leopard. Ibn Seoud ou la naissance d'un Royaume*, Albin Michel, Paris, 1957, p. 17.

[20] Patrick KINROSS, *Ataturk: The Rebirth of a Nation*, Weidenfeld & Nicolson, Londra, 1995.

[21] Mattei DOGAN, „Comparing two Charismatic Leaders: Ataturk and de Gaulle", *Comparative Sociology*, vol. 6, nr. 1-2, 2007, pp. 75-84.

europeană în câțiva ani". Retrospectiv, acesta reprezintă unul dintre primii dintr-o serie de fondatori ai noilor națiuni sau regimuri ale Lumii a Treia: Gandhi, Nehru, Mao, Sukarno, Nasser, Bourguiba, Kenyatta, Nyerere, Nkrumah, Ho-Chi-Minh.

Rădăcinile religioase ale legitimității carismatice

Motivul principal pentru care este dificil să analizezi legitimitatea carismatică este că aceasta nu are nimic de-a face cu fundamentele religioase ale conceptului. Originea religioasă şi impregnarea religioasă a conceptului de carismă limitează drastic relevanța acestuia în lumea contemporană. Cuvântul carismă derivă din cuvântul grecesc semnificând favoarea divină sau grația divină. Acesta a fost pentru întâia oară înregistrat în engleză în secolul al XVII-lea şi are o puternică conotație religioasă în ciuda unei extensii semantice mai recente în domeniile politice. Conceptul de carismă derivă de la trimiterea din *Epistola către Corinteni* în care Sfântul Pavel enumeră tipurile de carismă. Acesta denumeşte un dar bun care vine de la „iubirea binevoitoare a lui Dumnezeu; grația divină sau ocrotirea prin comuniunea cu frații întru credință". Carol cel Mare se considera a fi „încoronat de către Dumnezeu". Poate exista oare un alt eveniment mai ilustrativ pentru sentimentele monarhice sau ecleziastice decât încoronarea lui Napoleon ca împărat de către Papa Pius al VII-lea? Guvernarea monarhică a reunit chestiunile politice cu cele religioase.

Oamenii din toate societățile şi din toate timpurile au anticipat apariția unui salvator, a unui conducător divin sau a unui Mesia. Ca şi cuvântul carismă, şi cuvântul Mesia a devenit o parte din vocabularul altor limbi şi culturi. Aproape toate societățile au crezut în miracole, iar cei înzestrați cu puteri miraculoase şi extraordinare au fost priviți ca aleşi. Speculația cu privire la o ordine utopică i-a făcut pe oameni să tânjească după trimisul Domnului pe pământ – Mesia. În gândirea iudaică, Mesia este „Trimisul Domnului" aşa cum este prezentat în *Cartea lui Isaia*. Trimisul este descris ca fiind cineva care îşi izbăveşte poporul prin suferința sa în numele acestuia. Deci, figura „Fiului Omului" aşa cum este redată de *Cartea lui Daniel* este aceea de „Trimis Supranatural al lui Dumnezeu". În *Deuteronom*, Moise a prezis că Dumnezeu va trimite un profet asemeni lui. Isus este acceptat de către creştini ca Mesia, „Fiul lui Dumnezeu". Isus utilizează el însuşi titlul de „Fiu al Omului"[22]. Pe când atât iudaismul cât şi creştinismul întreține o speranță mesianică, instanțe similare există şi în alte religii şi culturi precreştine. În Zoroastrism (700 î.Cr.) Dumnezeu este aşteptat să trimită un „Salvator pentru a instaura o nouă eră". Poate că evreii au preluat ideea din această religie. De asemenea, islamul întreține o speranță mesianică similară. Potrivit aceleaşi logici, putem crede că

[22] Marcu 8: 33.

mulţi lideri dispunând de calităţi excepţionale, la un moment sau altul, au inspirat şi au umplut inimile oamenilor cu speranţe mesianice pentru tot felul de cauze.

Weber a împrumutat conceptul de carismă de la Rudolf Sohm, care l-a aplicat primelor momente ale creştinismului. Weber admitea că nu există exemple ale unui tip „pur": „Formele de dominaţie care apar în realitatea istorică constituie combinaţii, amestecuri, adaptări sau modificări ale acestor tipuri «pure»„. *Leadership*-ul carismatic este necesar în special în perioade de criză extremă sau atunci când autoritatea curentă este puternic dezorganizată. Asemenea condiţii pot conduce la dezintegrarea structurii de autoritate anterioară şi să creeze nevoia pentru un individ puternic, capabil să conducă societatea afară din criză. Liderul este gândit ca având „calităţi supraumane, magice, care sunt necesare pentru a salva societatea". Prin urmare, *leadership*-ul carismatic este adeseori revoluţionar, în sensul în care răstoarnă toate structurile de autoritate care au precedat. Dacă liderul carismatic ezită sau eşuează în ochii adepţilor săi, atunci acesta încetează în a fi carismatic şi îşi pierde autoritatea. Potrivit lui Augustin, regii şi împăraţii trebuie în mod permanent să demostreze că sunt vicarii lui Cristos.

Nu există exemple de legitimitate carismatică în societăţile postindustriale, chiar dacă fenomenul carismatic a reapărut în unele ţări sărace din Africa şi Asia. Pentru a fi aplicată la secolul XX, schema weberiană trebuie să fie revizuită. D. Rustow arată direcţia corectă pentru o astfel de revizuire:

> „Din moment ce Weber a conceput autoritatea carismatică drept un ideal tip, este înşelător să ne întrebăm dacă un anumit sistem de autoritate este carismatic în sensul lui Weber; singura întrebare semnificativă este în ce măsură este sau în ce măsură acesta este carismatic la un anumit moment"[23].

Tipuri de autoritate carismatică

O modalitate de a clasifica carismaticii este aceea potrivit misiunii lor. Această metodă ar produce două subgrupuri importante: eliberatorii şi unificatorii naţionali. Un anumit tip de carismă, a înconjurat, cel puţin temporar, oamenii care şi-au condus naţiunile lor către independenţă şi unitate: Touré în Guinea, Nyerere în Tanzania, Kenyatta în Kenya, Sukarno în Indonezia, Sihanouk în Cambodia, Tito în Iugoslavia şi Gandhi în India, printre mulţi alţii. Într-un fel, funcţia sa istorică este în ea însăşi carismatică indiferent de cine o îndeplineşte. Într-adevăr, independenţa naţională pentru teritoriile coloniale este un scop care reuneşte diversitatea, chiar şi segmentele ostile ale societăţii, în

[23] Dankwart A. RUSTOW, *A World of Nations: Problems of Modernization*, The Brookings Institution, Washington DC, 1967, p. 151

jurul unui singur om. Războiul extern are același efect, ceea ce explică motivul pentru care atâția lideri carismatici sunt de profesie generali. În ambele situații persoanele dintr-o singură unitate politică pot fi raliate în jurul unei cauze – și a omului care o reprezintă – împotriva inamicului extern. Fondatorii și eliberatorii națiunilor simbolizează statul-națiune, aceștia încarnează literalmente națiunea, persoana lor dând sens unității unei populații eterogene sau teritoriului.

Procesul de construcție a statelor-națiune în Asia și Africa, după cel de-al Doilea Război Mondial, a cunoscut apariția a numeroși „părinți fondatori". Mulți dintre aceștia au devenit profeți înarmați, preoți politici sau dictatori populari. India este o excepție importantă de la această regulă. Dar această perioadă istorică marcată de apariția unor noi state-națiune în care „părintele fondator" devine un idol (Bourguiba este un exemplu faimos) a ajuns în mod clar la sfârșit pentru că rămân doar foarte puține state care nu și-au obținut încă independența. Kurdistanul este un exemplu contemporan. Astăzi, cel mai comun fenomen din statele în curs de dezvoltare este chiar regimul autoritar sau militar. Aceste regimuri, care uneori au luat naștere ca urmare a unei lovituri de stat, au puține șanse să se bucure vreodată de legitimitate.

Un alt criteriu poate diferența liderii carismatici potrivit naturii propriului lor regim: democratic, dictatorial sau totalitar ilustrat respectiv de oameni precum Roosevelt, Franco și Saddam Hussein. Cunoaștem o serie de cuvinte care sunt utilizate într-o manieră mai mult sau mai puțin sinonimă cu liderii carismatici: eroi, om providențial, demiurgi, guru, sau pur și simplu personalități magnetice. Unul dintre acestea este demagogul, care se referă la politicianul care caută aprobarea maselor prin formularea de promisiuni de toate felurile. Acesta este cineva care face totul pentru a fi pe placul mulțimii. Mesia și liderul populist se aseamănă, de asemenea, liderilor carismatici. Mesia politico-religios apare doar în societățile preindustriale. Mișcările mesianice din Africa Centrală și de Est sau din Australiasia au revigorat și reinterpretat tradițiile; acestea reprezintă un răspuns pentru a contacta lumea vestică. Astfel de mișcări din societățile preindustriale și-au deviat energiile de la acțiuni politice mai explicite. Wilhelm Muhlman, în *Méssianisme Révolutionnaire du Tiers Monde*, a delimitat astfel de mișcări mesianice care apar în general la nivelul claselor sărace. O altă varietate de populism a produs uneori figuri carismatice precum Peron în Argentina. Donald McRae, în *Populism, Its Meanings, and National Characteristics*, a delimitat astfel de mișcări:

> „Utilizăm termenul de popular atunci când sub amenințarea unui anumit fel de modernizare și industrializare, un segment predominant agrar al societății își însușește ca și caracter al acțiunii politice o credință într-o comunitate și caută un trecut mistic pentru a regenera prezentul"[24].

[24] Donald MCRAE, „El populismo como ideología", în G. IONESCU, E. GELLNER (eds.), *Populism: Its Meanings and National Characteristics*, Weidenfeld and Nicolson, Londra, 1969, p.163.

Peter Worsley, în *The Concept of Populism*[25], observă o întâlnire între micile ordini sociale rurale şi o putere superioară la o scară mai largă din industrie şi comerţ. Aceste mişcări populiste organizate au luat forme atât de dreapta, cât şi de stânga. O altă tipologie a carismaticilor poate să depindă de natura acestor mişcări emergente: populiste, naţionaliste, mesianice etc.

Carisma trebuie să aibă succes pentru a fi autentică. Fără succes, liderul moare o moarte de martir sau este exilat. Deşi mulţi dintre revoluţionarii secolului trecut au atras adepţi dedicaţi liderului şi cauzei lor, doar puţini revoluţionari au reuşit în demersul lor. Acolo unde revoluţionarii au contribuit mult la unificarea naţională şi la independenţă, regele a intervenit în ultimul moment pentru a uzurpa entuziasmul popular şi prin urmare aureola carismatică a celorlalţi. Acesta va încerca, în multe cazuri, să transforme liderul, fie superficial, fie substanţial într-un oficial ales într-un sistem raţional-legal. Acest proces este numit „rutinizare" a carismei. Rutinizarea se referă la transformarea autorităţii carismatice fie într-un tip raţional-legal, fie în tipul tradiţional, şi apare din mai multe motive. *Leadership*-ul carismatic este prin definiţie vizat de circumstanţe extraordinare. Imediat după ce criza a trecut, liderul trebuie să se ocupe de problemele cotidiene ale populaţiei. Pentru a face aceasta, noul guvern va trebui să dezvolte o birocraţie spre a se ocupa de nevoile curente. Liderii doresc securitate în termeni de statut şi de venit. Din acest motiv, aceştia se vor consolida adesea în funcţiile lor prin formularea unor legi şi reguli raţional-legale. Un alt motiv al rutinizării este nevoia de a găsi un nou lider atunci când vechiul conducător moare. Cel mai adesea, noul lider duce lipsă de carisma fondatorului. Prin urmare, acesta va trebui să se bazeze pe altceva pentru a clama autoritatea. Rutinizarea poate fi un proces gradual şi pot exista mai multe grade ale rutinizării. Cu alte cuvinte, liderul carismatic se poate baza din ce în ce mai mult pe justificări raţional-legale pentru domnia sa. Într-un mod similar, acesta poate stabili un corpus de legi şi reguli pe care viitorii lideri vor trebui să le respecte.

Legitimitatea celor mai mulţi dintre liderii care au fost la început carismatici s-a erodat. Studiile biografice scrise după căderea şi moartea lor explică succesul acestora nu în termeni de carismă, ci luând în considerare o multitudine de factori care reduc carisma la congruenţa dintre imaginea personalităţii şi aspiraţiile maselor, sau interpretând-o ca pe o religie politică organizată[26]. Subjugarea de ieri rămâne un fapt istoric, dar este necesar de subliniat că degenerarea *leadership*-ului carismatic tranziţional către un cult al idolatriei şi o conducere tiranică a fost mai frecventă decât rutinizarea carismei

[25] Peter WORSLEY, „The Concept of Populism", 1969, în *Ibidem*, pp. 228-250.

[26] David APTER, „Political Religion in the New Nations", în Clifford GEERTZ (ed.), *Old Societies and New States, The Quest for Modernizing in Asia and Africa*, The Free Press, New York, 1963, pp. 57-104.

în noi instituţii. Pentru secolul al XX-lea noţiunea de carismă se aplică doar în cazul a puţini lideri politici. Aplicarea sa unui satrap precum Stalin sau unui *commediante* precum Mussolini este înşelătoare. Numărul limitat al liderilor moderni autentici – Gandhi, Atatürk, Khomeini şi puţini alţii – transformă tipul de legitimitate carismatică într-unul rezidual. Pentru mulţi lideri din ultimele decenii conceptul potrivit este cel de manipularea idolatriei.

Dacă extindem analiza la America Latină, găsim numeroase personalităţi a căror carismă sau absenţa ei justifică o astfel de cercetare. Unele dintre numele acestor lideri printre care liderii eliberării naţionale sunt: San Martin (Argentina), O'Higgins (Chile), Artega (Uruguay), Sucre (Bolivia), Santander (Columbia), Dessalines şi Ouverture (Haiti), Hidalgo şi Morelos, doi preoţi, şi de asemenea Guerrero (Mexico), şi cel mai mare dintre toţi Bolivar (Venezuela şi partea de nord a Americii de Sud). Bolivar poate a fost carismatic. O'Higgins, Santander, şi San Martin poate nu au fost. Cei doi preoţi mai mult ca sigur au fost, până la urmă revolta lor a condus la dezvoltarea cultului Fecioarei din Guadalupe.

Războaiele de independenţă din America Latină s-au asemănat războaielor civile, printre care se numără liderii mişcărilor de eliberare naţională, învrăjbind clase sau facţiuni din interiorul coloniilor una împotriva celorlalte, mai ales în Mexic şi Venezuela. Prin urmare, mişcările de eliberare din secolul al XIX-lea diferă cu mult de cele din timpurile noastre. Această diferenţă a provenit din nevoia de a construi o conştiinţă naţională. America Latină s-a confruntat cu problema frontierelor coloniale artificial construite. În Europa, un motiv major al eşecului revoltei ungare în 1848 a fost hotărârea lui Kossuth de a include etnicii non ungari în statul pe care dorea să îl creeze; acest „naţionalist" a încălcat principiul naţional. Această violare arată fragilitatea ideologiei şi conştiinţei naţionaliste din acel moment. Acolo unde mişcările de independenţă au condus la războaie civile, nu găsim lideri carismatici la nivel naţional, deşi poate au existat astfel de lideri la nivel de facţiuni sau la nivel regional.

Bonaparte a obosit probabil oamenii din punct de vedere emoţional pentru că putem vorbi de oboseala carismatică care a urmat. Oamenii poate nu au fost doar epuizaţi de carismă dar şi, după Waterloo, îngrijoraţi de carismă. Orice notă de plată a epocii napoleoniene, după ce se enumeră numeroasele reforme întreprinse şi ideile diseminate în Europa, ar trebui să ia în calcul şi costul războaielor care în cele din urmă au condus la înfrângerea sa. Precauţia oamenilor faţă de omul călare capătă atunci sens şi explică faptul că aceştia au găsit refugiu în instituţiile tradiţionale (dinastii şi Biserici). Dacă Napoleon ar fi fost mai puţin glorios sau dacă înfrângerea sa ar fi fost mai puţin dezastruoasă, oamenii poate că s-ar fi arătat mai doritori să se abandoneze unei noi cauze. Dar dimensiunea înfrângerii sale a creat deziluzie.

O altă remarcă care este legată de cele de mai sus vizează impactul limitat al mass-media. Gazetele şi pamfletele au fost mijloace majore ale comunicării în masă. La începutul acestei perioade, chiar şi ele aveau o distribuţie restrânsă, din cauza penuriei şi a ratei de analfabetism. Prin urmare, carisma a trebuit să depindă de istoriile orale ale faptelor eroice glorioase. Aşa cum vechea literatură orală o arată, bătăliile constituie cel mai interesant subiect. O persoană care nu dispunea de un prestigiu tradiţional avea nevoie să creeze evenimente care să răspândească numele său prin viu grai. De aceea, comunicarea socială s-a răspândit ca un lanţ continuu de transmitere a mesajului între povestitor şi ascultător care, la rândul său devenea povestitor. Pe de altă parte, mass-media prezintă doar adevăruri parţiale. Veştile circulă printr-o reţea complicată de la centru către periferie. În absenţa unor sisteme de comunicare moderne, carisma era puternică acolo unde comunitatea era strâns unită şi unde, prin urmare, procesul de comunicare directă intensifică ştirile şi impune o judecată comună asupra evenimentelor. La aceasta se adaugă jurnaliştii, scriitorii, poeţii şi filologii care, de asemenea, au influenţat adesea mişcările naţionaliste din ultimul secol: Goethe, Hugo, Byron, Lollar, şi Stur (Slovacia), Petőfi şi Kazinczy (Ungaria), O'Casey (Irlanda), Mickiewicz (Polonia), etc. Literatura tipărită în limba autohtonă, mai ales accentul iniţial pus asupra poeziei ca formă literară privilegiată, este foarte importantă. Aceasta arată independenţa tipăriturii şi comunicării orale în ceea ce priveşte naţionalismul pe cale de a se naşte.

Legitimitatea raţională: un amalgam

Faptul că suntem obligaţi să folosim mai multe cuvinte pentru a desemna legitimitatea raţională ne sugerează că aceasta e foarte eterogenă şi diversă. În acest amalgam se pot distinge cel puţin trei varietăţi de legitimitate raţională. E vorba, mai întâi, de cea din democraţiile pluraliste avansate în care majoritatea cetăţenilor percep regimul ca legitim. A doua varietate reprezintă ceea ce am putea numi regimurile autoritare, în care drepturile civile sunt parţial respectate şi care sunt guverante de civili. Aceste regimuri sunt considerate legitime doar de o parte a populaţiei. Există, desigur, o mare varietate de regimuri autoritare. Chestiunea care se pune nu este de a şti dacă sunt sau nu legitime, ci – evitând această dihotomie şi adoptând terminologia lui David Easton – în ce măsură beneficiază ele de o „susţinere difuză". A treia varietate include anumite regimuri dictatoriale, tiranice sau totalitare, respinse sau tolerate în chip pasiv de majoritatea populaţiei, chiar dacă poporul nu are posibilitatea de a-şi manifesta nemulţumirea. Absenţa revoltelor nu implică în mod necesar adeziunea la regim, întrucât o revoltă e posibilă doar în anumite împrejurări, atunci când regimul este obligat să înceapă un proces de

liberalizare. În regimurile totalitare, o tentativă de revoltă poate fi sinucigașă. Cu toate acestea, o succesiune de revolte este un indicator de ilegitimitate. Acest criteriu a fost adoptat de anumiți sociologi și politologi, dar nu se poate presupune că un regim este legitim doar pentru că nu este contestat în mod deschis. În anumite țări, nu există nici acceptare, nici contestare a guvernanților, iar dezbaterea referitoare la legitimitate este limitată la câteva persoane. E vorba despre țările cele mai sărace de pe glob. În multe zone rurale din Africa sau din Asia, identificate de Banca Mondială, problema legitimității regimului este pur și simplu absentă din mintea maselor. Potrivit unor antropologi, sărăcia nu este percepută de cei care o îndură ca un efect al comportamentului guvernanților, ci e mai degrabă atribuită unei divinități sau fatalității. Pe scurt, acolo unde violența e absentă, legitimitatea nu e neapărat prezentă. Conceptul de legitimitate nu e aplicabil în majoritatea țărilor care cunosc sărăcia extremă.

E greu să alcătuiești clasificări rigide, întrucât legitimitatea unui regim nu este bazată pe un singur tip de autoritate. Democrația americană nu este întemeiată doar pe caracterul sacru al Constituției. Câtă raționalitate și câtă tradiție există în democrația indiană de azi, care a păstrat sistemul de caste? Max Weber a admis ideea unei legitimități mixte. Tipurile ideale pe care le-a construit nu sunt antagoniste decât în teorie. Până și împărații chinezi și țarii au respectat anumite reguli. Pe scurt, tipologia weberiană a legitimității e în zilele noastre anacronică. Ea nu mai este relevantă decât pentru un număr redus de țări. Khomeini este ultimul exemplu de autoritate carismatică, dar el e un cleric. Așa cum am observat deja, două din „căsuțele" tipologiei weberiene sunt golite sau pe cale de a fi golite. În cea de-a treia, trebuie să facem loc aproape tuturor națiunilor independente, amestecând o mare varietate de regimuri. Până la urmă, în lumea contemporană, tipologia weberiană e depășită. Ea e inoperantă, perimată, întrucât sursele pe care ea era întemeiată sunt epuizate. Astăzi, nu mai există stăpân de drept divin. În plus, fenomenul personalizării puterii este atât de răspândit, încât face superfluu recursul la tipul de legitimitate rațională. Așa cum observă Harry Eckstein[27], categoria de legitimitate rațională legală este o idee vagă, care include aproape tot ceea ce poate fi considerat ca rațional pentru a întemeia autoritatea: forță, bogăție, legalitate, vechime. Într-adevăr, personalizarea puterii derivă din psihologia socială și dintr-un ansamblu de factori sociologici, economici, structurali și istorici, a căror configurație variază de la un regim politic la altul. Legitimitatea rațională este direct legată de capacitatea regimului de a asigura o bună funcționare a economiei.

[27] Harry ECKSTEIN, *Regarding Politics: Essays in Political Theory, Stability and Change*, University of California Press, 1991.

Legitimitatea politică şi eficacitatea economică

Dată fiind creşterea rolului implicării statului în chestiunile economice, inclusiv funcţiile sale redistributive, legitimitatea regimului este influenţată pe termen lung de către eficacitatea sa economică. Juan Linz merge până într-acolo încât se întreabă: „În ce măsură se poate vorbi despre legitimitatea sistemului politic ca fiind diferită de cea a sistemului socio-economic?"[28]. Discutând despre dinamica dintre legitimitate şi eficacitate, S.M. Lipset defineşte eficacitatea ca fiind performanţa *de facto* a guvernului sau „măsura în care sistemul satisface funcţiile de bază ale guvernării"[29]. Atunci când este confruntată cu o serie de crize ale eficacităţii, precum stagnarea economică, stabilitatea regimului depinde în mare parte de gradul de legitimitate de care acesta se bucură. H. Eckstein subliniază, de asemenea, că legitimitatea construieşte un rezervor al bunăvoinţei pe care autorităţile se pot baza în perioade dificile, şi că aceasta sporeşte bunăvoinţa populaţiei de a tolera neajunsuri în termeni de eficacitate.

Relaţia dintre legitimitate şi eficacitate poate fi înţeleasă analizând exemple istorice. Prăbuşirea democraţiei în Chile poate fi explicată în mare parte prin eşecurile economice, în special de rata inflaţiei (746% într-un singur an!). În timpul ultimilor ani ai Republicii de la Weimar creşterea ratei şomajului şi cea a extremei drepte au fost intrinsec legate. În perioada Marii Recesiuni în anii '30, o criză majoră a eficacităţii a slăbit substanţial economiile europene şi americană. Mulţi cercetători, în special S.M. Lipset, au comparat impactul recesiunii în Statele Unite şi Marea Britanie (care dispuneau de niveluri înalte de legitimitate) cu efectele acesteia asupra sistemului politic în Germania şi Austria (unde legitimitatea era scăzută).

Dezaprobarea temporară a guvernlui de către majorităţi nu indică un deficit de legitimitate, dar pe termen lung, eşecurile economice pot eroda legitimitatea regimului sau cel puţin autoritatea unora dintre instituţiile sale. Colosul estic s-a prăbuşit nu datorită unei înfrângeri militare, ci din pricina eşecului său complet în eficacitate. Viteza prăbuşirii sistemului comunist în 1989-1990 în Uniunea Sovietică şi în statele satelit demonstrează cum ineficacitatea economică a unui regim poate ruina legitimitatea acestuia de-a lungul timpului.

Eficacitatea pe termen lung acordă regimului şansa de a-şi construi legitimitatea în timp. Conducătorii din Singapore, Coreea de Sud şi Taiwan au

[28] Juan LINZ, „Legitimacy of Democracy and the Socioeconomic System", în Mattei DOGAN (ed.), *Comparing Pluralist Democracies: Strains on Legitimacy*, Westview Press Co, Boulder, 1988, p. 66.

[29] Seymour, M. LIPSET, *Political Man. The Social Basis of Politics*, Doubleday and Co., Garden City, 1960, p. 77.

câștigat suficientă legitimitate prin succesul lor economic pentru a le permite să organizeze alegeri relativ libere. Dar exemplele cele mai cunoscute sunt Japonia și Germania, în care jocul democratic a luat naștere sau a fost implementat în timpul ocupației străine, într-un climat de suspiciune și scepticism. „Miracolul economic" pe care l-au cunoscut aceste două regimuri a pornit de la absența totală de legitimitate și de la umilirea națională pentru a ajunge a fi cele mai legitime și pluraliste democrații.

Frânele legitimității și pierderea adevărului rezultă în parte din dificultatea de a guverna sau de a dirija o societate. Există două cazuri opuse de imposibilitate a guvernării: fie a face prea mult și deci de a fi supraîncărcat de cerințele unei societăți foarte complexe ca în cazul democrațiilor avansate, numite state providență, sau de a nu face suficient, pentru că statul este prea slab din punct de vedere economic, fără resursele necesare pentru a îmbunătăți societatea (cu excepția țărilor exportatoare de petrol).

În democrațiile avansate, pierderea încrederii în instituții sau în conducători și critica politică care o însoțește vin din faptul că decidenții trebuie să ia decizii sub directa și permanenta supraveghere a publicului. Într-un regim legitim, oamenii au dreptul să critice. În regimurile autoritare și sărace ale țărilor în curs de dezvoltare, conducătorii se confruntă cu probleme diferite. Slăbiciunea acestora nu rezultă din cerințele excesive, ci din slabele resurse de care aceștia dispun.

Absența unei mobilități verticale semnificative dublată de o inegalitate socială profundă poate, de asemenea, să erodeze legitimitatea regimului pe termen lung. În fapt, indexul Gini al inegalității este mult mai scăzut în democrațiile avansate și legitime decât în regimurile autoritare. Cauzalitatea acestei relații a fost elucidată de mai mulți sociologi și economiști.

A dori să explici cazul Hitler ca un fenomen carismatic, așa cum au făcut unii autori dând conceptului o semnificație diabolică, înseamnă să te îndepărtezi de adevărul istoric. În realitate, fenomenul Hitler nu poate fi înțeles fără a lua în seamă două aspecte esențiale: dezastrul economic și social în care a fost aruncată Germania și reorganizarea constituțională a Republicii de la Weimar.

Istoricii și juriștii germani sau străini care au studiat căderea Republicii de la Weimar subliniază faptul că, deși a fost considerată în epocă drept un *summum*, Constituția adoptată imediat după Primul Război Mondial avea în realitate o arhitectură dezechilibrată și hiper-prezidențială. Neșansa istorică – da, există așa ceva! – a făcut ca această nefericită Constituție să cadă în mâinile unui mareșal-aristocrat-latifundiar prusac pe nume Hindenburg, al cărui rol a fost determinant, întrucât a deschis calea guvernării unui șef de partid care nu deținea majoritatea mandatelor în Parlament.

La rândul lor, istoricii economiei sau sociologii au insistat asupra dezastruoasei situații economice, care se înrăutățise de altfel după 1918, fiind

mai gravă decât în Statele Unite sau Anglia. Să reamintim câteva fapte: în 1932, 43% dintre muncitorii din industrie se aflau în şomaj de lungă durată; devalorizarea financiară realizată pentru a regla datoria de război sărăcise clasele mijlocii; din cauza inflaţiei, agricultorii nu-şi mai puteau vinde produsele; producţia industrială s-a diminuat cu o treime între 1929 şi 1933, iar producţia de bunuri cu circa 50%; municipalităţile care acordau ajutoare sociale au intrat în faliment; 44% dintre angajaţii sindicalizaţi erau în 1932 în şomaj, iar alţi 20% nu puteau lucra decât un număr limitat de ore[30]. Cetăţenii erau convinşi că datoria de război pe care Germania trebuia s-o plătească Franţei, în compensaţie pentru distrugerile din teritoriile ocupate, urmărea de fapt să le împingă ţara într-o lungă sclavie. Dezastrul economic şi consecinţele sale sociale sunt analizate în numeroase lucrări[31]. Un popor care este aruncat într-un asemenea abis social se agaţă de cea mai mică speranţă. Cum să te mai miri atunci că a stat să asculte un lider care vocifera cu talent, o calitate care trebuie să-i fie recunoscută? Mulţimile înstrăinate şi disperate care îl urmăreau nu puteau să prevadă – măcar în parte – că retorica electorală ar putea deveni cu timpul un macabru program de guvernare, *Verba volant!*

Astăzi, din perspectiva filosofiei istoriei, ne putem întreba ce s-ar fi întâmplat dacă bătrânul mareşal ar fi decis să blocheze calea lui Hitler. Primul răspuns care-ţi vine în minte este spectrul unui război civil. Într-adevăr, într-o ţară foarte polarizată, cu sute de mii de militanţi înrolaţi în organizaţii paramilitare, dintre care mulţi tineri proletarizaţi, care nu aveau nimic de pierdut din confiscarea lor de către extrema-dreaptă sau extrema-stângă, disputaţi fiind de cele două utopii diametral opuse, riscul unui război civil era fără îndoială prezent în mintea a mii de cetăţeni şi cu siguranţă în mintea elitelor politice, militare, sindicale, culturale. Ce s-ar fi întâmplat dacă izbucnea un război civil? În această privinţă, e posibilă orice speculaţie. Una dintre ele e aceea că un război civil ar fi provocat în populaţia germană de 100 de ori mai puţine victime

[30] Rainer LEPSIUS, „From Fragmented Party Democracy to Government by Emergency Decree and National Socialist Takeover: Germany", în Juan LINZ, Alfred STEPAN (eds.), *The Breakdown of Democratic Regimes: Europe*, Johns Hopkins University Press, Baltimore and London, 1978, pp. 49-63.

[31] Este vorba despre Rainer LEPSIUS, *op.cit.*, despre Peter H. MERKL, „Comparing Legitimacy and Values Among Advanced Countries", în Mattei DOGAN (ed.) *Comparing Pluralist Democracies: Strains on Legitimacy*, Westview, Boulder, 1988, despre Richard F. HAMILTON, *Who Voted for Hitler?*, Princeton University Press, Princeton, 1982, despre Konrad HEIDEN, *Der Fuehrer: Hitler's Rise to Power*, Beacon Press, Boston, 1944, despre Rudolf HEBERLE, *Social Movements: An Introduction to Political Sociology*, Appelton, Century Crofts, New York, 1951, ca şi despre Peter D. STACHURA, *Nazi Youth in the Weimar Republic*, Clio Books, Santa Barbara and Oxford, 1975.

și distrugeri decât aventura militară care a secerat cinci milioane de tineri. Să lăsăm însă speculațiile în curtea filosofilor.

Pe scurt, putem spune că teoria carismatică apare ca o explicație reziduală, cu mult inferioară celei date de psihologia socială (mai cu seamă cea a lui Gustave Le Bon[32]) și mai cu seamă de analizele economice și sociale sau de analizele juridice ale Constituției de la Weimar.

Delegitimarea regimurilor politice

Se pot distinge mai multe procese de delegitimare a regimurilor politice, fiind subînțeles că ele pot dura mai mult sau mai puțin, că se pot succede, întări reciproc sau suprapune. Spre a înțelege mai bine complexitatea proceselor de delegitimare, vom reaminti numărul mare de factori invocați pentru a explica delegitimarea și finalmente căderea Imperiului Roman, care au durat mai mult de două secole. Iată treisprezece dintre factorii invocați de-a lungul timpului: sistemul agrar (Weber), extinderea teritoriului (Montesquieu), slăbiciunea claselor mijlocii (Mommsen), declinul populației (Piganiol), deșertificarea (Simklovitch), declinul eocnomic (Rostotzeff), insuficiența mijloacelor militare (Luttwak), natalitatea scăzută în rândul aristocrației (Ferrero), saturnismul (Gilfillan), metabolismul social al elitelor (Pareto), metisajul (Nilsson), comerțul exterior (Rogowski), paludismul. Niciuna dintre aceste explicații monocauzale nu e suficientă, dar fiecare își aduce propria contribuție la elucidarea delegitimării și a schimbării de civilizație. Tot astfel, formele de delegitimare pe care le vom invoca acum pentru a explica acest fenomen complex din epocile recente sunt întrețesute[33], fiind distinse aici doar din nevoi analitice:

– *Revoluția* este cea mai cunoscută formă de delegitimare a unui regim prăbușit. Revoluțiile franceză, engleză, americană, rusă, turcă, mexicană, chineză, iraniană constituie momente de cotitură în istorie. Ele au făcut obiectul unor lucrări importante, dintre care unele au devenit clasice și sunt atât de cunoscute încât nici nu mai este nevoie să le citățm. E suficient să notăm că majoritatea bătrânelor națiuni au cunoscut la un anumit moment al istoriei lor o răsturnare revoluționară care a constat în delegitimarea regimului defunct.

– *Înfrângerea militară* este, de asemenea, o formă de delegitimare. Lista regimurilor înmormântate ca urmare a unui asemenea eșec este și ea lungă. Un exemplu din vechime este cel al răsturnării democrației la Atena, după înfrângerea flotei trimise în Sicilia în 415 î.Cr. Înfrângerile militare ale

[32] În primul rând, cartea din 1895 a lui Gustave LE BON, *Psychologie des foules*, retipărită la Presses Universitaires de France, Paris, 1971.

[33] Mattei DOGAN, John HIGLEY (eds.), *op. cit.*, pp. 8-13.

Germaniei şi Japoniei au însemnat anularea şi condamnarea politică a regimului anterior, ca şi eliminarea vechilor lideri. Tratatele de istorie inventariază regimurile delegitimate, din cele mai vechi timpuri până astăzi, în urma unui dezastru militar. Supravieţuirea unui regim politic sau a unei dinastii după un eşec militar de proporţii este un fenomen excepţional. Franţa a cunoscut între 1789 şi 1958 unsprezece schimbări de regim. Patru dintre regimuri au fost răsturnate ca urmare a unei înfrângeri militare, între care şi eşecul lui Napoleon din 1814, iar alte cinci – ca urmare a unei revoluţii victorioase. Toate aceste regimuri au lăsat în urma lor, în memoria colectivă, straturi de legitimare şi delegitimare. Ţara care a cunoscut cele mai profunde bulversări în secolul al XX-lea, cu imense suferinţe şi sacrificii ale populaţiei, este Rusia, ţara europeană care, fără îndoială, a plătit cel mai mult de pe urma erorilor comise de stăpânii săi. Tot Rusia e şi ţara în care legitimitatea regimului a fost contestată, începând din 1905, în permanenţă de către o parte importantă a populaţiei.

– Delegitimarea prin *deglaciaţiune* se produce atunci când o putere dominantă sau imperialistă îşi retrage sprijinul acordat elitei care guvernează ţara aflată sub protecţie sau într-o condiţie de vasalitate. La fel cum în cazul unei schimbări de temperatură, un aisberg se desprinde. Aşa s-a întâmplat atunci când Statele Unite şi-au retras protecţia acordată deţinătorilor puterii în Filipine (Marcos în 1986) sau în Cuba (Batista în 1958). În Europa de Est, atunci când conducătorii sovietici le-au sugerat „sateliţilor", în vremea lui Gorbaciov, că nu mai pot conta pe o intervenţie a armatei sovietice penrtu a asigura supravieţuirea lor, o duzină de state – din Estonia până Bulgaria – s-au desprins de calota glaciară şi şi-au regăsit independenţa printr-o delegitimare a regimurilor respective. Un fenomen analog s-a produs în Caucaz. O delegitimare prin dislocare s-a produs şi atunci când au explodat statele multietnice, de pildă Imperiul austriac şi cel otoman în 1918, sau cel iugoslav mai recent.

– Un simptom al delegitimării este un nivel înalt al *corupţiei.* Căderea unui regim politic este adeseori precedată de generalizarea corupţiei. Cele mai notabile exemple în acest sens sunt căderea dinastiei imperiale chineze sau implozia nomenclaturii sovietice. Numeroase mărturii denunţă corupţia instituţionalizată la toate nivelurile administraţiei publice în aproape toate ţările africane şi asiatice. Magistratura reprezintă adeseori ultimul bastion împotriva corupţiei. Dar atunci când şi judecătorii sunt contaminaţi, nu mai există nicio speranţă pentru cetăţeanul mediu. Atunci, regimul corupt e delegitimat şi se năruie, aşa cum s-a întâmplat cu dictaturile lui Trujillo în Republica Dominicană, Batista în Cuba, Duvalier în Haiti sau Somoza în Nicaragua[34]. Există o corelaţie semnificativă între gradul de corupţie, aşa cum apare acesta în

[34] Houchang E. CHEBABI, Juan J. LINZ (eds.), *Sultanistic Regimes*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1998.

rapoartele Transparency International, şi nivelul de neîncredere publică, acesta indicând nivelul de legitimitate/delegitimare. În mod paradoxal, scandalurile nu sunt simptome de delegitimare, căci nu se pot produce decât atunci când există o anumită libertate de expresie. Invers, regimurile în care scandalurile pot izbucni nu sunt neapărat ilegitime. În anumite cazuri excepţionale, scandalul poate chiar să apară ca un test al funcţionării democratice a regimului. Afacerea Dreyfus şi afacerea Watergate sunt adevărate monumente care onorează democraţia franceză şi pe cea americană. În puţine ţări din lume, democraţia e atât de solidă încât să-l poată obliga pe un şef de stat să demisioneze, aşa cum s-a întâmplat cu preşedintele Nixon.

– În ciuda unei anumite percepţii, *instabilitatea ministerială* nu este în mod necesar un factor de delegitimare. Schimbarea frecventă a guvernelor e un sistem care, în afara unor inconveniente, aduce şi un avantaj, şi anume supleţea. În Franţa, un exemplu de instabilitate a oferit a Treia Republică, dar aceasta a durat 70 de ani, vreme în care s-au făcut reforme fundamentale, iar prestigiul internaţional al ţării a fost considerabil. Sfârşitul ei s-a datorat unei concepţii perimate a tehnologiei sale militare. A fost vorba, deci, despre o eroare militară, nu politică. Finlanda cunoaşte şi ea, încă de la crearea sa, o puternică instabilitate ministerială, dar asta n-a împiedicat-o să se apere în faţa Uniunii Sovietice. Italia a cunoscut la rândul ei vreme de patru decenii schimbări frecvente de guvern, dar acest lucru nu a împiedicat-o să cunoască progrese economice impresionante, care au făcut-o să depăşească Anglia, care se bucura în aceeaşi perioadă de stabilitate ministerială. Trebuie notat că această instabilitate a ministerelor e însoţită de o puternică stabilitate a miniştrilor[35].

Rolul elitelor în procesul de delegitimare

În douăzeci de ani, între 1918 şi 1938, în Europa paisprezece democraţii s-au prăbuşit singure, fără intervenţia unor forţe militare străine. Alte şase democraţii au fost suprimate prin intervenţia armatei germane de ocupaţie. În 1939, în zorii celui de-al Doilea Război Mondial, Europa era un imens cimitir de democraţii. În primăvara lui 1945 mai existau cinci democraţii în întreaga Europă: două insule, două ţări care rămăseseră neutre şi o mică ţară scăpată „ca prin minune". Prăbuşirea a 14 democraţii ca un joc de domino a făcut obiectul multor lucrări, majoritatea consacrate unei singure ţări. Aceste lucrări, scrise de istorici, sociologi sau politologi, propun mai mule explicaţii, care pot fi grupate în câteva rubrici. Toată această literatură are drept numitor comun tema delegitimării regimului politic, în ciuda faptului că, de la ţară la ţară, combinaţia de factori, de parametri, de catalizatori este variabilă. O lectură atentă a acestei

[35] Mattei DOGAN, *Pathways to Power*, Westview Press, Boulder, 1989, pp. 239-275.

literaturi sugerează două interpretări majore referitoare la cauzalitatea delegitimării acestor democraţii: responsabilitatea elitelor sau imaturitatea corpului electoral, mai precis argumentele următoare: (a) atotputernicia Parlamentului, care a fragilizat guvernele şi a produs un dezechilibru instituţional; (b) polarizarea sistemului politic şi a electoratului; (c) miopia clasei politice; (d) absenţa condiţiilor sociale necesare unei bune funcţionări a democraţiei; (e) rolul miliţiilor şi al minorităţilor active; (f) consecinţele catastrofei financiare din 1929, mai cu seamă ale şomajului masiv şi ale pauperizării clasei mijlocii prin inflaţie; (g) sistemul hiper-prezidenţial al Republicii de la Weimar; (h) sistemul electoral bazat pe reprezentarea proporţională, care a condus la o fragmentare a corpului electoral.

Se cuvine, de bună seamă, să distingem între factori prezenţi pretutindeni şi factori specifici fiecărei ţări în parte. O temă recurentă în lucrările cele mai cunoscute, indiferent de limba publicării – germană, engleză, franceză, spaniolă, italiană, poloneză sau maghiară – este teama de bolşevism. Nancy Bermeo a rezumat foarte bine problema în lucrarea sa *Ordinary People in Extraordinary Times*:

> „Perioada interbelică ar fi fost cu totul şi cu totul diferită dacă n-ar fi început cu revoluţia bolşevică. Succesul asaltului stângii asupra primei adunări alese din Rusia s-a vădit a fi mobilizator pentru unii şi oribil pentru alţii. Trebuia oare repetată victoria bolşevicilor de-a lungul şi de-a latul Europei?".

Teama s-a născut încă din 1919 în Ungaria, unde:

> „Guvernul provizoriu a cedat puterea bolşevicilor înainte ca alegerile libere să aibă practic loc. O coaliţie de stânga, formată din social-democraţi şi comunişti, a preluat controlul asupra statului, cu ajutorul a mii de soldaţi înarmaţi care se întorceau acasă de pe frontul rusesc, după ce Karolyi s-a dovedit incapabil de a apăra teritoriul ungar. Regimul de stânga care fusese instituit a fost înlocuit în câteva luni de o dictatură de dreapta, astfel încât putem vorbi de o revoluţie ratată, dar au existat multe tentative revoluţionare şi în alte state. Aceste tentative au eşuat, de asemenea, complet şi relativ repede, dar pot fi oricând interpretate ca o dovadă a ameninţării permanente şi o justificare pentru acţiunile preventive de orice fel"[36].

Necesitatea unei „acţiuni preventive" a fost invocată de diverse categorii ale elitei, mai ales de către militari, în aproape toate democraţiile europene năruite în perioada dintre cele două războaie. Teza „culpabilităţii elitelor" a fost expusă de Nancy Bermeo cu ajutorul unei bogate documentaţii. Contestând teoria lui Lipset despre „elementele prealabile democraţiei", ea

[36] Nancy BERMEO, *Ordinary People in Extraordinary Times*, Princeton University Press, Princeton, 2003, p. 27.

demonstrează că responsabilitatea pentru prăbușirea democrației revine elitelor: cu excepția Germaniei (unde regimul se năruie în 1933), în restul țărilor europene, elitele sunt vinovate: așa s-a întâmplat în Bulgaria (1919), Italia (1922), Polonia (1926), Portugalia (1926), Iugoslavia (1929), Estonia (1934), Letonia (1934), Spania (1936), Grecia (1936) și România (1938):

> „Studiind istoriile individuale ale regimurilor care s-au prăbușit, se poate observa că rolul jucat de cetățeni în prăbușirea guvernului democratic a fost unul periferic. Cu unele mici excepții, regimurile interbelice s-au prăbușit fie din cauza faptului că elitele politice au ales în mod deliberat să le distrugă, fie pentru că aceste elite au întreprins fără să-și dea seama acțiuni care au dus la prăbușirea regimului. Acest argument este susținut cel mai bine de o trecere în revistă cronologică a întregii serii de democrații năruite. Analiza cronologică este esențială pentru că elitele politice erau foarte atente la acțiunile omologilor lor din alte state. Ceea ce se întâmpla într-un stat vecin era adeseori luat ca model ce putea fi copiat, ca o previziune sau ca un destin ce trebuia evitat. Acțiunile elitelor pot fi înțelese numai privite în context temporal și geografic[37]".

Culpabilitatea elitelor a fost subliniată și de către Jack Goldstone, pentru care prăbuțirea regimului sovietic în 1989-1991 s-a produs de sus în jos. Reamintind teoriile mai vechi ale lui Tocqueville, Theda Skopol, Gurr și Moshiri, Goldstone afirmă:

> „Demontarea vechiului regim începe de la vârf, fiind înfăptuită de lideri și elite sociale care constată decăderea vechii ordini. Urmează apoi mobilizarea populară și exprimarea nemulțumirilor, iar explozia are loc în momentul în care decăderea vechiului regim este clară pentru toată lumea"[38].

Numeroase lucrări despre delegitimarea democrațiilor europene din perioada interbelică sugerează că masele populare au intervenit în procesul de delegitimare doar după ce au căpătat conștiința că elite bine plasate strategic în configurația clasei guvernamentale își pierduseră încrederea în legitimitatea propriei dominații. Această teză este susținută, după mulți alții, și de Joseph Rothschild:

> „Delegitimarea radicală a unui regim începe cu renunțarea morală și psihologică a elitelor, a căror dezertare sau pierdere a legitimității propriei dominații comunică maselor declanșarea unei crize generale. Puterea de a retrage legitimitatea aparține, în ultimă instanță, în aceeași măsură elitelor

[37] *Ibidem*, p. 21.

[38] Jack A. GOLDSTONE, „The Soviet Union: Revolution and Transformation",]n Mattei DOGAN, John HIGLEY (ed.), *op. cit.* p. 99.

> sociale, intelectuale şi religioase cât şi contraelitelor cu care acestea rivalizează în plan politic"[39].

Între numeroasele exemple care pot fi citate, unul dintre cele mai semnificative este, de bună seamă, votul de neîncredere al Consiliului Superior al Partidului Fascist Italian din 1943, prin care Mussolini a fost eliminat. Acest vot a fost o dovadă de delegitimare şi un gest de sinucidere colectivă a liderilor fascişti.

Raportul lui Hruşciov asupra cultului personalităţii şi denunţarea crimelor lui Stalin, ca şi acţiunile lui Gorbaciov sau auto-dizolvarea partidului comunist maghiar – toate aceste gesturi atestă că o mare parte a elitelor comuniste îşi pierduseră încrederea în propria lor legitimitate. Alţi autori au văzut cauza majoră a căderii în sistemul partidului unic. Aşa de pildă Stathis Kalyvas distinge în mod net între „declin" şi „cădere", subliniind dezertarea partidului de către cadrele sale superioare:

> „În absenţa reformelor politice, reformele economice au determinat o situaţie în care conversia ilicită a puterii politice în câştiguri economice a condus la prăbuşirea partidului aflat la guvernare, dar nu şi la diminuarea capacităţii sale de păstrare a controlului, din moment ce controlul constituia însăşi precondiţia necesară obţinerii câştigurilor economice"[40].

Grava criză politică pe care a traversat-o democraţia italiană la începutul anilor 1990 a fost, la rândul ei, efectul delegitimării unei mari părţi a clasei politice[41]. Delegitimarea a fost resimţită atât de către liderii partitocraţiei, cât şi de populaţie în ansamblu. În ceea ce priveşte America Latină, Asia şi Africa, responsabilitatea delegitimării regimurilor lor politice revine în aproape fiecare caz liderilor civili şi mai ales militari. Cazul Argentinei e exemplar în acest sens[42].

În mod tradiţional, conceptul de clasă conducătoare implică o transmitere ereditară a celor mai înalte funcţii sociale, politice, economice şi culturale. O asemenea interpretare, valabilă pentru secolele precedente, nu mai corespunde structurii puterii din anumite state de astăzi. În vreme ce Primul

[39] Joseph ROTHSCHILD, „Political Legitimacy in Contemporary Europe", *Political Science Quarterly,* vol. 92, nr. 3, 1977, p. 52.

[40] Stathis KALYVAS, „The Decay and Breakdown of Communist One-Party Systems", *Annual Review of Political Science*, vol. 2, 1999, p. 340.

[41] Giovanni SARTORI, *Teoria dei partiti e caso italiano*, Sugarco Edizioni, Milano, 1982.

[42] Frederick TURNER, Marita CARBALLO, „Argentina: Economic Disaster and the Rejection of the Political Class", *Comparative Sociology,* vol. 4, nr. 1-2, 2005, Brill, Leiden, pp. 175-206.

Război Mondial a fost provocat de câteva capete încoronate ereditare, cel de-al Doilea a fost declanşat de o elită a puterii care nu era deloc ereditară şi care exclusese vechea aristocraţie.

Un alt caz-ideal de clasă conducătoare non-ereditară e cel al şahului Iranului. Acest caz e unul privilegiat întrucât ne îngăduie să studiem *in vivo* delegitimarea şi prăbuşirea sa, ca şi înlocuirea lui cu o clasă conducătoare non-ereditară, cea a imamului Khomeini. De ce s-au prăbuşit şahul şi clasa sa conducătoare? Deoarece ilegitimitatea lor atinsese un punct de ruptură. Milioane de manifestanți coborâți în stradă l-au forțat pe şah să abdice. Procesele de delegitimare nu s-au realizat de sus în jos, precum în Uniunea Sovietică şi în alte țări, ci printr-o dezagregare a bazei sistemului putrezit. Acesta e portretul făcut de politologul Ali Farazmand clasei conducătoare iraniene în zorii căderii acesteia[43]. Întemeiat pe o bogată documentaţie, acest portret reaminteşte de cel al clasei conducătoare țariste din secolul al XVII-lea. Culpa şahului şi a clicii sale care monopolizase bogăţiile apare cu claritate.

Şahul se afla în centrul sistemului politic. Acesta era în mod clar „pivotul în jurul căruia întregul sistem de putere şi privilegii din Iran" gravitează. Şahul era regimul, sistemul politic, statul şi şeful clasei conducătoare. Iranienii nu erau consideraţi drept cetăţeni, ci mai degrabă „supuşi" ai conducătorului, care revendica faptul că este Umbra lui Dumnezeu pe pământ, o fundamentare a legimităţii care era comună cu cea a regilor persani ai trecutului, mai ales în timpurile vechi. Prin urmare, politica în Iran exista doar în interiorul cadrului politic stabilit şi mereu modificat de către şah şi nicio opoziţie la acest cadru nu era tolerată. Elitele politice ale Iranului pot fi mai bine înţelese prin prisma structurii de putere economică. Pe baza încurajării statului, numărul de întreprinderi industriale în Iran a crescut de la mai puţin de 1.000 în 1957, la 6.200 în 1974, producând 75% din produsele industriale în ultimul an. Înalta burghezie era compusă din 150 de familii care posedau 67% din întreaga industrie şi din instituţiile financiare. Din cele 473 dintre cele mai mari industrii private, 370 erau deţinute de către zece familii. Membrii acestora jucau roluri conducătoare proeminente participând la mai mult de o mie de consilii. Aceste familii erau strâns legate de Curtea Imperială şi constituiau o parte a elitelor militar-birocratice şi economice ale Iranului; erau parte a înaltei burghezii – industrială, proprietarilor, agricolă, comercială, birocratică ş.a.m.d. Într-adevăr, 60% dintre întreprinderile industriale erau deţinute de către 52 de familii, toate fiind direct legate de Curtea Imperială, Statele Unite, şi alte corporaţii şi guverne internaţionale. Deşi elita politică iraniană este cunoscută ca fiind formată din aproximativ 1.000 de familii, numărul real al acestora este mai mic de 300. Acest cerc restrâns al elitelor este cel mai puternic în sistemul politic

[43] Ali FARAZMAND, „Regime Change and Elite Change in Iran: The Pahlavi Regime and the Revolution of 1978-9", *IPSA Research Committee on Political Elites*, 1997.

iranian. Diviziunea profundă între clasa superioară şi clasele inferioare şi între clasa mijlocie şi clasa muncitoare a constituit o problemă majoră care a fost agravată de fiecare pas întreprins de către regim şi de către elitele sale. Creşterea urbanizării şi a proletariatului industrial a corespuns în mod semnificativ cu proletarizarea în masă a țărănimii producând un exod în masă către centrele urbane, care au fost şi mai mult proletarizate. Elita conducătoare a fost profund ruptă de mase, de clasa mijlocie urbană şi de clasa muncitoare.

Rolul elitelor în delegitimarea regimului apare aici cu claritate. Înțelegem că o societate atât de alienată tânjea după „un salvator". Acesta putea să fi fost un şef militar sau un lider rebel. A fost însă un ecleziast cel care cu mult timp în urmă s-a refugiat în străinătate, dar care a rămas în contact permanent cu instituțiile religioase şi cu rețelele acestora. Întoarcerea sa a produs scene impresionante cu mulțimi masive adunate pe străzi. Prin urmare a luat naştere un nou lider carismatic, ultimul din secolul XX.

A-l disloca pe Marx dintre idoli, a-l scoate din memoria maselor populare care l-au adulat vreme de o generație e un demers dificil şi riscant. Elitele Chinei „populare" au înțeles lecția oferită de tranziția brutală, produsă în Uniunea Sovietică, de la economia planificată şi bazată pe monopol la o economie privatizată în mod accelerat şi anarhic, tranziție care a generat o nouă clasă capitalistă, mai hrăpăreață decât cea din timpul primei şi celei de-a doua industrializări din Europa şi Statele Unite. Pentru ca fiii vechilor stăpâni să poată moşteni, la rândul lor, cele mai bune locuri din societatea liberală aflată în construcție, posturile politice de comandă trebuie păstrate, menținând o structură de fațadă, cu simboluri desuete, precum portretul şi mumia lui Mao Zedong. Contorsionările ideologice sunt exprimate în mod oficial chiar de către partid în termeni matematici: „Mao înseamnă 70% ceva pozitiv şi 30% ceva negativ". Între timp, puterea economică reală se scurgea discret în mâinile cadrelor privilegiate ale unui regim aflat în plină metamorfoză. Suntem siliți să admirăm inteligența şi înțelepciunea cadrelor Chinei aşa-zis „comuniste", care au reuşit să asigure o tranziție liniştită şi o creştere economică nemaiîntâlnită prin exploatarea, în sensul marxist al termenului, a sute de milioane de țărani dezrădăcinați. Aceşti noi proletari urbanizați concentrați în uzine enorme vor deveni însă conştienți de condiția lor paradoxală, conform modelului în patru paşi descris acum mai bine de jumătate de secol de către Daniel Lerner, model confirmat de mai multe ori până acum. Astfel, cele două națiuni în care astăzi înfloreşte capitalismul în toată splendoarea sa sunt tocmai națiunile care, experimentând o anumită ideologie marxist-leninist-stalinist-maoistă, erau cele mai mari regimuri comuniste. Iată că se verifică încă o dată aforismul plin de înțelepciune potrivit căruia „copiii stăpânilor noştri devin stăpânii copiilor noştri".

În procesele de legitimare şi de delegitimare, intelectualii joacă un rol important. Cel mai educat segment al societății a fost cel care a protestat în

China în 1989. Studenții reprezentau mai puțin de unul la zece mii din membrii societății chineze, însă aceştia au reuşit să aducă la lumină disfuncționalitățile regimului. Într-o analiză comparată a factorilor mişcărilor revoluționare din Anglia puritană şi în Statele Unite din perioada lui Washington, în Franța în 1789 şi Rusia în 1917, Crane Brinton subliniază importanța agitației intelectuale care succesiv a condus la difuzarea unor noi idei către o mare parte a populației, producând o criză a legitimității. Clerul, de asemenea, a jucat un rol important în trecut în țările protestante, şi prin teologia eliberării în mod recent în țările din America Latină. În ultimele trei decenii, armata a constituit agentul cel mai vizibil al delegitimării în zeci de state în curs de dezvoltare. Astăzi multe regimuri autoritare, în special în Africa şi Asia sunt conduse nu de către civili, ci de către ofițeri militari.

Legitimitate şi neîncredere politică

O confuzie apare adeseori între legitimitatea regimului şi legalitatea guvernului. Într-o țară democratică, guvernul se schimbă periodic şi este considerat ca fiind legitimat tocmai pentru că există reguli formale reglementând înlocuirea unui număr de oficiali cu alții. Ostilitatea față de partidul aflat la putere este compatibilă cu credința în justețea regimului democratic. Chiar şi încălcarea ocazională a regulilor constituționale de către conducători tranzitorii nu pune sub semnul întrebării legitimitatea sistemului politic. Ceea ce se pierde este încrederea în anumite instituții şi încrederea în anumiți conducători.

În multe democrații, preşedinții sau prim-miniştrii beneficiază adesea de un scor scăzut al încrederii în sondaje, politicile lor fiind dezaprobate şi personalitățile lor fiind puse sub semnul întrebării. Pentru a evita o astfel de confuzie, este necesară o diferențiere între legitimitatea regimului şi încrederea în anumite instituții şi decidenți. Nicio instituție nu poate evita critica unui segment al societății. Unanimitatea este o pretenție ridicolă a regimurilor totalitare.

La ce nivel al neîncrederii riscă regimul să-şi piardă legitimitatea? Care este punctul de avertisment? Italia poate servi drept un exemplu clinic. Dintre toate regimurile europene, Italia este un caz în care în fiecare an putem identifica o proporție importantă de cetățeni care declară că nu este satisfăcută de funcționarea democrației. Sute de cărți şi de articole, fie scrise de cercetători, politicieni sau observatori, au denunțat numeroase tipuri de slăbiciuni, de la corupție şi clientelism, la instabilitate ministerială şi partitocrație. În perioada Războiului Rece, jurnaliştii au desemnat Italia ca fiind „bolnavul Alianței Atlantice". Zeci de sondaje în deceniile recente indică faptul că italienii au criticat sever regimul şi în special clasa politică. Cu toate acestea, democrația

este încă vie şi regimul democratic este contestat doar de către o minoritate dintre cetăţeni. În mai multe sondaje realizate de către Institutul Doxa, italienii au recunoscut în mare majoritate că „este mai bine să ai un Parlament mediocru decât niciun fel de Parlament". În aceleaşi sondaje aceştia au denunţat „mulţimea de partide drept sursă a răului" şi au recunoscut în acelaşi timp că „partidele sunt indispensabile unei ţări libere". Prin urmare, deşi cinici cu privire la sistemul lor politic şi cu privire la reformele cerute, italienii nu contestă legitimitatea regimului democratic. Ar trebui ei să o conteste? Italia a reuşit o creştere economică impresionantă şi o dezvoltare socială mai importantă şi mai rapidă decât celelalte ţări europene. „Statul italian este bolnav", dar societatea italiană este sănătoasă. Multe forţe contradictorii explică echilibrul democraţiei italiene.

În cartea lor *The Confidence Gap*, S.M. Lipset şi W. Schneider[44] au ajuns la acelaşi diagnostic. După o analiză a unei cantităţi impresionante de date ale sondajelor, aceştia au întrebat: Există o criză a legitimităţii? Şi au aflat că „oamenii îşi pierd încrederea în lideri mult mai uşor decât îşi pierd încrederea în sistem. Publicul a devenit din ce în ce mai critic cu privire la performanţa principalelor instituţii"[45]. Concluzia acestora este că

> „declinul încrederii are în acelaşi timp aspecte reale şi superficiale. Este real pentru că publicul american este din ce în ce mai nesatisfăcut de performanţa instituţiilor lor. Este, de asemenea, într-o oarecare măsură superficial pentru că americanii nu au ajuns încă la punctul de respingere a acestor instituţii"[46].

Dovezi empirice semnificative privind democraţiile occidentale ne obligă să facem distincţii clare între legitimitatea regimului, încrederea în instituţii şi popularitatea sau încrederea în conducători. În ţările democratice, aşa cum arată sondajele, chiar dacă un număr din ce în ce mai mare de oameni se declară nemulţumiţi, şi neîncrederea rămâne la acest nivel pentru un timp îndelungat pe măsură ce atinge din ce în ce mai multe instituţii, legitimitatea regimului nu este în mod necesar pusă sub semnul întrebării, cu excepţia cazului unui dezastru economic, miliar sau social. Regimul democratic nu se prăbuşeşte pentru că nu există o alternativă mai bună la democraţie decât reformarea sa democratică. Virtutea democraţiei este aceea care furnizează o metodă a schimbării exprimată în reguli formale pentru jocul politic.

Dar popularitatea scăzută şi lipsa încrederii nu implică absenţa încrederii în preşedinţie sau în cabinetul primului-ministru ca instituţie. Nivelul încrederii în instituţii nu ar trebui să fie confundat cu proporţia persoanelor care

[44] S.M. LIPSET, W. SCHNEIDER, *The Confidence Gap: Business, Labor and Government in the Public Mind*, The Free Press and Macmillan, New York, 1983.
[45] *Ibidem*, pp. 378-379.
[46] *Ibidem*, p. 384.

aprobă sau dezaprobă maniera în care guvernul girează diferite chestiuni precum politica de locuințe, forța de muncă, educația, taxele, sănătatea, pensiile ș.a.m.d. Opiniile cu privire la aceste chestiuni fluctuează și sunt legate de preferințele partizane; acestea se pot schimba cu alternanța partidelor de la putere. O majoritate de cetățeni poate fi nemulțumită de maniera în care guvernul conduce țara și poate gândi că politicile guvernamentale nu sunt drepte față de toți cei vizați și să le considere ca fiind proaste. Astfel de opinii nu atacă legalitatea guvernului; acestea nu sunt direct legate de problematica de bază a încrederii în instituții, dar influențează nivelul încrederii în conducători. Când majoritatea oamenilor declară că nu au „niciun fel de încredere" sau doar „puțină încredere" în maniera în care guvernul tratează problema șomajului, aceștia nu exprimă absența încrederii în regimul politic, ci doar absența încrederii în actualii decidenți.

Nicio democrație nu este perfectă și toate pot fi îmbunătățite. Diversitatea opiniilor este înscrisă în logica democrației. Unii oameni pot fi nemulțumiți de maniera în care jocul democratic este jucat: critica conform căreia un stat democratic contemporan nu este suficient de democratic, sau diferite concepții ale democrației, sunt dificil de tratat pentru că criticii pot fi încă suporteri ai guvernării democratice în principiu deși găsesc regimul actual ca fiind dezirabil. Criticile adresate celor care administrează o instituție nu implică faptul că instituția însăși este văzută ca fiind nelegitimă.

> „Încrederea poate fi un indicator al legitimității, poate fi derivat din aceasta și poate contribui la întărirea acesteia, dar încrederea nu trebuie să fie confundată cu legitimitatea"[47].

Una dintre descoperirile cele mai semnificative ale sondajelor cu privire la legitimitate realizate în ultimele decenii în democrațiile pluraliste din Vest este ubicuitatea persistentă a unei părți semnificative a cetățenilor care exprimă o încredere limitată sau o limită a încrederii în instituțiile unei țări și o absență a încrederii în liderii acestor instituții, dar nu contestă legitimitatea sistemului politic.

Neîncrederea manifestată față de politicieni de către largi segmente ale populației în aproape toate națiunile (cu excepția Suediei și Norvegiei) nu i-a lăsat indiferenți pe avocații perspectivei sociologice. O distincție semnificativă este făcută de către juristul Bruce Ackerman și este aprofundată de către Randy Barnett de la Columbia University, între voința lui „we the people" și actele lui „we the politicians"[48].

[47] Juan LINZ, *op. cit*, p. 66.
[48] Randy E. BARNETT, „Constitutional Legitimacy", *Columbia Law Review*, vol. 103, nr. 1, 2003, p. 130.

Un exemplu de lider prestigios care a pierdut popularitatea şi legitimitatea fără ca regimul pe care l-a instituţionalizat şi fără ca acea clasă politică pe care a construit-o să fie afectate este Charles de Gaulle în 1968. Un motiv al acestei „respingeri" care a dus la demisia imediată a liderului pus sub semnul întrebării de către mai bine de jumătate din populaţia Franţei, este divizată între conservatorismul liderului şi noile aspiraţii ale cetăţenilor care sufereau un proces rapid de transformare caracterizat de mutaţii economice, sociale şi culturale urmare a accelerării fenomenului istoric[49].

Trei remarci finale

Fiecare societate umană se compune din diverse straturi sociale şi se caracterizează prin numeroase conflicte de interese între categoriile economice sau culturale. Toate societăţile contemporane sunt mai mult sau mai puţin eterogene şi, în consecinţă, în structurile lor politice nu poate exista o majoritate fără una sau mai multe minorităţi. Legitimitatea unui regim se bazează pe consimţământul unei părţi a populaţiei. În plus, consimţământul are o intensitate variabilă. Încrederea e acordată până la un anumit punct. Ea implică o reînnoire constantă. Încrederea este limitată în timp. Aşa cum sugera sociologul Reinhard Bendix, ea e comparabilă cu încrederea acordată de oameni sistemului lor bancar. În nicio ţară, oricât de democratică ar fi ea, nu există o încredere fără rezerve în liderii şi instituţiile politice. Legitimitatea nu e niciodată totală, nici inepuizabilă.

Teoria weberiană a legitimităţii formulată acum mai bine de un secol nu mai este adecvată pentru a înţelege societăţile contemporane, fie ele avansate sau în curs de dezvoltare. Teoria weberiană nu ţine în suficientă măsură seama de organizarea societăţii în partide politice şi de divizarea sa în tabere ideologice, care au înlocuit sau cel puţin au domolit credinţele religioase ale generaţiilor precedente. Ea nu ţine seama de nici de pătrunderea mass-media în corpul social şi de irigarea mediatică a comunicării dintre grupuri. Mai mult decât atât, ea pare să ignore, faptul că o parte semnificativă a populaţiei e amorfă pe plan politic, în ciuda progreselor pe planul educaţiei. Cel mai important lucru care lipseşte teoriei weberiene este ideea de participare activă la viaţa politică. Această teorie rămâne totuşi foarte utilă pentru înţelegerea societăţilor din trecut, inclusiv trecutul cel mai îndepărtat. Teoria weberiană reprezintă unul dintre piscurile cele mai maiestuoase ale ştiinţelor sociale.

[49] Mattei DOGAN, „La classe politique prise de panique: mai 1968", www.matteidoganpersonal.com, 2008.

Unii dintre liderii din vechile democrații preconizează, în chip sincer sau cu o doză de cinism, exportarea democrației în țările în curs de dezvoltare, deși acestea nu dispun de condițiile sociale, economice și culturale care să asigure o bună funcționare, la nivelul maselor și la nivelul elitelor. E nerealist să credem că legitimitatea democratică poate fi implantată oriunde prin impunere. Evidența ne arată că într-un sfert din țările independente reprezentate la ONU, noțiunea de legitimitate politică e lipsită de sens pentru o populație obsedată de propria ei supraviețuire și care își percepe stăpânii ca pe o fatalitate venită din înaltul cerului.

Capitolul 6

Erodarea încrederii în treizeci de democrații europene

Democrația nu este un dat, este un organism viu, mereu în căutarea unui echilibru. În ajunul celui de-al Doilea Război Mondial, în 1939, Europa era, de la Lisabona la Riga, cimitirul a șaptesprezece democrații care se prăbușiseră între 1922 și 1938. Bineînțeles, astăzi nicio democrație avansată nu este amenințată de un iminent colaps, chiar dacă recent Italia a reușit să evite un dezastru. Democrația este perfectibilă. Chestiunea a fost deja formulată cu mult timp în urmă, în 1884 de către un senator francez:

> „Din momentul în care suntem de acord că democrația nu este o formă de guvernare supranaturală, înzestrată cu toate virtuțile și protejată de toate defectele [...] trebuie să ni să permită să notăm eșecurile la care este predispusă, pericolele la care se expune". (Scherer).

La jumătate de secol după victoria democrațiilor asupra totalitarismului în 1945 și la câteva generații după căderea a patru imperii tradiționale în 1917-1919, există astăzi mai multe regimuri democratice decât în trecut. În decursul ultimilor zeci de ani, democrația a fost exportată ca o marfă, importată prin imitație, adoptată cu entuziasm sau impusă din exterior, implementată sau mimată în aproape șaizeci de țări. Este paradoxal că în perioada extinderii geografice a democrației, observăm simptome de slăbiciune în inima vechilor democrații avansate, disfuncționalități persistente ale poliarhiilor de pe ambele maluri ale Atlanticului. Expansiunea geografică a democrației pare a fi însoțită de slăbirea unor mecanisme esențiale ale poliarhiei postindustriale.

Utilizez termenul de „erodare" în mod deliberat. Acest cuvânt pare să exprime cel mai bine fenomenul de neîncredere în democrațiile avansate. Cuvintele deziluzie, dezvrăjire, îngrijorare, utilizate de către unii autori, sunt insuficiente pentru a-l descrie. Dimpotrivă cuvintele criză, delegitimare și patologie, utilizate de către alți observatori par excesive. Diagnosticul corect nu este ușor de stabilit pentru că putem recurge la aceleași date, să luăm în considerare aceleași radiografii și să propunem interpretări diferite.

Sondajele realizate în aproape toate țările europene au arătat că în general cetățenii, în unele cazuri majoritatea acestora, au „puțină" sau „deloc" încredere în principalele instituții și organizații ale regimului politic: partide, guvern, Parlament, înalta administrație, tribunale, armată, poliție, sindicate,

marile afaceri, Biserici, televiziune şi presa scrisă. Aceste rezultate au fost confirmate de către alte sondaje care, deşi nu au fost coordonate la nivel internațional, au condus cu toate acestea la comparații, chiar dacă întrebările lor nu au fost formulate în termeni identici.

O majoritate importantă a europenilor este profund ataşată democrației pe care o consideră a fi singurul sistem politic acceptabil. Potrivit numeroaselor anchete mulți dintre cetățenii europeni nu consideră realist pentru țara lor un sistem alternativ de guvernare. Un ataşament atât de masiv este un fenomen nou în Europa – înainte de război situația generală era diferită. În acelaşi timp, bogăția de date indică faptul că în multe țări cele mai multe persoane sunt nemulțumite cu funcționarea *de facto* a sistemului, în ale cărui instituții de bază şi organizații şi în a cărui „clasă politică" cetățenii şi-au pierdut încrederea. Contestă acest deficit de încredere legitimitatea regimului actual?

Problema încrederii-neîncrederii este mai întâi de toate o chestiune politică, dar care are repercursiuni asupra societății civile, pentru că multe instituții non politice (Biserici, sindicate, marile corporații, armata, poliția) sunt privite cu neîncredere de către o parte semnificativă a cetățenilor. Neîncrederea atinge, de asemenea, multe alte profesii de la avocați la agenți imobiliari.

În ciuda diversității țărilor, instituțiilor şi variabilelor, mă voi abține de la un exercițiu statistic sofisticat, pentru că datele disponibile nu permit mai mult decât alcătuirea unui tabel de distribuție. Într-adevăr, pentru multe dintre țări, eşantionul este de aproximativ o mie de intervievați. Instituția care beneficiază de cea mai înaltă cotă de încredere este familia, în ciuda faptului că în Europa şi în Statele Unite una din trei căsnicii sfârşeşte astăzi în divorț. Totuşi, familia poate servi ca punct de referință pentru acest studiu.

Patru caracteristici ale neîncrederii

Din comparația țărilor europene se desprind cu claritate unele caracteristici comune ale națiunilor, ca diferențe semnificative în multe domenii, rezultând în mare parte din istoriile naționale.

Documentația disponibilă arată că erodarea încrederii are patru caracteristici. Mai întâi, aceasta nu este un fenomen temporar legat de o situație specifică. Este un fenomen persistent atestat de către sondajele făcute în ultimii treizeci de ani în unele țări şi pentru o perioadă mai lungă de timp în alte țări. Este o dezvrăjire internațională, o nemulțumire care tinde să devină cronică.

Criza de încredere nu este doar una cronică şi internațională, ci este, de asemenea, structurală în sensul în care priveşte cele mai importante instituții. Aceasta afectează aproximativ cincisprezece instituții, minând respectabilitatea şi reducând autoritatea guvernului.

În sfârşit, neîncrederea pare să aibă o tonalitate raţională. Pentru majoritatea celor chestionaţi, o astfel de încredere nu are o natură ideologică, ci mai degrabă pragmatică. Într-adevăr atitudinile de neîncredere variază foarte puţin pe axa liberalism-socialism.

Persistentă, internaţională, structurală şi raţională, criza de neîncredere s-a înrăutăţit în paralel cu dificultăţile economice din anumite ţări europene, în special cu şomajul structurant.

Neîncrederea pătrunde toate straturile sociale

Putem remarca astăzi anumite trăsături sociologice comune, traversând frontierele naţionale. Peste tot, tinerii sunt mai puţin înclinaţi decât cei în vârstă să aibă încredere în instituţii şi în liderii acestora. Importanţa vârstei în dinamica valorilor a fost pentru prima dată subliniată de către Jean Stoetzel în 1983 şi de atunci este în mod sistematic confirmată. Pe axa stânga-dreapta, sindicatele apar ca dispunând de o cotă de încredere mai scăzută în rândul persoanelor orientate politic la dreapta faţă de cei de stânga, inversa fiind valabilă pentru marile afaceri. Cetăţenii educaţi sunt mai puţin dispuşi să se încreadă în instituţii şi lideri decât cetăţenii mai puţin educaţi. Dar variabila privind nivelul de educaţie este corelată cu vârsta pentru că astăzi majoritatea celor tineri sunt mai bine educaţi decât cei în vârstă. Bineînţeles, influenţa celor două variabile poate fi separată printr-o analiză factorială. Remarcăm o relaţie semnificativă între nivelul de educaţie şi încrederea în presa scrisă (dar nu în televiziune): cititorii de ziare au mai multă încredere în presa scrisă[1]. Există relativ puţine diferenţe între bărbaţi şi femei, cu excepţia încrederii în Biserică.

Absenţa încrederii nu este mai des întâlnită la straturile sociale inferioare. Dimpotrivă, stratul intermediar, cu un nivel bun de educaţie, este acela care dezvoltă un spirit critic cu privire la insuficienţele şi neajunsurile instituţiilor. Kenneth Newton ajunge la aceeaşi concluzie:

> „Încrederea socială nu este nici răspândită, nici puternic corelată cu setul obişnuit al variabilelor sociale, economice sau politice (venit, educaţie, clasă, gen, vârstă, rasă, politica stânga-dreapta, ocupaţia, apartenenţa la organizaţii voluntare), dar există o tendinţă slabă de a se regăsi în tipurile sociale. Aceasta este cel mai adesea exprimată de către «câştigătorii» din societate, mai degrabă decât de către «perdanţi»"[2].

[1] Herbert DÖRING, „Higher Education and Confidence in Institutions", *West European Politics*, vol. 15, 1992, pp.126-146.

[2] Kenneth NEWTON, „Trust, Social Capital, Civil Society and Democracy", *International Political Science Review*, vol. 22, aprilie 2001, p. 204.

Neîncrederea reciprocă dintre indivizi

Neîncrederea politică trebuie să fie interpretată într-un context caracterizat de absenţa încrederii între indivizi. O neîncredere profundă faţă de ceilalţi, cu excepţia membrilor propriei familii, a fost observată în sudul Italiei în anii '50 de către Edward Banfield, care a numit-o „familism amoral"[3]. Timp îndelungat, această neîncredere comună a fost considerată ca un fenomen particular limitat la *Mezzogiorno* şi explicat de ancestrala memorie colectivă a acestei părţi a Italiei. Cu toate acestea, acelaşi fenomen a fost observat ulterior în Grecia, Portugalia, Spania şi într-o mai mică măsură în alte ţări europene. În 1963, Almond şi Verba au sugerat în *Cultura Civică* o tipologie în care au comparat cultura politică a americanilor şi cea a italienilor. Verba a sugerat, de asemenea, că neîncrederea în alţi oameni şi neîncrederea politică sunt direct legate[4].

O generaţie mai târziu, o serie de sondaje, în special *World Value Survey*, dirijat de Ronald Inglehart, au atestat o neîncredere generalizată în ceilalţi oameni în aproape toate ţările europene şi în Statele Unite. În fapt, în 17 din cele 22 de ţări, mai mult de jumătate dintre cei chestionaţi în 1981 au răspuns că „nu au încredere în cei mai mulţi oameni" şi că „cineva nu poate fi niciodată suficient de atent" în ceea ce îi priveşte pe ceilalţi. Doar în cinci ţări (cele trei ţări scandinave, Olanda şi Canada) proporţia celor care nu au încredere a fost mai mică de jumătate din populaţie. În Franţa, Germania, Italia, Spania, Portugalia, Belgia, Cehia, Ungaria, Polonia, între două treimi şi trei pătrimi dintre cetăţeni nu au încredere în ceilalţi. Potrivit rezultatelor celui de-al treilea val al *European Values Study* în 1999-2000 (v. tabelele 5 şi 6), o mare majoritate din populaţia adultă europeană a răspuns că „cineva nu poate fi suficient de atent atunci când este vorba despre alte persoane". Cu excepţia Danemarcei, Suediei, Finlandei şi Olandei unde doar o minoritate a admis că este neîncrezătoare faţă de ceilalţi[5]. În Statele Unite proporţia a ajuns 60% în 1980 şi 1990. Două ipoteze pot fi astfel formulate. Cea dintâi este fragilă: într-o perioadă relativ scurtă, asistăm la o difuzare a neîncrederii. Dar în acest caz ce rămâne din conceptul de cultură care implică o anumită stabilitate? Potrivit celei de-a doua ipoteze, absenţa încrederii este un fenomen mai vechi decât am presupus mai înainte. Internaţionalizarea cercetării valorilor este cea care a permis evidenţierea sa. O asemenea interpretare ar contesta anumite teorii mai

[3] Edward C. BANFIELD, *The Moral Basis of Backward Society*, IL: Free Press, Glencoe, 1958.

[4] Sidney VERBA, „Comparative Political Culture", în L.W. PYE & Sidney VERBA (eds.), *Political Culture and Political Development,* University Press, 1972.

[5] Loek HALMAN, *The European Values Study: A Third Wave*, Tilburg University Press, Tilburg, 2001, p. 44.

vechi bazate pe suficiente dovezi empirice. Între timp, cultura politică americană pare să se apropie de cultura politică a *Mezzogiorno*.

Declinul încrederii în instituții

Tabelul 7 arată proporția persoanelor care au exprimat o opinie negativă („puțină sau deloc încredere") în nouă instituții sau organizații în 1999-2000. Dintre aceste nouă instituții, șase reprezintă statul și regimul politic: Parlamentul, armata, poliția, administrația publică, tribunalele și asistența socială. Trei instituții, fără a fi direct parte a sistemului politic, contribuie la funcționarea acestuia: sindicatele, marile afaceri și Bisericile. Pentru unele dintre persoanele intervievate, motivul absenței încrederii este ineficiența instituțiilor, în timp ce pentru altele, principalele motive sunt abuzul de putere, favoritismul, patronajul și în câteva țări, corupția, în special în Rusia și în țările est europene.

Nivelul de încredere în instituții nu trebuie să fie confundat cu proporția persoanelor care aprobă sau care dezaprobă maniera în care guvernele rezolvă probleme precum locuințele, șomajul, educația, impozitele, asistența socială, pensiile etc. Opiniile cu privire la aceste subiecte pot fi volatile și legate de ideologii. Opiniile pot varia cu schimbările survenite la nivelul puterii partizane. Majoritatea populației poate fi nemulțumită de maniera în care guvernul conduce țara, dar astfel de opinii pot indica doar absența încrederii în persoanele care dețin puterea. Când o majoritate declară că dezaprobă maniera în care guvernele tratează problema șomajului, aceasta nu exprimă neîncrederea în regimul politic *per se*, ci doar în anumiți decidenți. Alte sondaje realizate în același moment nu lasă nicio urmă de îndoială cu privire la existența unui atașament față de regimul politic. O astfel de diferențiere între raportarea la o problemă specifică și credința în validitatea regimului este necesară în democrațiile europene.

Este surprinzător faptul că în douăzeci și trei din cele douăzeci și cinci de țări luate în considerare în Tabelul 7, majoritatea publicului nu are încredere în Parlament. Excepții sunt democrațiile „consociative". Lipsa de credibilitate în această instituție fondatoare a democrației – care pentru timp îndelungat a fost centrul de gravitație al regimurilor democratice – corespunde declinului său real la nivelul funcționării regimurilor democratice. În aproape toate țările doar o minoritate a declarat că are încredere în parlament (tabelul 7). Alte sondaje au confirmat că o minoritate semnificativă dintre cetățeni a sancționat cu asprime comportamentul parlamentarilor, neavând niciun fel de încredere în Parlament, chiar dacă cetățenii consideră că parlamentul ar trebui să joace un rol mai important. În ultimele două decenii, nivelul de neîncredere în Parlament a crescut în mai multe țări europene.

Tabelul 5

Încrederea-neîncrederea reciprocă între indivizi

În general, ați spune că puteți avea încredere în cei mai mulți dintre oameni sau că nu puteți fi suficient de atent cu privire la ceilalți?

	A	B		A	B		A	B
Danemarca	67	33	Austria	34	66	Slovenia	22	78
Suedia	66	34	Italia	33	67	Franța	22	78
Finlanda	66	34	Belgia	30	70	Ungaria	22	78
Olanda	60	40	Marea Britanie	30	70	Croația	21	79
Bielorusia	42	48	Ucraina	27	73	Polonia	19	81
Islanda	41	49	Bulgaria	27	73	Grecia	19	81
Irlanda de N	40	60	Luxemburg	26	74	Malta	19	81
Spania	39	61	Lituania	25	75	Letonia	17	83
Germania	35	65	Rusia	25	75	România	10	90
Italia	35	65	Estonia	23	77			

A. În cei mai mulți putem avea încredere
B. Nu poți să fii niciodată suficient de atent

Sursa: *The European Values Study: A Third Wave*
Editat de Lock Halman, 2001.
Zecimalele eliminate, datele rotunjite.

Tabelul 6
Neîncrederea reciprocă între indivizi

%	Danemarca		Olanda		Canada		SUA	
	1981	1990	1981	1990	1981	1990	1981	1990
Demni de încredere	53	58	45	54	49	53	42	51
Nedemni de încredere	47	42	55	47	52	47	60	49
	Japonia		Irlanda		Marea Britanie		Germania de Vest	
	1981	1990	1981	1990	1981	1990	1981	1990
Demni de încredere	42	42	44	47	43	44	32	38
Nedemni de încredere	58	58	56	53	58	56	68	62
	Spania		Italia		Belgia		Franţa	
	1981	1990	1981	1990	1981	1990	1981	1990
Demni de încredere	35	43	27	35	29	34	25	23
Nedemni de încredere	65	66	73	65	71	67	75	77

Sursa: 1990, *World Values Survey* condus de Ronald Ingelhart (zecimalele elimintate, cifrele rotunjite)

În majoritatea democraţiilor, mare parte a populaţiei exprimă o atitudine critică cu privire la „răul necesar" al administraţiei publice. În douăzeci şi două de ţări o majoritate absolută declară că nu are „niciun fel de încredere" sau „nu multă încredere" în aceasta (tabelul 7). Diferenţele de apreciere pe care le observăm între ţări corespund percepţiilor pe care specialiştii le au cu privire la eficacitatea administraţiei publice. Structura statului (federal sau centralizat) nu pare să aibă un efect asupra percepţiei perfomanţei administraţiei publice. Primul-ministru belgian a recunoscut că „statul funcţionează prost în ciuda pletorei de funcţionari publici. Una dintre cele mai mari provocări ale noastre constă în modernizarea birocraţiei. Am început acest proces prin depolitizarea numirilor celor care ocupă poziţii importante"[6]. Declaraţii similare au fost formulate de către liderii politici din Franţa, Italia, Germania şi Rusia.

Istoria recentă şi mai îndepărtată a armatei în mai multe state europene este bogată în evenimente care nu inspiră o deplină încredere în aceasta. Absenţa încrederii în armată nu este un fenomen foarte nou. Noutatea vine din libertatea de a o exprima fără frică şi de a o arăta la nivel empric. Această stare

[6] *Le Monde*, 23 noiembrie, 1999.

de spirit necesită multe comentarii. Multe dintre țările europene au abandonat serviciul militar obligatoriu și au construit armate de profesioniști. Situația a condus astfel la prefigurarea unei schimbări radicale.

Imaginea poliției depinde de mai mulți factori, mai întâi de toate de integritatea sa și de metodele sale de recrutare. În general, față de celelalte instituții luate în considerare în tabelul 7, poliția este cea care inspiră cea mai joasă cotă de neîncredere.

Tabelul 7
Încrederea/neîncrederea în instituții

„Niciun fel de încredere" sau „Nu foarte multă încredere" în 1999-2000

1. Parlament	%	2. Administrație publică	%	3. Tribunale și Instituții Judiciare	%
Lituania	89	Grecia	80	Lituania	81
Cehia	89	Lituania	79	Bulgaria	72
România	81	Cehia	78	Croația	70
Croația	79	Slovenia	75	Estonia	68
Slovenia	75	Bulgaria	73	Cehia	67
Estonia	73	România	73	Slovacia	65
Bulgaria	72	Croația	69	Italia	64
Letonia	72	Polonia	68	Belgia	64
Grecia	71	Italia	67	România	60
Irlanda	69	Olanda	63	Portugalia	59
Polonia	67	Germania	61	Spania	58
Ungaria	66	Slovacia	61	Polonia	58
Italia	66	Estonia	60	Slovenia	56
Germania	64	Spania	60	Ungaria	55
Marea Britanie	64	Finlanda	59	Franța	54
Irlanda de N	60	Austria	57	Grecia	54
Austria	59	Franța	54	Letonia	53
Franța	59	Marea Britanie	54	Irlanda de N	52
Finlanda	56	Belgia	54	Olanda	52
Spania	54	Suedia	51	Marea Britanie	51
Suedia	51	Letonia	51	Irlanda	46
Danemarca	51	Ungaria	50	Suedia	39
Portugalia	50	Irlanda de N	48	Germania	39
Belgia	48	Portugalia	46	Finlanda	34
Olanda	45	Danemarca	45	Austria	31
		Irlanda	41	Danemarca	22

Sursa: Reconstruit pe baza *European Values Study: Third Wave* (editate de Loek Halman)

4. Biserica-Ierarhia ecleziastică	%	5. Sindicatele	%	6. Presa, Media	%
Cehia	80	Grecia	88	Croația	85
Olanda	70	Bulgaria	85	Marea Britanie	84
Marea Britanie	66	Cehia	78	Irlanda de N	82
Slovenia	65	Ungaria	76	Bulgaria	74
Bulgaria	65	România	73	Grecia	69
Austria	61	Spania	73	Ungaria	69
Germania	61	Marea Britanie	72	Austria	68
Spania	58	Italia	71	Danemarca	67
Belgia	57	Austria	69	Irlanda	65
Estonia	56	Slovenia	69	Italia	65
Suedia	55	Estonia	68	Franța	64
Franța	54	Letonia	68	Germania	64
Ungaria	52	Polonia	66	Finlanda	64
Irlanda	48	Franța	65	Cehia	62
Finlanda	42	Croația	64	România	62
Danemarca	41	Germania	62	Belgia	62
Croația	38	Belgia	62	Estonia	58
Grecia	36	Irlanda de N	62	Letonia	55
Irlanda de N	36	Lituania	60	Suedia	54
Italia	33	Suedia	58	Polonia	53
Slovacia	31	Slovacia	57	Slovacia	51
Polonia	31	Portugalia	53	Spania	49
Lituania	29	Irlanda	53	Olanda	45
		Danemarca	52	Slovenia	39
		Finlanda	46	Portugalia	34
		Olanda	41	Lituania	23

Sursa: Reconstruit pe baza *European Values Study: Third Wave* (editate de Loek Halman)

7. Armata	%	8. Poliția	%	9. Tribunale și Instituții Judiciare	%
Cehia	75	Lituania	74	Grecia	53
Estonia	65	Estonia	68	Italia	47
Austria	61	Grecia	68	Cehia	45
Olanda	61	Cehia	67	Bulgaria	43
Belgia	60	Letonia	60	Croația	42
Spania	57	Slovacia	56	Portugalia	40
Suedia	56	Ungaria	55	Ungaria	36
Ungaria	54	România	55	Marea Britanie	34
Letonia	52	Bulgaria	53	Lituania	33
Lituania	50	Slovenia	50	Suedia	32
Italia	48	Polonia	45	Franța	32
Germania	45	Spania	45	Spania	32

7. Armata	%	8. Poliția	%	9. Tribunale și Instituții Judiciare	%
Irlanda de N	44	Belgia	45	Olanda	27
Irlanda	41	Irlanda de N	37	Letonia	26
Bulgaria	41	Olanda	36	Estonia	26
Croația	38	Portugalia	34	Germania	26
Franța	37	Franța	34	Danemarca	25
Polonia	33	Italia	33	Slovacia	24
Portugalia	29	Marea Britanie	30	Belgia	22
Grecia	26	Suedia	28	România	21
Slovacia	23	Germania	26	Slovenia	20
România	17	Austria	24	Polonia	19
Marea Britanie	17	Irlanda	16	Finlanda	17
Finlanda	16	Finlanda	10	Irlanda de N	17
		Danemarca	9	Austria	14
				Irlanda	14

Sursa: Reconstruit pe baza *European Values Study: Third Wave* (editate de Loek Halman)

Tabelul 8

Încrederea în Parlament 1999-2000

%	În mare măsură sau destul de multă	Nu foarte multă sau deloc	%	În mare măsură sau destul de multă	Nu foarte multă sau deloc
Luxemburg	63	37	Italia	34	64
Islanda	62	38	Belarus	34	64
Malta	52	48	Ungaria	34	64
Olanda	55	45	Polonia	33	66
Suedia	51	49	Irlanda	31	69
Danemarca	49	51	Grecia	29	71
Portugalia	49	51	Letonia	27	73
Spania	46	54	Estonia	27	73
Finlanda	44	56	Bulgaria	27	73
Slovacia	43	57	Ucraina	27	23
Austria	43	57	Slovenia	25	75
Irlanda de Nord	40	60	Croația	21	79
Franța	40	60	România	19	81
Germania	36	64	Rusia	19	81
Marea Britanie	35	65	Cehia	12	88
			Lituania	11	89

Sursă: *The European Values Study: A Third Wave.* Zecimalele sunt eliminate, cifrele sunt rotunjite.

Tabelul 9
Contraste în interiorul Europei: „Mici, dar frumoase"

Întrebare: Oamenii au opinii diferite cu privire la sistemul de guvernare din ţara lor. Iată o scară pentru a clasifica cât de bine merg lucrurile: 1 înseamnă foarte rău; 10 înseamnă foarte bine

Scoruri înalte în anumite state „mici" din Europa de Vest	Scoruri scăzute în anumite ţări din Europa de Est
Malta 6.83	Croaţia 3.37
Danemarca 6.34	Ucraina 3.39
Luxemburg 6.28	România 3.66
Olanda 6.27	
Finlanda 6.20	
Irlanda 6.05	
Portugalia 5.86	Rusia 2.59
Islanda 5.82	Lituania 3.18
Islanda 5.82	Lituania 3.18
	Slovacia 3.81
	Ungaria 4.00

Sursa: Reconstruit pe baza *European Values Study 2001.*

Sondajele au măsurat atitudini cu privire la Biserică ca instituţie şi nu la religie ca şi credinţă. Dar există în mod natural o relaţie semnificativă între încrederea în Biserici ca religie organizată şi nivelul de credinţe şi practici religioase în ţările catolice respectiv cele protestante[7].

O astfel de corespondenţă îşi are propria logică, dar este probabil ca persoanele intervievate să fi ataşat sensuri diferite cuvântului „Biserică". Pentru unii, acesta se referă la perspectiva ecleziastică cu privire la chestiuni precum contracepţia, avortul, divorţul, erotismul. Alţi respondenţi au reacţionat potrivit propriului anticlericalism sau agnosticism. Credincioşii autentici îşi pot declara opoziţia faţă de ierarhia ecleziastică, iar anumiţi agnostici sau necredincioşi pot simpatiza cu Biserica datorită propriilor viziuni conservatoare din alte domenii.

[7] Mattei DOGAN, „Accelerated Decline of Religious Beliefs in Europe", *Comparative Sociology*, vol. 1, nr. 2, 2002, pp.127-150.

Cu toate acestea, în cele mai multe țări, majoritatea absolută a adulților a declarat că aceştia au „puțină" sau „deloc" încredere în instituțiile ecleziastice. Această descoperire este, fără nicio îndoială, unul dintre rezultatele cele mai uimitoare din sondajele internaționale cu privire la valori, căci ridică o întrebare jenantă: Care este astăzi adevărata audiență a bisericii în țările din Estul şi Vestul Europei?

Olanda merită o atenție sporită pentru că, după ce a fost divizată timp îndelungat în comunități confesionale, a devenit una dintre cele mai agnostice țări din Europa, în care oamenii obişnuiți încearcă să înlăture contextul ecleziastic. Transformări similare şi rapide au fost observate şi în alte țări. Nu este surprinzător faptul că Bisericile beneficiază de o mai mare încredere în unele țări catolice.

Un alt rezultat surprinzător este decredibilizarea sindicatelor din majoritatea democrațiilor. Declinul sindicatelor este o tendință binecunoscută, studiată cu atenție de către cercetătorii în ştiințe sociale. Ceea ce surprinde este amploarea acestui fenomen. Marile majorități din societățile postindustriale – a căror dezvoltare este marcată de reforme sociale realizate prin acțiunea sindicatelor – nu au încredere „în cele mai mari organizații ale muncitorilor" Această transformare atestă că o nouă filă din cartea de istorie a fost întoarsă. În Suedia, în care s-a instalat „neocorporatismul" bazat pe forța sindicatelor, trei din cinci cetățeni au declarat în 1990 că nu au încredere în sindicate şi aproximativ aceeaşi proporție s-a poziționat în acelaşi mod în sondajul din 1999-2000. Putem explica slaba încredere a opiniei publice în sindicatele britanice ca urmare a impactului acestora asupra performanței afacerilor şi prin consecințele grevelor frecvente. În sondajele realizate de către Institutul Gallup, o treime dintre britanici au indicat că în 1980 sindicatele au constituit „cea mai mare recompensă a libertății individuale", însă forța sindicatelor a fost considerabil redusă în perioada recentă. Există persoane care declară că „nu au deloc încredere" în sindicate, dar care admit în acelaşi timp că aparțin unui sindicat, de bunăvoie sau nu. Cum putem explica slăbiciunea actuală a uneia dintre cele mai mari instituții sociale de la începutul secolului? Tendințele oligarhice au continuat să se dezvolte şi după formularea „legii de fier a oligarhiei" de către Roberto Michels la începutul secolului.

Marile afaceri, excluse din sondajul din 1999-2000 au fost, pe bună dreptate sau nu, întotdeauna criticate. Acestea nu au inspirat niciodată o cotă ridicată de încredere printre muncitorii din industrie. În anii recenți, o mare parte dintre muncitori a recunoscut că slujbele sunt create de către marile afaceri şi nu de către birocrația statală şi şi-a schimbat atitudinea față de marile afaceri. În Franța, surpriza este majoră: patronatul este perceput în termeni favorabili într-o atât de mare măsură încât, cu excepția serviciilor sociale, aceasta este instituția care beneficiază de cea mai înaltă cotă de încredere, în ciuda

deceniilor de critică ideologică la adresa marilor afaceri. Un fenomen similar a fost vizibil în Italia. După jumătate de secol de naționalizare a marilor companii în Marea Britanie, Franța, Italia și în alte părți ale lumii, după o experiență bogată a capitalismului de stat în Europa de Vest și lecțiile învățate din experiența socialistă în Europa de Est, *le grand patronat* de astăzi expune o imagine îmbunătățită în oglinda opiniei publice. Pentru această categorie nu există o erodare a încrederii, ci o reabilitare în ochii marelui public.

Principiul asigurărilor sociale este unanim acceptat. Ceea ce variază de la o țară la alta este aplicarea sa practică. Studii detaliate au arătat de-a lungul anilor că eficiența sa este mai des percepută în Franța, Germania și Belgia decât în Italia și Marea Britanie. Asigurarea socială nu este, *stricto sensu*, o instituție politică, dar este cu toate acestea una care suscită astăzi cele mai puternice dezbateri în multe state europene. Dimensiunea ideologică „dreapta-stânga" apare subliniată în această dezbatere pentru că funcția fundamentală a asigurărilor sociale în statele providențiale avansate este redistribuirea veniturilor. Această problemă a redistribuirii devine din ce în ce mai mult una dintre cele mai importante surse de conflict și, prin urmare de frustrare și de neîncredere calculată. Astăzi, asigurările sociale constituie nodul Gordian al libertății-egalității în toate democrațiile avansate, dar această chestiune nu a fost inclusă în sondajul din 1999.

Printre instituțiile luate în considerare de către aceste studii, sistemul educațional este cel care beneficiază, cu excepția Greciei, de cea mai înaltă cotă de încredere. Pentru șase instituții (Parlament, administrație publică, tribunale, Biserică, sindicate și media) majoritatea absolută a cetățenilor a exprimat „niciun fel de încredere" sau „nu foarte multă încredere" în cele mai multe dintre țări.

Există diferențe semnificative între țările vest- și est-europene. Nivelul de neîncredere este mai ridicat în Est. Cele nouă țări europene care manifestă cel mai înalt nivel de neîncredere în Parlament sunt în Est. Același lucru este valabil și pentru cele zece țări care exprimă neîncredere în poliție (tabelul 7). Patru țări est europene necesită o atenție sporită: Cehia, Bulgaria, Grecia și Lituania. Cehia are cel mai mare număr de persoane care nu au încredere în Biserică (potrivit tabelelor de distribuție realizate pe baza rezultatelor sondajului mulți sunt necredincioși, agnostici sau atei). Este, de asemenea, țara cea mai antimilitaristă din Europa și una dintre cele mai critice cu privire la funcționarea Parlamentului, administrației publice, poliției și sindicatelor. În Grecia și Bulgaria mai mult de 70% dintre cetățeni nu au încredere în administrația publică, justiție, Parlament și sindicate. Aceste două țări diferă totuși în atitudinea lor față de Biserică (tabelul 7). Pentru unii religia este o componentă esențială a independenței naționale, ceilalți fiind supuși pe parcursul multor ani unei propagande anticlericale, care a lăsat urme profunde în mentalul populației,

religia nu joacă acelaşi rol. Lituania se află în vârful listei neîncrederii în Parlament, administraţie publică, justiţie şi poliţie, în partea de jos a clasamentului aflându-se rolul Bisericii. O analiză atentă a ţărilor postcomuniste a fost întreprinsă de către William Mishler şi Richard Rose:

> „În cele 10 societăţi postcomuniste, reacţiile publice la noile instituţii sociale şi politice merg de la scepticism (punctul de mijloc pe o scară de încredere de 7 puncte) către cea mai profundă neîncredere. Cetăţeanul median în societăţile postcomuniste priveşte în mod activ cu neîncredere cinci dintre instituţii şi este sceptic cu privire la celelalte şase. Neîncrederea este mai mare în cazul instituţiilor politice, în special Parlamente şi partide, care sunt lipsite de încrederea a 59% şi respectiv 69% dintre cetăţeni. Cea mai puţin democratică instituţie a statului, armata, se bucură de cel mai înalt nivel de încredere (46% dintre opinii sunt pozitive), deşi cetăţeanul mediu rămâne totuşi sceptic şi aproape o treime dintre cetăţeni nu prezintă încredere în armată. În toate instituţiile, o medie de 31% dintre respondenţi îşi exprimă o încredere sporită, 22% sunt sceptici şi 47% nu au niciun fel de încredere"[8].

Lipsa încrederii în partidele politice

Partidele politice joacă un rol crucial în agregarea intereselor şi în selecţionarea reprezentanţilor politici. Aceste două funcţii sunt esenţiale în funcţionarea democraţiilor pluraliste sau chiar în dictaturi sau în regimuri totalitare, şi sunt inevitabile în politica contemporană. Partidele sunt considerate ca dispunând de cea mai scăzută cotă de încredere dintre toate instituţiile politice şi dintre organizaţii de pe toate continentele şi din toate tipurile de regim. O bogăţie de date atestă o astfel de neîncredere. Lamentaţiile dezvoltate împotriva prezenţei acestora în democraţii par superflue.

Dar, ca în toate organismele vii, partidele degenerează adesea şi devin surse de disfuncţiuni importante. Din 1917 (punctul de început al secolului XX) mai multe regimuri democratice şi semi-democratice din Europa au fost în criză din pricina disfuncţionalităţilor partidelor politice. Dintre cele mai faimoase eşecuri ale democraţiei partidelor sunt Republica de la Weimar, Republica spaniolă, sistemul politic italian după Primul Război Mondial, mai multe regimuri din Balcani din perioada interbelică şi în cea de-a patra Republică Franceză. Italia a evitat colapsul în 1990 prin eliminarea partitocraţiei. Partidele

[8] William MISHLER, Richard ROSE, „What are the Origins of Political Trust? Testing Institutional and Cultural Theories in Postcommunist Societies?", *Comparative Political Studies*, vol. 34, nr. 1, 2001, p. 31.

pot să nu fie responsabile pentru criza în care Argentina s-a afundat în 1999-2003[9], dar constituie o veche plagă în Mexico.

Cum şi de ce degenerează partidele? La această întrebare zeci de sociologi, politologi şi istorici au răspuns în remarcabile cărţi şi articole, pe care nu le vom trece în revistă aici. Este mai bine să ne concentrăm atenţia asupra unui caz extrem de creştere a partidelor în Germania: *Parteinstaat*. Germania din timpul celor două războaie a experimentat unul dintre cele mai tragice tipuri de polarizare a partidelor. După prăbuşirea regimului nazist, un consens general a dominat elitele germane: democraţia nu poate funcţiona fără partide. Dar, aşa cum se întâmplă adeseori în istorie, elita conducătoare a trecut de la o extremă la alta. În noua Constituţie germană partidele au fost instituţionalizate, recunoscute ca mecanisme esenţiale ale sistemului politic, şi, urmare a procedurii electorale li s-a atribuit partidelor un rol privilegiat în organizarea statului, prin adoptarea unor metode de selecţie vizând candidaturile pe liste de partid create şi controlate de către liderii acestor organizaţii politice. Doar jumătate dintre parlamentari erau aleşi printr-un vot majoritar. Sistemul a funcţionat fără prea multe critici pentru un timp înainte ca disfuncţionalitatea sa să devină evidentă: un nou cuvânt a fost inventat pentru a desemna „maladia partidelor": *Parteinverdrosenheit*. În acest timp nemulţumirea cetăţenilor şi neîncrederea acestora a fost în mod rapid certificată. În 1990 a devenit o modă pentru politologii, jurnaliştii şi politicienii germani în a recunoaşte o atitudine de dezamăgire faţă de partide[10]. În 1992 preşedintele federal Weiszacker, într-un interviu la *Die Zeit* a formulat mai multe acuzaţii împotriva partidelor: acestea promovează nişte modele greşite de politicieni, sunt mai interesate de câştigarea alegerilor decât să promoveze interesele populaţiei, politizează totul inclusiv administraţia, universităţile, televiziunile şi trusturile radio. Interviul lui Weiszacker a suscitat o vie şi lungă dezbatere cu privire la „puterea excesivă a partidelor".

Între timp, critici severe la adresa partidelor au fost dezvoltate în mai multe ţări[11]. Un rezumat al literaturii cu refeitoare la deteriorarea imaginii

[9] V. F. TURNER şi M. CARBALLO, „Argentina: Economic Disaster and the Rejection of the Political Class" în Mattei DOGAN (ed.), *Political Mistrust and Discrediting of Politicians*, Brill Academic Publishers, Leiden, 2005, pp. 175-207.

[10] Susan E. SCARROW, „Politicians Against Parties. Antiparty Arguments as Weapons for Change in Germany", *European Journal of Political Research*, vol. 29, nr. 3. pp. 297-317.

[11] José Ramón MONTERO, Juan J. LINZ (eds.), *Political Parties: Old Concepts and New Challenges*, Oxford University Press, Oxford, 2002; Paul WEBB, David FARRELL, Ian HOLLIDAY (eds.), *Political Parties in Advanced Industrial Democracies,* Oxford University Press, Oxford, 2002; Bruce E. CAIN, Russell J DALTON, Susan E. SCARROW, *Democracy transformed?: Expanding Political*

partidelor la nivelul opiniei publice şi în literatura ştiinţifică a fost realizat de către Dalton şi Weldon[12] (2004).

Peste tot, numărul membrilor de partid s-a diminuat. Partidele de masă de ieri au devenit astăzi în special partide de politicieni activi. Cele mai cunoscute exemple sunt partidele social-democrate. Nivelul scăzut al participării la alegeri este rezultatul deziluziei. Cel mai spectaculos caz este în mod evident prăbuşirea partitocraţiei în Italia.

„Partidele sunt interesate doar de votul alegătorilor, şi nu de opiniile sau aspiraţiile lor". O astfel de afirmaţie propusă periodic în sondaje cetăţenilor a fost aprobată de către o majoritate puternică a acestora în multe ţări. Chiar şi în Suedia, unde partidele au fost bine organizate pentru o lungă perioadă de timp, proporţia celor care care nu au avut încredere în partide s-a ridicat la 36% în 1968 şi la 68% în 1992[13].

Declinul partidelor este legat de mulţi factori. Volatilitatea electorală (a nu fi confundată cu tendinţe pe termen lung) reflectă adeseori dezamăgirea unei părţi semnificative a electoratului. Scăderea numărului de membri activi şi de susţinători ai partidelor a fost obiectul de studiu al multor cercetători[14]. Toţi concluzionează că principalele motive de dezamăgire referitoare la partide privesc partidele ca organizaţii oligarhice. Partidele oligarhice nu reprezintă un fenomen nou, dar acesta a devenit vizibil prin intermediul mass-media şi în consecinţă, a generat şi mai multă nemulţumire. Slăbirea partidelor şi a identificării cu partidele poate, de asemenea, să fie pusă pe seama declinului ideologiilor.

În termeni de capital social, participarea politică sau capacitatea de a mobiliza cetăţeni constituie o competiţie între partidele politice şi asociaţiile voluntare. În ţările în care partidele sunt puternice şi bine organizate, cu excepţia bisericilor, rămâne, în mod evident, puţin loc pentru pentru acţiunea politică în exteriorul partidelor. Acesta este cazul multor ţări europene în care

Opportunities in Advanced Industrial Democracies, Oxford University Press, Oxford, New York, 2003; Richard ROSE, „Europe Expands, Turnout Falls: The Significance of the 2004 European Parliament Election", *International Institute for Democracy*, Stockholm, 2004.

[12] Russell J. DALTON, Steven WELDON, „L'immagine pubblica dei partiti politici: un male necessario?", *Rivista italiana di scienza politica*, 2004, pp. 379-404.

[13] Ola LISTHAUG, „The Dynamics of Trust in Politicians", în Hans-Dieter KLINGEMANN, Dieter FUCHS (eds.), *Citizens and the State*, Oxford University Press, Oxford, 1995, pp. 297-322.

[14] Andreas SCHEDLER, „Antipolitical Establishment Parties", *Party Politics*, vol. 2, no. 1, 1996; Mario CACIAGLI, „Classe Politica e Partitocrazia", în Gianfranco BETTIN (ed.), *Politica e Società*, Cedam, Padova, 1977, pp. 321-340; Mauro Calise, *Dopo la Partitocrazia*, Einaudi, Torino, 1994.

partidele au fost capabile să articuleze şi să agrege interesele, şi să mobilizeze un mare număr de cetăţeni. În acest punct, putem remarca un contrast important cu Statele Unite, în care, cu excepţia perioadelor electorale, partidele politice sunt atrofiate, şi prin urmare există mult spaţiu pentru asociaţiile voluntare. Relaţia între participarea la asociaţiile voluntare şi nivelul de încredere socială trebuie să fie interpretată printr-o variabilă intermediară: forţa partidelor politice. Un astfel de factor intermediar este neglijat de către Robert Putnam pentru care există o relaţie directă între apartenenţa la asociaţiile voluntare şi nivelul de încredere. Putnam clasifică Statele Unite ca o ţară în care această relaţie este foarte puternică, iar Franţa, Italia, Spania şi Portugalia ca ţări în care această relaţie este slabă. În diagramele sale există fără îndoială un artefact statistic.

Consecinţă a neîncrederii profunde în partide, o nouă tendinţă semnificativă poate fi observată în multe ţări europene, care însă nu este suficient analizată şi explicată: tendinţa multor alegători de a vota nu pentru un partid, ci împotriva partidului pe care nu-l agreează. Cel mai bun exemplu sunt alegerile prezidenţiale în Franţa în 2002, când la al doilea tur, patru din cinci votanţi s-au pronunţat împotriva candidatului de extremă dreaptă, votând cu îndoială pentru candidatul partidului moderat, care a obţinut, la primul tur, doar optsprezece procente din votul naţional. Alegătorii nu au ales, ci doar au respins pe cel mai rău dintre partide.

Neîncrederea în partide şi neîncrederea în politicieni sunt două faţete ale aceleiaşi monede.

Discreditarea politicienilor

În sondajele internaţionale referitoare la etica profesională, tratând onestitatea a douăzeci şi patru de profesii, politicienii apar, în multe ţări, drept „cei mai puţin demni de încredere", pe acelaşi loc cu „vânzătorii de maşini second hand" şi „agenţii imobiliari", în timp ce doctorii, farmaciştii, profesorii şi bancherii inspiră multă încredere. O astfel de lipsă de încredere în parlamentari pare incomptabilă cu faptul că mulţi dintre aceştia au reuşit să fie realeşi. Curios, cetăţenii apreciază „proprii reprezentanţi", dar nu totalitatea reprezentanţilor. Curbele de popularitate ale principalelor personaje politice, în special prim-miniştrii, cresc şi descresc, ceea ce implică faptul că erodarea încrederii este doar parţial înrădăcinată în ideologie, variaţiile răspunzând deciziilor guvernamentale şi performanţei actorului politic.

În mai multe ţări, respondenţii au fost invitaţi să formuleze periodic opinii cu privire la următoarele chestiuni: Aveţi încredere în guvern că acesta va lua decizii bune? Credeţi că cei aflaţi la putere risipesc banii contribuabililor? Credeţi că liderii sunt bine pregătiţi şi că ştiu ceea ce fac, sau mulţi dintre

aceştia nu ştiu? Credeţi că politicienii sunt oneşti şi dacă da, mulţi dintre aceştia sau puțini dintre ei? Răspunsurile la aceste întrebări – formulate la fiecare doi ani în Statele Unite începând cu 1952 de către Institutul de Cercetări Sociale al Universității din Michigan şi reprodus în multe țări europene în 1980, 1990 şi 1999-2000 – atestă o creştere a atitudinilor negative față de decidenții politici.

Pierderea în popularitate este un dat sociologic. Cu rare excepții, președinții şi prim-miniştrii pierd pe parcursul exercițiului mandatului lor o parte semnificativă a capitalului politic care le-a permis să ajungă inițial la putere. Această pierdere poate să fie graduală sau abruptă, lentă sau rapidă. Există în arhivele sondajelor din multe țări numeroase date cu privire la aceste tendințe sociologice. Traiectoria liderilor opiniei publice depinde mai întâi de toate de propriile acțiuni, de alegerile lor sau de lipsa lor de acțiune. Traiectoria lor depinde, de asemenea, de factori care se află dincolo de controlul acestora. Scăderea în popularitate poate fi în mare parte explicată de dificultatea sau imposibilitatea de a respecta promisiunile electorale. Astfel de critici apar în numeroase sondaje. Promisiuni sincere sau minciuni deliberate, mai devreme sau mai târziu aceste promisiuni par a fi imprudente sau cinice.

Lipsa de popularitate este în principal produsă de către „ipocrizia acelora care ne guvernează". Micul ecran este un detector al ipocriziei, acționând ca o oglindă măritoare. Trebuie să fii un bun actor pentru a fi capabil să disimulezi cinismul la televizor. Fostul prim-ministru francez R. Barre a recunoscut că „viața politică este fundamental ipocrită". Acesta a declarat (într-o emisiune televizată pe 2 mai 1993) că este ca şi cum ai formula un diagnostic medical. Ipocrizia, care poate fi inevitabilă în arta politicii, produce neîncredere. Din acest motiv, politicienii care apar des la televizor îşi pierd, după un anumit timp, credibilitatea.

În diverse țări, şi în special în regimurile prezidențiale şi în sistemele prim-ministeriale, președinții şi prim-miniştrii au guvernant mare parte din timp fără susținerea majorității publicului. Aleşi potrivit regulilor constituționale, mulți dintre aceştia pierd susținerea majorității publicului imediat după alegerea lor. Doar retrospectiv pot istoricii să pretindă că o parte dintre lideri, în ciuda nepopularității temporare, au luat cu toate acestea decizii înțelepte. În cele mai multe democrații, liderii se comportă ca şi cum ar reprezenta majoritatea populației, în timp ce în realitate aceştia sunt susținuți doar de către o minoritate. Aceasta este una dintre sursele neîncrederii politice.

Corupția şi efectele sale corozive

În cele mai multe din țările europene majoritatea populației şi-a perceput guvernanții ca fiind corupți şi/sau birocratici (Gallup Millenium Survey, tabelul 10). O distincție este necesară între mica corupție la nivelurile inferioare şi medii ale societății şi marea corupție la nivelul elitelor. Prima este interpretată de către mulți cercetători în ştiințe sociale ca fiind „funcțională", în

special în statele în curs de dezvoltare. Cea de-a doua apare atunci când banii şi puterea politică converg. În acest studiu suntem interesaţi de corupţia elitistă.

De asemenea, este necesar să distingem între îmbogăţirea personală prin intermediul unor practici corupte şi finanţarea ilegală a partidelor. Îmbogăţirea personală este unanim condamnată din punct de vedere moral, politic şi juridic. De obicei dezbaterea asupra ceea ce este moral şi ceea ce este imoral ia loc în cercurile academice. Dar scandalurile cu privire la corupţia publică se desfăşoară în presa scrisă şi în presa electronică. În Italia, procesul celor mai influenţi lideri ai partitocraţiei a fost televizat şi s-a desfăşurat în faţa unei mari părţi a populaţiei, cu o audienţă de milioane de cetăţeni.

Protagoniştii acestora au fost liderii politici pe de o parte, iar de cealaltă parte se găseau magistraţii care judecau pe mulţi dintre cei cei mai cunoscuţi politicieni italieni de două decenii. Aceia care se află într-o poziţie de putere sunt uneori corupătorii şi alteori cei corupţi.

În *La Democratie en Amerique*, Tocqueville distingea, trebuie să recunoaştem într-o manieră impresionistă, două tipuri de regimuri: aristocratic şi democratic. Ilustrul comparatist nota astfel:

> „Aristocraţia şi democraţia îşi reproşează reciproc facilitarea corupţiei: o distincţie trebuie făcută. În guvernările aristocratice cei care ajung să conducă sunt oamenii bogaţi dornici doar de putere. Oamenii de stat din democraţii sunt săraci, cu averi care urmează să fie făcute. Prin urmare, conducătorii din statele aristocratice sunt mai puţin înclinaţi către corupţie şi prezintă doar o apetenţă moderată către bani, pe când opusul se întâmplă în democraţii. În aristocraţii cei care doresc să ajungă la conducere dispun de mari averi, iar numărul acelora al căror ajutor este necesar pentru promovarea politică este comparativ mic, guvernul este într-un anumit sens deschis pentru licitaţie. În democraţie cei care uneltesc pentru putere sunt puţin bogaţi, iar numărul celor care îi ajută să ajungă la putere este foarte mare. Pot exista mulţi oameni spre vânzare în democraţii, dar cu greu există cumpărători; de altfel, ar trebui cumpăraţi prea mulţi oameni simultan cu urmărirea atingerii scopurilor”[15].

[15] Alexis de TOCQUEVILLE, *Democracy in America*, Doubleday & Co, New York, 1969, p. 220.

Tabelul 10

Percepția corupției

Care dintre următoarele cuvinte descrie cel mai bine caracteristica esențială a guvernului dvs.?

	Corupt	Birocratic	Eficient	Drept	Atent la cererile cetățenilor	Alte răspunsuri/ Nu știu
Rusia	69	41	1	3	1	13
Armenia	59	35	4	9	1	16
România	62	48	6	5	5	17
Lituania	53	56	4	2	3	15
Ucraina	53	31	3	2	3	29
Turcia	52	17	7	5	5	24
Letonia	51	34	5	4	6	11
Croația	49	32	3	6	5	25
Bosnia	46	33	7	7	11	17
Cehia	45	29	4	3	11	8
Irlanda	45	17	17	7	5	13
Polonia	42	28	6	5	4	30
Italia	41	49	7	7	4	7
Estonia	38	46	6	7	7	21
Japonia	36	51	2	2	5	24
Ungaria	36	34	12	6	5	24
Bulgaria	35	24	14	10	7	33
Macedonia	35	32	13	15	10	14
Slovacia	33	16	9	9	19	15
Statele Unite	30	39	6	19	5	4
Canada	20	39	12	26	9	5
Anglia	15	44	17	18	13	9
Spania	12	28	16	16	17	18
Suedia	12	28	16	11	15	10
Finlanda	12	46	10	11	18	23
Luxemburg	10	45	14	18	20	7
Danemarca	8	49	10	22	25	13
Olanda	7	52	11	25	17	16
Norvegia	6	71	6	22	17	7
Islanda	44	64	50	44	37	5
Belgia	39	57	20	19	22	4
Elveția	24	83	40	60	46	3
Singapore	1	11	53	26	20	13

Sursa: *Gallup Millenium Survey*, 2000. Anumite țări importante, din anumite motive, nu au fost incluse în sondaj: Franța, Germania, India; În puține țări (Islanda, Elveția, Belgia) mai multe răspunsuri – în loc de unul singur au fost indicate în chestionare Pentru aceste țări, trebuie să luăm în considerare coloanele „Eficiență, corectitudine, sensibil la cererile populare" care compensează pentru numerele din coloana „corupt".

Cum se explică faptul că acest observator atent, acest eminent comparatist, a formulat o astfel de afirmație, uitând de corupția notabililor din perioada restaurației? Dar această afirmație evidențiază totuși un adevăr și indică o întrebare importantă: de ce este corupția atât de frecventă printre elitele politice în regimurile democratice din Europa, Statele Unite și în cele mai multe democrații emergente în Asia și America Latină? O posibilă explicație poate fi întâlnită în recrutarea socială a elitelor politice în regimurile cu sufragiu universal.

Astăzi în forumurile politice europene corupția este mai vizibilă decât în trecut. O observare atentă a fenomenului corupției pe parcursul ultimelor trei decenii în anumite țări, în special în Italia, Franța și Spania, tinde să indice că în perioada recentă există simultan o creștere a corupției implicând oameni politici și un control crescut și o raportare a acestor situații. Rezultatul mai bun la nivelul dezvăluirilor rezultă din acțiunea comună a magistraților și a jurnaliștilor.

Acțiunea și retorica politicienilor se află mai mult decât oricând în trecut sub lumina reflectoarelor unei contraputeri, mass-media. În presa scrisă sau electronică, „veștile proaste se vând mai bine decât veștile bune". Dar media nu fabrică aceste vești proaste, ci doar le răspândește. Media este un vehicul, nu un decident politic, chiar dacă puterea unor jurnaliști pe baza influenței pe care o exercită este mai mare decât cea a multor politicieni. Jurnaliștii de investigație, prin alertarea justiției, joacă au rol de procuror. Dar judecătorul oficial este acela care condamnă sau are puterea de a absolvi.

Mass media nu doar informează, dar și monitorizează. Guvernele sunt controlate de către alegători doar în ziua alegerilor, adică la anumite momente în timp. Totuși acestea sunt în mod constant supravegheate de către societatea civilă prin intermediul media. Guvernele sunt percepute ca o oglindă a opiniei publice ca urmare a portretizării lor de către penelul jurnaliștilor sau prin intermediul obiectivului camerei de luat vederi. Este imposibil de conceput un regim cu adevărat democratic fără jurnaliști puternici și independenți. Astăzi putem avea democrație fără partide politice puternice, dar nu fără o presă scrisă sau electronică puternică.

Relația dintre democrație și scandal este greșită. O astfel de corelație aparentă, fundamentată pe independența justiției și libertatea presei, este aceea care a fost adeseori ocultată în interbelic, de către inamicii democrației în Republica de la Weimar, Franța, Italia, Austria, Belgia și Spania.

În realitate, un scandal este un act de răscumpărare. Datorită unui scandal căpitanul Dreyfus a fost reabilitat. În democrație, scandalul, dacă nu este foarte frecvent, este un semn al sănătății democratice. În anumite cazuri excepționale scandalul poate apărea ca o dovadă a funcționării democratice și a legitimării sistemului. În puține țări democrația este suficient de solidă pentru a

corecta eroarea politică împotriva dorinţei armatei sau pentru a cere şefului de stat să demisioneze, aşa cum a fost cazul celor trei prim-miniştri japonezi, al preşedintelui italian Leone sau al celui american Nixon. Este timpul să revizuim concepţiile cu privire la scandal pe care le-au răspândit moraliştii. Pentru ca scandalurile să izbucnească două condiţii sunt necesare şi acestea pot fi întâlnite doar în democraţii: libertatea presei şi independenţa tribunalelor. Scandalurile sunt simptome ale vigorii democratice.

Impactul media poate fi demonstrat printr-o analiză de conţinut a cotidienelor şi săptămânalelor. Numeroase pagini au fost scrise cu privire la corupţia la nivel înalt în multe ţări europene. Mulţi politicieni au fost implicaţi în scandaluri şi au fost obligaţi să demisioneze din funcţiile lor oficiale. Merită să menţionăm că democraţiile scandinave nu suferă de corupţie publică la fel ca alte ţări europene[16].

În domeniul corupţiei publice, anumiţi observatori estimează că vedem doar vârful aisbergului. Atunci când aceasta este frecventă, cetăţenii îşi pierd încrederea în instituţii. Nu putem să subliniem suficient efectele corozive ale comportamentului corupt asupra pierderii încrederii în instituţii.

Tendinţe compensatorii: de la neîncrederea naţionalistă la încrederea reciprocă între naţiunile europene

Nivelurile relativ ridicate de neîncredere în instituţii, partide, politicieni sau chiar comparaţiile în interiorul ţărilor sunt compensate de către o încredere crescândă între naţiunile europene. Sondajul Eurobarometru, realizat periodic începând cu 1970, arată o creştere a încrederii naţiunilor europene în vecinii lor.

Nu este necesar să afişăm aici tabele statistice. Întrebările puse nu fac nicio diferenţă între încrederea în oameni ca indivizi şi încrederea în ţară ca şi corp colectiv şi încrederea liderilor din momentul sondajului. Doar prin intermediul unor astfel de diferenţieri pot fi făcute interpretări clare. Datele disponibile ascund numeroase stereotipii. În răspunsurile unor francezi despre italieni, stereotipul a fost cel al „cuţitului în spate" ca urmare a acţiunilor conducătorilor fascişti din urmă cu patruzeci de ani. Stereotipurile Statelor Unite sunt „capitalismul", „imperialismul". Acestea nu se referă la americani ca indivizi. Este binecunoscut faptul că oamenii de afaceri americani şi europeni au încredere în oamenii de afaceri japonezi şi chinezi, chiar dacă nu au motive

[16] Trygve GULBRANDSEN, „Norway: Trust Among Elites in Corporatist Democracy", în Mattei DOGAN (ed.), *Political Mistrust and Discrediting of Politicians*, Brill Academic Publishers, 2005, pp. 115-137.

solide pentru a se încrede în Japonia și China ca națiuni. În practică este dificil să obținem date „aseptice".

În iulie 1954, unul din doi dintre cei 2.562 francezi incluși într-un eșantion național a declarat anchetatorilor că a fost o „victimă" a războaielor cu Germania din 1914-1918 sau 1939-1945, și cel puțin la nivelul memoriei familiale a scurtului război din 1871, a existat cel puțin un membru al familiei sale care a decedat, a fost rănit sau a avut casa distrusă[17]. În fiecare dintre cele 36.000 de orașe și sate franceze, un monument este dedicat celor care au pierit în timpul războaielor cu Germania. În februarie 1955, 30% dintre francezi credeau că Germania reprezenta „pericolul", în timp ce 40% se temeau în special de Uniunea Sovietică. Din noiembrie 1954 până în mai 1956, proporția de francezi care au avut „o opinie proastă sau foarte proastă" despre germani a fluctuat în cele șase sondaje de la 26% la 31%. Doar în mai 1957 proporția a scăzut la 18%, iar șapte luni mai târziu la 15%[18]. În septembrie 1952 și din nou în decembrie 1955 unul dintre trei francezi credea că în caz de război cu Uniunea Sovietică „Franța nu se putea încrede în Germania de Vest", și doar 9% și-au manifestat încrederea în fostul lor dușman. În același sondaj Marea Britanie și Statele Unite beneficiau de o încredere fără nicio rezervă[19]. În 1954 doar 24% dintre francezi ar fi avut încredere într-un Tratat cu Germania, contra 43% care refuzau să se încreadă într-un astfel de Tratat[20]. În aceeași perioadă, vechi stereotipuri continuau să înflorească: „Poporul german agreează fundamental războiul" credea unul din doi francezi în 1954; „Mentalitatea germană nu s-a schimbat", „Ar fi mai bine pentru Franța ca Germania să rămână divizată" erau multe dintre răspunsurile populare[21]. Aceeași persoană care la vârsta de 25 de ani în 1954 prezenta asemenea stereotipuri poate s-a răzgândit la vârsta de 54 de ani admițând în 1983 că Germania era cel mai bun aliat al Franței. Cu toate acestea, analizând piramida populației franceze din anii '50 putem observa hemoragia tinerilor sacrificați cu o generație mai înainte. Pentru anumiți istorici francezi, Franța nu s-a vindecat complet după vărsarea de sânge din timpul războiului.

După mai multe generații de antagonism naționalist între Franța și Germania, trei războaie și o memorie colectivă tenace plină de prejudecăți, un punct de cotitură important a avut loc în istoria Europei: majoritatea germanilor au încredere în Franța și viceversa. În sondajele realizate în Franța și Germania în mai 1983 și octombrie 1988, în răspunsul la întrebarea: „Dintre următoarele

[17] „Sondages, 1945-1980", *Revue de l'Institut Français d'Opinion Publique*, I, 1958, p. 54.
[18] *Ibidem*, p. 46.
[19] *Ibidem*, p. 50.
[20] *Ibidem*, p. 64.
[21] *Ibidem*, p. 74.

țări care sunt cele două pe care le considerați ca fiind prietene ale țării voastre?" Franța a fost prima printre răspunsurile furnizate de către eșantionul german și Germania a fost prima în răspunsurile cetățenilor francezi[22].

„O schimbare miraculoasă!" ar spune cei care își reîmprospătează memoria prin spicuirea arhivelor. Cât de nestatornică poate fi memoria colectivă în anumite cazuri! Precum reconcilierea Franța/Germania. Cât de trainică ar putea să fie memoria colectivă în alte cazuri, când peste generații, urmașii nu pot uita și ierta? De exemplu, atitudinea armenilor față de de turci, a albanezilor față de sârbi, a polonezilor și românilor față de ruși, și a victimelor regimului nazist față de „națiunea germană". Și cât de nestatornică este memoria unor europeni față de armata americană care a salvat democrațiile europene de trei ori doar în timpul a două generații: Primul Război Mondial, al Doilea Război Mondial și perioada Războiului Rece? Războaiele civile, precum cel din Spania din 1936-1938 transferă ura dintre națiuni către o ură în interiorul națiunii. În Spania rănile sunt încă sângerânde la nivelurile regionale.

O majoritate absolută de europeni chestionați în 1980 aveau încredere în nouă din cele treisprezece țări europene luate în considerare. Doar patru țări – Italia, Grecia, Spania și Portugalia – erau percepute ca fiind demne de încredere de către mai puțin de jumătate dintre europenii aparținând altor nouă țări.

În 1980, majoritatea francezilor avea încredere în englezi, dar sentimenul nu era reciproc (exista poate un resentiment rezidual ca urmare a politicii externe gaulliste de a-i ține pe britanici în afara pieței comune). Mai mulți britanici aveau încredere în germani decât cei care aveau încredere în francezi: 60% la 34%. În mod similar, francezii au fost înclinați să clasifice fostul lor dușman mai sus decât fostul lor aliat, 60% la 53%. Acesta este un fapt istoric, chiar dacă astăzi majoritatea persoanelor care au trecut prin războaie aparțin istoriei, iar unificarea europeană aparține viitorului.

În anii 1970 majoritatea italienilor avea încredere în francezi și în germani, dar o proporție mai redusă dintre francezi și germani avea încredere în italieni. Exista o afinitate puternică între belgieni și olandezi. Destul de surprinzător, majoritatea irlandezilor avea încredere în britanici și invers.

În 1980, o proporție semnificativă dintre greci nu avea încredere în americani (53%), germani (43%), italieni (45%) sau britanici (42%). O posibilă explicație este aceea că în acel moment o minoritate vizibilă și chiar răzvrătită prezenta simpatii comuniste. Grecii erau divizați: o treime din publicul european nu avea încredere în greci (cu un nivel de non-răspunsuri de 27%). Nu doar că mulți dintre europeni nu au încredere în greci, dar chiar unul din patru greci nu avea încredere în concetățenii săi. Țara care a inspirat cea mai mare

[22] TNS SOFRES, 1990, p. 145.

încredere grecilor a fost Franța (58%), fără nicio îndoială din motive istorice datând din secolul al XIX-lea.

Cel mai interesant caz este Italia. În 1950 unul din doi europeni nu avea încredere în italieni, în special germanii (64%). În același timp, italienii nu au încredere în vecinii lor mediteraneeni, în special în Grecia (45%) – fără nicio îndoială ca urmare a memoriei reziduale a războiului italiano-grec din 1941 – dar și spaniolii (45%) și portughezii (42%). Absența încrederii în italieni a multor europeni datează din timpul celui de-al Doilea Război Mondial, când armata italiană nu a arătat un mare entuziasm pentru luptă. Acest fapt a fost prost interpretat pentru că, în mintea multor soldați italieni (fapt înregistrat de către istorici), un spirit combativ accentuat ar fi însemnat susținere pentru regimul fascist.

Este dificil să clasificăm țările potrivit gradului de încredere de care se bucură în reprezentările vecinilor lor, pentru că prea multe persoane nu au exprimat o opinie cu privire la țările mai mici: acestea par să se ignore reciproc și să graviteze în jurul celor mari. De exemplu, 54% dintre irlandezi nu au formulat opinii despre Grecia și reciproc 42% dintre greci nu au știut ce să creadă despre irlandezi. O mare proporție dintre irlandezi nu s-a pronunțat cu privire la alte mici țări europene: 48% nu au avut „nicio opinie" cu privire la belgieni, 46% despre danezi; 40% despre olandezi; 53% despre luxemburghezi; pe când doar 7% nu aveau o opinie clară despre britanici. În mod similar, mulți dintre greci au răspuns prin „nicio opinie" cu privire la alte mici țări europene: belgieni (37%), danezi (36%) și olandezi (33%). O treime dintre belgieni nu știa dacă portughezii sau grecii sunt demni de încredere. O treime dintre francezi și 44% dintre italieni au avut aceeași ezitare despre irlandezi. Pare că niște țări „mici, periferice" – Irlanda, Portugalia, Grecia – nu erau cu adevărat integrate în conștiința europeană. Alte „mici" țări – Elveția, Belgia, Olanda – erau printre cele mai demne de încredere; foarte puțini oameni nu aveau încredere în ele pentru că, fiind mici, nu erau percepute drept amenințări potențiale.

Între 1976 și 2000 nivelul de încredere reciprocă a crescut în toate țările. Deja ridicată în 1976, încrederea în cele patru mici țări nordice (Belgia, Denemarca, Olanda și Luxemburg) a continuat să crească. O creștere substanțială în încredere a fost observată și în cazul Italiei, Spaniei și Franței. Italia a atins între 1986 și 2000 nivelul de încredere de care se bucură alte țări europene importante. Irlanda și-a ameliorat, de asemenea, imaginea, ca și Portugalia și Grecia. Importanța țărilor mai mici a crescut între 1986 și 1990.

Pe scurt, doar o mică majoritate dintre vest-europeni nu are încredere în alți vest-europeni, majoritatea afișând o încredere neumbrită de naționalism. Dar mulți se tem de un dezechilibru economic, de exemplu delocalizări ale industriei de la Vest la Est, acolo unde costurile de muncă sunt mai ieftine. Nu este greu de imaginat care ar fi fost rezultatele unui sondaj asemănător realizat

în 1930 în Franţa, Germania, Marea Britanie sau Italia. Astăzi, toate ţările vest europene sunt democraţii pluraliste: şi aşa cum este bine ştiut, statele liberale nu tind să se lupte unul cu altul („liberal" în sensul englez al noţiunii şi nu în cel francez).

Încrederea reciprocă între popoarele vest-europene contrastează cu absenţa unei astfel de încrederi în Europa de Est. Cifrele exprimă întregul lor înţeles atunci când le comparăm cu cele ce privesc Europa de Est. Într-un sondaj realizat în octombrie 1990, cei mai mulţi polonezi au declarat că „nu au mare încredere" sau „nu au deloc încredere" în ruşi (69%), ucraineni (75%), bieloruşi (63%), români (64%), bulgari (56%) şi cehi (61%). Doar 2% dintre polonezi „au mare încredere" în ruşi, ucraineni sau bieloruşi, în timp ce americanii, britanicii, francezii, italienii şi elveţienii sunt singurii care beneficiază „de multă încredere" din partea a cel puţin 10% dintre polonezi. Memoria colectivă era încă vie după 45 de ani de la sfârşitul războiului: 70% dintre polonezi nu aveau încredere în germani[23]. Trebuie să concluzionăm că majoritatea polonezilor simţea că aceştia trăiau într-un mediu ostil. Un astfel de sentiment poate doar să încurajeze un puternic naţionalism.

Cehii credeau, de asemenea, că trăiesc într-un mediu ostil. Majoritatea cehilor nu avea încredere în ruşi (62%), polonezi (77%), români (77%), unguri (67%) sau bulgari (64%), dar doar 44% dintre aceştia nu aveau încredere în germani. Cea mai surprinzătoare descoperire este că o minoritate cehă semnificativă nu avea încredere în slovaci[24].

Cum se poate explica o asemenea tendinţă? Lipsa de încredere între naţiuni este în declin în Europa pentru că o supraconştiinţă naţională apare cu greu dintr-o interacţiune progresivă la mai multe niveluri: economic, militar, social, cultural şi politic.

Consecinţele interpenetrării economiilor europene sunt evidente şi decisive. Fiecare ţară are nevoie să negocieze cu alte ţări şi, mai presus de toate, cu vecinii săi imediaţi. Pentru cele mai multe ţări, aproape jumătate din PIB-ul lor este bazat pe comerţul exterior, în special în Europa. Economiile vest-europene se interpenetrează. Acestea sunt fără îndoială în competiţie, dar şi în dependenţă reciprocă. Luând în considerare performanţa tehnologică actuală, niciuna dintre ţările europene – nici chiar Germania, Franţa sau Marea Britanie – nu au o economie viabilă ca mărime şi ca întindere. Din acest motiv cele mai mici ţări europene sunt foarte favorabile unei pieţe europene extinse (Olanda a înţeles avantajul acesteia foarte devreme în ceea ce priveşte propriile beneficii ca urmare a unui proces de unificare europeană). Interdependenţa generează o

[23] *Eurobarometru*, Decembrie 1990, p. A47
[24] *Ibidem.*

piață supranațională, în detrimentul unui izolaționism şi protecționism economic de modă veche.

Sigur, rivalitățile economice din Europa persistă, în special la nivel regional, dar aceste rivalități sunt trimise către un nivel secundar de către avantajele furnizate de o piață comună în competiția economică cu alte două puteri, Statele Unite şi în special Japonia. Reacția față de o astfel de competiție economică externă încurajează erodarea naționalismului clasic în interiorul Europei.

La nivel militar, patru decenii de Război Rece din perioada epocii proiectilelor, sub protecția umbrelei atomice americane, au convins multe persoane încă de la începutul anilor '60 că nicio națiune europeană nu ar fi putut să reziste la un atac din partea gigantului estic, care în schimb ar fi putut să aibă aceeaşi reacție la Alianța Atlantică. Statul-națiune, fiind pentru câteva decenii prea slab spre a-şi proteja cetățenii contra superputerii estice, a pierdut o parte din funcția militară. Este semnificativ faptul că *establishment*-ele militare din țările europene nu mai sunt naționaliste. Nicio democrație europeană nu ar putea pretinde astăzi că este independentă militar: naționalismul a pierdut fundamentul său militar. Dependența militară şi independența economică şi-au combinat efectele.

În paralel, frontierele dintre vechile state ale Europei de Vest au primit, ca să spunem aşa, pecetea perpetuității: un război între aceste țări este de neconceput astăzi, cu excepția Irlandei de Nord. Prin urmare, naționalismul în Europa de Vest, în contrast cu situația din Europa de Est până de curând, nu poate să mai genereze dispute teritoriale.

Complexitatea crecândă a stratificării sociale este un alt aspect important al acestei tendințe către conştiința europeană. Fiecare țară europeană este caracterizată de o diversitate internă considerabilă din mai multe puncte de vedere. Există o asemănare izbitoare transnațională între aceste diversități intranaționale. Există mai multe asemănări între nişte burghezi, unul din Franța, altul din Marea Britanie, decât între un britanic din clasa mijlocie şi un muncitor sau decât între un avocat francez şi un fermier francez. Există mai multe diferențe sociale în interiorul fiecărei țări decât între țări la toate nivelurile: natalitate, divorțuri, creşterea în anumite sectoare economice sau declinul anumitor sectoare, şomaj, crize financiare şi sistemul de asigurări sociale şi aşa mai departe.

La nivel cultural, conştiința europeană a progresat enorm pe parcursul ultimelor decenii. Mai multe sondaje dau ideea unei internaționalizări rapide a culturilor naționale. Astăzi oamenii, ideile şi bunurile circulă liber în comunitatea europeană. Mai mulți europeni au trecut frontierele în Europa în timpul ultimilor patruzeci de ani decât în ultimele opt secole. În fiecare vară milioane de turişti pleacă din zone nordice spre zonele maritime din sud.

Televiziunea ignoră barierele naţionale; televiziunea europeană este deja o realitate. În ciuda diversităţii lingvistice, culturile devin din ce în ce mai puţin naţionale şi mai eclectice, printre tineri mai mult decât între cei în vârstă. Cacofonia europeană rămâne chiar şi astăzi cel mai vulnerabil ţel. Europa este noul Turn Babel. Bineînţeles culturile amestecate nu penetrează în mod egal peste tot. Spania şi Italia primesc în fiecare an un număr de turişti mai mare decât numărul de locuitori adulţi. Cei mai mulţi adolescenţi olandezi sunt familiari cu trei limbi străine. Dar această ideală polifonie nu este de aşteptat în cursul generaţiei noastre. Până la urmă, cea mai importantă limbă astăzi este cea vorbită de către computer, ca un adevărat dialect internaţional.

Este posibil să clasificăm ţările potrivit nivelului lor de „sentimente pro europene". Eurobaromentrul a măsurat în mod repetat proporţia persoanelor care se declară pentru integrarea europeană. În trei tipuri de ţări nivelul atitudinilor favorabile faţă de Europa a fost cel mai ridicat din 1973 până în 2000. Mai întâi ţările a căror performanţă economică depinde în mare parte de comerţul exterior – în special Spania, Belgia şi Luxemburg – care au cele mai înalte cote de sentimente pro europene. În al doilea rând, ţările pentru care Comunitatea europeană a fost o instituţie protectoare: Republica Federală Germană înainte de căderea zidului Berlinului. În acel moment Grecia a simţit, de asemenea, nevoia unei protecţii europene. În al treilea rând, regăsim puţinele ţări care au crezut că pot rezolva problemele lor naţionale mai eficient prin delegarea unei părţi din putere către o suprastructură europeană. Mulţi italieni au crezut că eficienţa administrativă într-un anumit domeniu poate fi îmbunătăţită dacă anumite decizii au fost luate la Bruxelles, în loc să fie dezbătute la Roma. Belgienii văd, de asemenea, Comunitatea europeană drept o sursă de legitimare a „sistemului lor tribal". În caz de conflict între reglementările franceze şi reglementarea europeană cea din urmă este aceea care domină. Aceasta implică faptul că anumite ţări sunt câştigătoare, altele sunt perdante şi acest fenomen apare în principal în sectoarele economice care vizează diviziunea muncii şi piaţa.

Fiecare ţară europeană prezintă o configuraţie *sui generis* a încrederii-neîncrederii. Clusterele de factori nu sunt identice peste tot. De un interes special sunt Rusia, Belgia şi Polonia, dar aici trebuie să acordăm prioritate la două cazuri emblematice: Marea Britanie şi Italia[25].

[25] V., de asemenea, capitolele despre cazurile Norvegiei şi Franţei: Trygve GULBRANDSEN, *op. cit*, pp. 115-137 şi Mattei DOGAN, „France: Political Mistrust and the Civil Death of Politicians", în *Ibidem*, pp. 137-155.

Două cazuri emblematice: Marea Britanie şi Italia

Luând aminte la tabla de şah europeană ezit în alegerea unor perechi de ţări dat fiind faptul că o comparaţie binară este una dintre cele mai uzitate strategii în sociologia comparată[26]. Am ales Marea Britanie şi Italia pentru că o astfel de comparaţie binară revelează relaţia dintre legitimitate şi eficacitate.

Marea Britanie: slăbirea modelului clasic de democraţie

Odinioară Marea Britanie a fost considerată un model de democraţie. Prin rezistenţa sa din iarna 1940-1941 această ţară a salvat toate democraţiile europene. Zeci de cărţi şi de eseuri publicate de către economiştii, sociologii şi politologii britanici includ noţiunea de „declin" în titlurile lor. Sondajele de opinie publică au măsurat periodic scepticismul. Din acestea aflăm că mare parte a populaţiei crede că politicienii nu sunt sinceri, că aceştia nu spun adevărul, că nu sunt preocupaţi de opiniile oamenilor şi că se îndoiesc de capacitatea *establishment*-ului de a guverna. Preşedintele unuia dintre principalele centre de sondare a scris în 1993 că ceea ce era de luat în calcul era „o credinţă în declinul monarhiei, Westminster, Whitehall, a sistemului judiciar şi a sistemului de guvernare în întregimea sa"[27]. *Daily Telegraph*, referindu-se la un sondaj al Institutului S.S.L.T. în 1993, arăta că jumătate dintre britanici ar fi tentaţi să emigreze în Statele Unite dacă ar avea această şansă. Această stare de spirit a unui număr semnificativ din populaţie este confirmată de către sondajele altor instituţii din ultimul sfert de secol.

Primul-ministru John Major şi-a invitat conaţionalii pe 3 martie 1993 „să nu permită tendinţei britanice către autodenigrare să submineze încrederea". Editorii de ziare au vorbit de o neîncredere naţională, de o criză morală. Nu a fost pentru prima oară când sentimentele de mâhnire au fost denunţate. Această temă a fost prezentă în literatura sociologică pentru aproximativ treizeci de ani.

Potrivit unui interviu, în 1995, majoritatea britanicilor gândeau că sistemul guvernamental nu funcţiona corect; maniera în care Marea Britanie era guvernată putea fi ameliorată; Parlamentul nu controla suficient guvernul; între alegeri votanţii nu puteau face nimic şi prin urmare era nevoie de un recurs la referendum; Camera Lorzilor trebuia să fie înlocuită de o adunare aleasă; o Constituţie scrisă trebuia să fie adoptată; duratele mandatelor legislaturii trebuiau fixate dinainte; sistemul electoral trebuia schimbat; era nevoie de o nouă lege pentru liberatea informaţiei; şi alte lamentări (tabelul 11).

[26] Mattei DOGAN, „Accelerated Decline of Religious Beliefs in Europe", pp. 127-150.
[27] MORI, 1993.

Pot pune toate aceste plângeri sub semnul întrebării legitimitatea regimului? În ciuda nemulțumirii crecânde, răspunsul este negativ[28]. Publicul pledează pentru necesitatea unei reforme profunde a regimului, ameliorarea acestuia, dar nu și pentru suprimarea fundamentelor sale democratice. Exemplul britanic demonstrează mult mai bine decât altele că în democrațiile complexe de astăzi jocul electoral nu mai este suficient, că acesta nu mai promovează o expresie satisfăcătoare a agregării și articulării intereselor.

Într-un sondaj condus de către MORI în 1991, sponsorizat de către *Rountree Reform Trust* unul din doi votanți a considerat că „Parlamentul nu are un control suficient asupra a ceea ce face guvernul" și 60% au declarat că „Marea Britanie are nevoie de o Cartă a Drepturilor pentru a proteja libertățile individuale". Patru ani mai târziu, în 1995 un sondaj MORI cu privire la „starea națiunii" indica că trei pătrimi dintre cetățenii intervievați credeau că actualul sistem de guvernare din Marea Britanie „are nevoie de multe ameliorări" sau „foarte multe". O treime dintre cetățeni era „satisfăcută" de „maniera în care funcționează Parlamentul". Patru din zece cetățeni ar susține „înlocuirea Camerei Lorzilor cu o a doua Cameră aleasă și aceeași proporție recomandau ca și tribunalele „să supravegheze comportamentul parlamentarului". Cu privire la actele de indisciplină ale al miniștrilor, unul din doi cetățeni britanici credea că „o comisie oficială independentă ar trebui să investigheze și să decidă dacă miniștrii ar trebui să demisioneze" (tabelul 11)[29]. Chiar și Biserica a pierdut încrederea a unul din doi cetățeni[30]. Categoriile care prezintă cotele de încredere cele mai scăzute în anii 1980 și 1990 au fost presa, sindicatele și administrația publică.

[28] Dennis KAVANAGH, „Crisis of Confidence: The Case of Britain", *Studies of Comparative International Development*, vol. 32, nr. 3, 1997.

[29] Market and Opinion Research International, (MORI) *State of Nation*, John Rountree Reform Trust, 1995.

[30] *The Indian Institute of Public Opinion*, IIPO, aprilie 1983, martie 1981.

Tabelul 11

Marea Britanie: o democraţie fără Constituţie scrisă

Adoptarea unei Carte a Drepturilor	79%
Marea Britanie are nevoie de o Constituţie scrisă	59%
Parlamentul nu are suficient control asupra a ceea ce face guvernul	52%
Sistemul de guvernământ din Marea Britanie este învechit	50%
Parlamentul lucrează foarte rău (11%); mai degrabă rău (19%), nici rău, nici bine (22%)	52%
Nemulţumiţi cu privire la maniera în care Camera Lorzilor îşi face datoria în zilele noastre	33%
Înlocuirea Camerei Lorzilor cu o a doua Cameră aleasă	43%
Britanicii trebuie să fie capabili să forţeze guvernul să organizeze un referendum: o idee bună	77%
Votanţii obişnuiţi nu au o mare putere asupra politicilor guvernamentale între două alegeri (deloc sau puţină)	85%
Fixarea duratei Parlamentului	57%
Schimbarea sistemului electoral britanic cu o formulă proporţională de reprezentare	50%
Trebuie să existe o lege de acces la informaţii publice	81%
Sistemul actual de guvernare din Marea Britanie are nevoie de multe transformări sau să fie mult îmbunătăţit	

Sursă: Market and Opinion Research International (MORI) State of the Nation (pentru Joseph Rountree Reform Trust, 1995).

În studiul său Dennis Kavanagh a prezentat un sondaj realizat în 1993, care arăta că 90% din eşantionul sondat susţinea că nu se poate avea încredere în politicieni, şi potrivit unui alt sondaj în 1995 o mai mică proporţie a considerat că „cei mai mulţi parlamentari nu pot fi crezuţi că vor spune adevărul". Mulţi dintre parlamentari au fost percepuţi ca fiind gata să pună propriile interese deasupra celor ale partidului sau deasupra altor consideraţii, în special interesul pentru circumscripţie sau pentru ţară. Apartenenţa la un partid a scăzut, de asemenea, de la 40% la 13% pe durata unei singure generaţii[31].

Declinul încrederii publice în guvern reduce ceea ce David Easton a numit „suport difuz". Declinul încrederii înseamnă declinul „consideraţiei" care a caracterizat în trecut atitudinea multor britanici, în special a clasei muncitoare. D. Kavanagh concluzionează în analiza sa spunând că „Marea Britanie nu mai este peste tot privită ca un model de inspiraţie democratică [...] aceasta contrastează într-un mod grăitor cu maniera în care Almond şi Verba au privit Marea Britanie ca pe un exemplu de democraţie stabilă"[32].

Italia – un caz clinic

Italia este o ţară frumoasă şi populaţia sa este binecuvântată cu multe talente, cu excepţia recrutării politicienilor. În ciuda acestui fapt sau poate exact din acest motiv, ţara a dat naştere unora dintre cei mai mari teoreticieni ai elitelor politice: Machiavelli, Mosca, Pareto, Giovanni Sartori şi alţii. Sistemul politic construit după cel de-al Doilea Război Mondial a fost slăbit de la început. Era o imitaţie a celei de-a Patra Republici franceze care a dispărut în 1958. Un prim diagnostic a fost formulat de către preşedintele senatului Cesare Merzagora:

> „Un climat de corupţie atârnă greu asupra vieţii politice italiene, poluată de *affarismo* şi de intervenţii financiare ilicite [...] demisia a numeroşi actori politici a supărat conştiinţa naţională, nu doar pe a mea, ci pe a majorităţii colegilor din toate partidele, care suferă în tăcere, înfruntând o situaţie periculoasă...deci nu putem avansa pe această cale[...] politicienii italieni înfruntă un viitor sumbru"[33].

O treime de secol după acest avertisment, sistemul politic s-a prăbuşit în cele din urmă în 1992-1994. Deteriorarea sistemului a fost accelerată în anii 1960. În foarte puţini ani, proporţia italienilor care au exprimat o judecată negativă cu privire la demnitatea şi onestitatea conducătorilor politici s-a ridicat

[31] Dennis KAVANAGH, *op. cit.*, p. 34.
[32] *Ibidem*, p. 40.
[33] Mario TEDESCHI, *Dizionario del Malcostume*, Il Borghese, Milano, 1962, p. 16.

de la 33% la 70% între 1964 și 1974; nemulțumirea cu privire de funcționarea statului și a administrației publice a evoluat de la 35% la 83%, iar opinia negativă asupra competenței și loialității decidenților politici a crescut 22% la 66% (Sondaje Doxa).

Pe parcursul anilor 1992-1994, ziarele italiene au relatat zilnic pe pagini întregi vicisitudinile acuzării corupției. Niciodată în istoria democrațiilor europene acestea nu au avut o clasă politică care să fie mai umilită decât cea italiană pe parcursul acestor 30 de luni. Nu ar fi suficient să afirmăm despre clasa politică italiană că a fost decimată – ceea ce ar implica că doar o zecime dintre politicieni au fost excluși din forum. Aceasta fost în mod cert decapitată. Mai mult de jumătate dintre politicienii italieni din vârful piramidei politice au fost eliminați la următoarele alegeri în 1996. Cronologia rezultatelor are un înțeles sociologic important: atunci când magistrații și-au început acțiunea în Italia în 1992 opinia publică era pregătită și gata să aplaude procurorii.

În 1994, 6.059 oameni politici erau vizați de anchete judiciare. Printre ei se numărau 335 de deputați, 100 de senatori, 331 de consilieri regionali, 122 de consilieri provinciali, 1.525 consilieri comunali, 973 antreprenori și oameni de afaceri, 1.373 funcționari publici[34]. Printre aceștia erau cinci lideri de partid ai coaliției *pentapartito* și patru foști prim-miniștri. Cei 435 deputați și senatori reprezentau aproximativ jumătate dintre parlamentarii aleși.

Potrivit datelor publicate de către procurorii din Milano în februarie 1995, doar în acest oraș au fost investigate în decursul celor trei ani ce au precedat raportul aproximativ 2.500 de persoane, dintre care 718 au fost încarcerate preventiv. Aproximativ 210 din cele 2.500 de persoane au fost condamnate în primă instanță, dar au făcut apel la o curte de justiție superioară. Doar o persoană a fost condamnată definitiv.

Cum putem explica faptul că doar câteva zeci de judecători au fost capabili să decapiteze o clasă politică puternică a așa-numitei *particrazia*? Este unanim recunoscut că unul dintre motivele principale este statutul magistraturii, independența acesteia și liberatea sa de acțiune[35].

Există oare un punct de ruptură în pierderea încrederii, un punct în care legitimitatea se prăbușește? Italia poate servi ca un caz clinic. Dintre toate democrațiile pluraliste europene, Italia este țara în care în fiecare an, începând cu anii '70, sondajele au relevat cea mai mare proporție de persoane care erau nemulțumite de maniera în care democrația funcționa. În 1987, 72% dintre italieni erau nemulțumiți. Doar 26% au declarat că erau satisfăcuți cu regimul politic italian. În douăzeci și cinci de sondaje realizate între 1960 și 2000 o

[34] Percy A. ALLUM, *State and Society in Western Europe*, Polity Press, Blackwell Publishers, Cambridge Oxford, 1995, p. 166.

[35] Gaetano AZZARITI, *Il Potere di Giudici*, Manifesto Libri, Roma, 1994.

judecată negativă a fost exprimată de către mai mult de 70% dintre italienii adulţi; doar într-un singur sondaj, în noiembrie 1987, proporţia a fost puţin mai joasă[36]. Sute de cărţi şi articole au fost scrise de către cercetătorii în ştiinţe sociale sau de către politicienii italieni pentru a denunţa această slăbiciune: patronaj, corupţie, instabilitate ministerială, *particrazia*. Multe sondaje realizate în ultimii treizeci de ani au aratat o critică severă a „sistemului" şi în special a clasei politice.

Cu toate acestea, Italia este încă o ţară democratică. Legitimitatea regimului pare să fie contestată doar de către o minoritate. Performanţa sistemului este aceea care constituie obiectul criticilor. Intervievaţi anual în ultimul sfert de secol de către Eurobarometru, italienii au fost invitaţi să aleagă între următoarele trei propoziţii: a) este necesar să schimbăm radical întreaga organizare a societăţii noastre pe cale revoluţionară; b) este necesar să îmbunătăţim progresiv societatea noastră prin reforme; c) trebuie ca în mod curajos să apărăm societatea noastră împotriva tuturor forţelor subversive. De-a lungul anilor, majoritatea absolută a ales „reforma", acceptând implicit legitimitatea regimului. Proporţia celor care aleg „acţiunea revoluţionară", contestând legitimitatea, a variat de la 6% la 10% (doar de două ori, în 1976 şi în 1977 s-a atins nivelul de 12%) .

Potrivit numeroaselor sondaje conduse de către Institutul Doxa, majoritatea italienilor a admis că este mai bun un Parlament mediocru decât să nu existe niciun Parlament. În aceleaşi sondaje, aceştia au denunţat „multiplicitatea partidelor ca sursă a problemelor" recunoscând în acelaşi timp că „partidele sunt indispensabile în ţările democratice". Aşadar, în ciuda criticilor aceştia nu au contestat legitimitatea regimului. De ce au tolerat atunci un astfel de regim? Timp de patruzeci de ani, Italia a beneficiat de o creştere economică considerabilă, mai semnificativă decât în alte ţări europene. Societatea italiană pare să fie, comparativ, sănătoasă în ciuda faptului că, sau poate în mod paradoxal, datorită unui stat slab.

Comparând aceste două ţări pe perioada a patru decenii (1945-1985) ne confruntăm cu tendinţe surprinzătoare. Pe de o parte, vedem un sistem politic venerabil şi solid, chiar dacă supus unor critici serioase, şi care se bucură, pe scena internaţională de un înalt prestigiu printr-o creştere economică (din mai multe motive care au fost analizate şi interpretate de către zeci de cercetători britanici din toate disciplinele); şi pe de altă parte, putem vedea o politică slabă, plină de disfuncţii politice şi administrative, dar progresând cu toate acestea economic mai rapid decât alte ţări. Potrivit statisticilor OECD, nivelul de trai în Italia în 1949 era unul dintre cele mai joase din Europa de Vest, iar în 1985 unul dintre cele mai înalte. În aceeaşi perioadă, Marea Britanie a evoluat, în termeni

[36] *Eurobarometru*, 1995.

de nivel de trai, de la a doua poziție în 1950 printre aceleași țări, la penultima în 1985. Aceste tendințe contrastante ne invită să punem următoarea întrebare teoretică: dacă ar avea de făcut o alegere între o economie sănătoasă însoțită de un „stat bolnav" sau o economie împovărată și în declin și un sistem politic responsabil, care dintre cele două opțiuni ar fi de preferat? Nu toate țările ar face aceeași alegere. Știm din studiile istorice întreprinse de către sociologia politică că în trecut nu toți cetățenii au făcut aceeași alegere. Cel mai important factor este vigoarea legitimității politice în perioade de criză[37]. Politica nu poate fi explicată doar prin criterii politice. Atunci când încercăm să înțelegem dinamica legitimității politice nu trebuie să neglijăm factorii economici și culturali.

Legitimitate și nemulțumire

Dată fiind această erodare a încrederii în instituții – în special cu privire la Parlament ca instituție centrală – un fenomen care a persistat zeci de ani în anumite democrații și mai mult în altele, ne putem întreba dacă în vechile democrații există riscul combaterii legitimității regimului politic. Răspunsul la o astfel de întrebare nu trebuie să fie speculativ. Ar trebui fundamentat pe baze empirice. Nu există o singură țară în lume în care oamenii să perceapă regimul ca fiind în întregime legitimat. Legitimitatea este graduală. Clasificarea unui regim pe o scară de la minimum la maximum de legitimitate este un demers valid pentru analiza comparată a sistemelor politice. Mulți cercetători au simțit nevoia unei astfel de ierarhizări: „Legitimitatea poate fi plasată pe o scală de la susținere totală la respingere completă [...] aliniind suportul, aprobarea, conformismul cu declinul, erodarea și pierderea. În cazul unei respingeri conștiente trebuie să vorbim de ilegitimitate"[38]. Așa cum subliniază Juan Linz, „niciun regim politic nu este legitimat 100% de către populație, nici întreaga sa conducere, nici pentru totdeauna și probabil foarte puține regimuri sunt total ilegitime bazate doar pe coerciție"[39].

Legitimitatea nu reunește niciodată unanimitatea. Nu toate grupurile și nu toți indivizii evaluează în mod egal autoritatea puterii politice. Există straturi apatice și subculturi răzvrătite, oponenți pacifiști și teroriști înarmați, și între

[37] Seymour M. LIPSET, *Political Man: The Social Bases of Politics*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1959; versiunea revizuită din 1981.

[38] John HERZ, „Legitimacy Can We Retrieve It?", *Comparative Politics*, vol. 10, 1978, p. 320.

[39] Juan LINZ, „Legitimacy of Democracy and the Socioeconomic System", în Mattei DOGAN (ed.), *Comparing Pluralist Democracies: Strains on Legitimacy,* Westview Press Co, Boulder, 1988, p. 66.

aceste extreme, majoritatea este doar parţial convinsă de pretenţia guvernului de legitimitate. Pentru David Easton, violarea frecventă a legii şi mişcările dizidente sunt o indicaţie a gradului de legitimitate. Dar în cercetarea empirică este dificil de identificat şi de măsurat acest fenomen.

Există adeseori o confuzie între legitimitate şi legalitate. Într-o democraţie, guvernele se schimbă periodic. Acestea sunt considerate ca fiind legitime tocmai pentru că există reguli cu privire la înlocuirea deţinătorilor puterii politice. Ostilitatea faţă de partidul politic la putere este compatibilă cu credinţa în înţelepciunea regimului. Violările ocazionale ale regulilor constituţionale nu subminează legitimitatea regimului politic. Ceea ce se pierde într-o astfel de situaţie este încrederea în liderii politici şi în anumite instituţii. O distincţie între legitimitatea regimului şi încrederea în anumite instituţii sau conducători este necesară pentru că nicio instituţie nu poate să scape total criticilor anumitor persoane. Unanimitatea este o pretenţie ridicolă a regimurilor totalitare.

Documentaţia disponibilă nu ne permite să afirmăm că legitimitatea democratică a fost contestată. Majoritatea cetăţenilor europeni se declară pentru îmbunătăţirea regimurilor politice prin reforme, în conformitate cu regulile democratice. Între reformele convenţionale şi agitaţia revoluţionară există multe forme de acţiune şi de presiune. O întrebare a Eurobaromentrului a fost dacă o proporţie mare de cetăţeni era satisfăcută cu funcţionarea democraţiei. În toată Europa de Vest, unul din doi cetăţeni a declarat este nesatisfăcut de maniera în care democraţia funcţionează în ţările lor. În cele mai multe cazuri aceasta înseamnă o dorinţă de ameliorare. Nemulţumirea cu privire la îmbunătăţirea funcţionării instituţiilor nu afectează legitimitatea regimului. O întrebare pertinentă a fost pusă de multe ori în numeroase ţări invitând cetăţenii să aleagă între trei propuneri cu privire la chestiunea legitimităţii: 1) acceptăm legile existente, guvernul şi societatea; 2) identificăm numeroase neajunsuri cu privire la actualul sistem, dar credem într-o îmbunătăţire graduală a sistemului de guvernare existent; 3) respingem complet legile actuale, sistemul de guvernământ şi societatea, singura soluţie este o schimbare socială completă.

Prima propoziţie implică o credinţă în legitimitatea regimului; a doua ilustrează convingerea potrivit căreia, în ciuda insuficienţelor, regimul existent este cel mai bun pe care îl putem concepe şi că, în plus, este ameliorabil. Cea de-a treia indică faptul că regimul actual este perceput ca fiind nelegitim. În cele mai multe ţări, proporţia de persoane care au ales cea de-a treia categorie a fost nesemnificativă. În unele ţări proporţia a fost relativ semnificativă (mai mult de 10%) în special în Franţa şi Italia.

Cât de mult poate nivelul de încredere să scadă înainte de a afecta fundamentele democraţiei? Italia serveşte aici drept test. Aşa cum am văzut, între 1992 şi 1994 această ţară a experimentat o implozie care a eliminat partide politice importante de pe scena politică, a adus o schimbare de *leadership* şi de

nume de partide, provocând o hecatombă a clasei politice ca urmare unui mare număr de scandaluri de corupție. Efectul coroziv al corupției asupra legitimității regimului apare relevat cu claritate. Cu toate acestea, democrația nu s-a prăbușit, ci s-a reconstruit în mod spontan. Chiar și în acest caz extrem, democrația s-a dovedit a fi de neeradicat.

Astăzi, mulți dintre cetățeni nu concep o soluție alternativă pentru regimul democratic. Documentația disponibilă nu ne permite să concluzionăm asupra unei respingeri a unei culturi civice de bază. Singura excepție care ne vine în minte este Rusia, dar aceasta este o excepție care confirmă regula: astăzi, Rusia este încă o democrație pe cale să se nască; nu este încă o democrație avansată.

În cartea lor, *The Confidence Gap*, S.M. Lipset și W. Schneider au ajuns la același diagnostic. Aceștia au întrebat dacă exista o criză a legitimității în Statele Unite. Interpretarea acestora este că „cetățenii își pierd încrederea în liderii lor mult mai ușor decât în sistem" și că „publicul a devenit din ce în ce mai critic cu privire la performanța marilor instituții". Concluzia lor este că „pierderea încrederii are aspecte pozitive și negative. Este reală pentru că americanii sunt extrem de nemulțumiți cu performanța instituțiilor lor. Este într-o anumită măsură superficială pentru că americanii nu au atins încă punctul de respingere al acestor instituții"[40].

Dovezi empirice substanțiale privind democrațiile vestice ne obligă să facem o distincție netă între legitimitatea regimului, încrederea în instituții și popularitatea guvernelor. Într-o țară democratică, chiar dacă numărul celor nemulțumiți este mare pentru o lungă perioadă de timp, legitimitatea regimului nu este atinsă, cu excepția dezastrelor economice, militare și politice[41]. Regimul democratic nu se prăbușește pentru că majoritatea cetățenilor crede că nu există o alternativă mai bună decât o democrație reformată într-o manieră democratică. Virtutea democrației este aceea că oferă posibilitatea de schimbare potrivit regulilor jocului politic. Erorile sunt ușor de evitat atunci când putem anticipa acțiunile altora. Aceasta este ceea ce Carl Friedrich numește „regulile reacțiilor anticipate". Un astfel de mandat cvasi-medical este în mod special util atunci când analizăm erodarea încrederii și pentru a căuta remedii.

Așa cum politicianul francez citat în primul paragraf al acestui studiu a comentat într-un mod înțelept, nu pentru că suntem convinși că democrația este cea mai bună formă de guvernământ trebuie să ne abținem de la a admite că nu este perfectă, ci pentru că aceasta conține disfuncțiuni și injustiții, care pot, ca și

[40] Seymour M. LIPSET, W. SCHNEIDER, *The Confidence Gap*, John Hopkins University Press, Baltimore, 1983, pp. 378-379.

[41] Mattei DOGAN, John HIGLEY (eds.), *Elites, Crises and Origins of Regimes*, Rowman & Littlefield, 1998.

în cazul organismelor vii, să experimenteze tendinţe patologice care produc sentimente de alienare.

Legitimitatea regimului democratic nu este contestată în niciuna dintre societăţile democratice postindustriale (nici chiar în Irlanda de Nord), dar persistenţa unei încrederi scăzute arată că ne aflăm în prezenţa unor disfuncţionalităţi serioase[42].

Dezvoltarea comunicării în masă şi creşterea intervenţiei statului în toate domeniile au creat suprasarcina guvernamentală. Riturile de vot intermitente nu mai sunt suficiente. Parlamentul nu mai este un centru privilegiat de putere. Vechea teorie constituţională a mandatului parlamentar este în mod gradual substituită de o supraveghere permanentă a instituţiilor de către liderii lor printr-un recurs frecvent la sondaje ale opiniei publice. Alegerile parlamentare se desfăşoară la fiecare patru sau cinci ani, în schimb sondajele pot fi realizate în fiecare lună. Democraţia parlamentară devine din ce în ce mai mult dictată de sondaje, acordând cetăţenilor posibilitatea de a se exprima în privinţa unor probleme concrete. În toate ţările, politicienii sunt sensibili la rezultatele sondajelor.

Supraîncărcate cu sarcini contradictorii, guvernele nu pot satisface toate aspiraţiile. Prin omnipotenţa sa statul produce îndoială şi nemulţumire. Într-o societate etatică, o mare parte a PIB-ului este colectat şi redistribuit de către stat potrivit unor criterii şi unor metode care sunt contestate de anumite categorii ale populaţiei, dezavantajate sau privilegiate. Cetăţenii depind din ce în ce mai mult de guvernul în care au din ce în ce mai puţină încredere. Cu cât statul este mai puternic, cu atât mai puţin eficient pare a fi. Cu cât pare mai generos, cu atât mai imparţial apare. Ca urmare cetăţenii manifestă scepticism. Democraţia avansată este astăzi într-o situaţie paradoxală. Cu cât se dezvoltă mai mult, cu atât necesită un guvern mai puternic. Dar o societate liberă nu susţine un guvern prea puternic. Din acest motiv asistăm la creşterea nemulţumirii şi neîncrederii care sunt orientate împotriva guvernului central şi a instituţiilor sale.

De ce fel de tipuri de cetăţeni avem nevoie într-o democraţie? Ignorant, naiv, respectuos, ascultător, credul, încrezător în mituri? Sau cetăţeni informaţi,

[42] Anthony HEATH, Dorren MACMAHON, „Consensus and Dissensus", *British Social Attitudes*, The 8th Report, 1991, pp. 1-21; William B. GWYN, „Jeremiah and Pragmatists: Perceptions of British Decline", în W. GWYN, Richard ROSE, *Britain: Progress and Decline*, British Politics Group, Macmillan, Londra, 1980, pp. 1-125; Max KAASE, Kenneth NEWTON, *Beliefs in Government,* Oxford University Press, Oxford, 1995; B. LOCKERBIE, „Economic Dissatisfaction and Political Alienation in Western Europe", *European Journal of Political Research*, vol. 23,1993, pp. 281-293; P. ESTER, L. HALMAN, R. de MOOR, *The Individualizing Society, Value Change in Europe and North America*, Tilburg University Press, 1993; MORI 1991-1995.

demitologizați care se află la întretăierea mai multor influențe și clivaje, pe scurt, cetățeni rațional neîncrezători? Un bun scepticism critic poate doar să consolideze democrația. Prin criză de încredere trebuie să înțelegem mai degrabă o aspirație colectivă către mai multă democrație, și nu o pierdere de încredere în valorile sale fundamentale. Toți filosofii politici au spus și au repetat: democrația este „cel mai puțin rău sistem politic", așa cum afirma Churchill. Erodarea încrederii este primul semn de maturitate politică. Nu este atât faptul că democrația s-a deteriorat, ci mai degrabă că spiritul critic al celor mai mulți cetățeni s-a ameliorat. Ceea ce s-a schimbat de-a lungul ultimelor decenii este percepția pe care o avem cu privire la performanța sistemului politic. Atitudinea critică împotriva autorității este mai frecventă la nivelul tinerei generații decât la cei în vârstă (tabelul 12).

Tabelul 12
Variații potrivit generațiilor

Încrederea potrivit vârstei în nouă țări europene în 1981 și 1990
Proporția persoanelor care au mare încredere în

Vârsta	**Biserică**		**Armată**		**Poliție**	
	1981	1990	1981	1990	1981	1990
18-24	12	11	13	7	16	11
25-34	15	10	13	8	13	9
35-44	21	13	19	9	18	12
45-54	29	22	21	11	21	13
55-64	34	27	26	14	28	17
65+	44	40	26	19	34	23
Media europeană	26	20	20	11	19	13
Vârsta	**Parlament**		**Marile afaceri**		**Sindicate**	
	1981	1990	1981	1990	1981	1990
18-24	5	4	5	8	4	4
25-34	6	4	4	6	4	4
35-44	9	5	7	7	5	5
45-54	10	5	8	7	6	5
55-64	11	8	10	9	7	6
65+	16	11	10	10	8	7
Media europeană	10	6	7	8	6	5

Sursă: S. Ashford & N. Timms, *What Europe Thinks*, 1992.

Democrația pluralistă devine astăzi mai puțin guvernabilă, nu atât din pricina supraîncărcării guvernului, ci mai degrabă din cauza difuzării în toate

straturile sociale a unui tip de încredere amestecată, sau cu alte cuvinte, a unei neîncrederi raționale hrănite de experiență.

Una dintre lecțiile principale care pot fi învățate este că procedurile electorale nu mai sunt suficiente pentru a construi încrederea în democrația reprezentativă. Astăzi opinia cetățenilor nu mai este exprimată doar din când în când în ziua alegerilor; este pronunțată săptămânal sau lunar, de către societatea civilă în sondaje. Contrar teoriilor clasice ale unor vechi, și uneori prăfuite, practici constituționale (ca în cazul Marii Britanii), procedura electorală astăzi – deși este de neînlocuit și pe drept sanctifiată – nu mai poate asigura o legitimitate operațională și totală a regimurilor democratice în cele mai dezvoltate și mai pretențioase țări. De la un rit electoral la altul, alegeri trebuie făcute și decizii trebuie formulate pentru care votul exprimă o vagă indicație uneori înșelătoare. Decepția, frustrarea și nemulțumirea sunt rezultate inevitabile. Sondajele realizate potrivit regulilor existente sub supravegherea Curții constituționale pot uneori să completeze în mod util sufragiul universal. Nu este de neconceput ca într-o bună zi un astfel de sondaj să fie instituționalizat în anumite domenii, cel puțin cu rol consultativ, fără putere decizională, încurajând participarea largă a straturilor sociale la marile dezbateri politice. Din moment ce există prea multe disfuncționalități în multe dintre democrațiile avansate (și chiar mai multe în alte tipuri de regimuri), parlamentarismul venerabil este chemat să lărgească forumul politic.

Comentarii finale

Tipologia weberiană clasică a legitimității care distinge trei tipuri: legitimitate tradițională, legitimitate carismatică și legitimate rațional-legală, nu mai este potrivită pentru că doar puține țări astăzi au cu adevărat autoritate tradițională, în timp ce fenomenul carismatic este extrem de rar (Khomeini fiind ultimul exemplu). Nu există un singur exemplu de legitimitate tradițională sau carismatică în Europa în ultima jumătate de secol. Această tipologie faimoasă apare astăzi ca fiind anacronică. Două din cele trei categorii sunt în lumea contemporană aproape nepopopulate. În cea de-a treia categorie trebuie să aranjăm aproape toate națiunile independente – aproape 170 amestecând o mare varietate de regimuri[43]. Definiția lui Weber cu privire la legitimitate are nevoie de o reformulare luând în considerare conceptele înrudite de încredere, popularitate și eficacitate. Una dintre descoperirile cele mai semnificative ale cercetării asupra legitimității și încrederii întreprinse în ultimele decenii în

[43] Mattei DOGAN, „Conceptions of Legitimacy", *Encyclopedia of Government and Politics*, Routledge, Londra, 2004, pp. 110-119.

democrațiile pluraliste din Vest este vizibilitatea unei mari părți a cetățenilor care exprimă o încredere limitată sau nicio încredere în unele instituții și în liderii acestor instituții, dar care nu contestă legitimitatea sistemului politic în sine. În acest al treilea tip există multe versiuni ale legitimității. Una dintre cele mai importante variații întâlnite la cel de-al treilea tip de cetățeni se referă la cei care adoptă un comportament vigilent, și care nu au încredere totală în liderii lor, care nu mandatează, ci doar acordă o delegare revocabilă, supravegheată atent prin testarea periodică a stării opiniei publice.

Capitolul 7

Elite, crize şi regimuri în analiză comparată*

Majoritatea regimurilor politice, fie ele autoritare sau democratice, se nasc în urma unor crize neaşteptate şi spectaculoase. Crizele sunt certificatele de naştere ale regimurilor: le marchează începutul; există în istoria a aproape tuturor ţărilor; şi sunt comemorate prin ceremonii solemne, zile aniversare şi numeroase simboluri. Crizele implică confruntări puternice în sânul elitelor politice şi produc schimbări în structura şi în funcţionarea lor care se manifestă în regimuri noi sau în regimuri modificate în mod semnificativ. Liderii politici şi elitele au autonomie majoră pentru intrigi mai ales în momentele de criză. Alegerile pe care ei le fac în astfel de momente sunt adesea decisive pentru rezultatele crizelor şi pentru regimurile care urmează. Elitele politice nu sunt niciodată actori pe deplin independenţi, dar nu sunt nici simple marionete în mâinile forţelor de clasă, economice, etnice sau religioase mai largi.

Comparatiştii care studiază regimurile politice dau de obicei prioritate proceselor graduale de dezvoltare politică ce cuprind schimbări minore şi evoluţii de-a lungul mai multor generaţii. Această abordare reflectă convergenţa politicii comparate cu sociologia şi istoria socială. Deşi benefică din numeroase puncte de vedere, i-a făcut pe comparatişti să neglijeze crizele importante şi să sublinieze mult prea mult *longue durée*. Ideea conform căreia regimurile se nasc în pas cu schimbarea condiţiilor economice, a credinţelor de masă, a culturilor politice şi a altor procese îndelungate de maturizare socială ignoră importanţa creatoare a crizelor bruşte şi dramatice în apariţia regimurilor şi în construirea istoriilor politice naţionale.

Credem că a sosit vremea să ne întoarcem la studierea felului în care crizele afectează elitele politice şi regimurile. Comparatiştii trebuie acum să se încline în faţa faptului istoric crucial conform căruia majoritatea regimurilor se nasc în urma crizelor şi a confruntărilor dintre elite; şi că ele îşi au originea în impasuri politice şi în conflictele elitelor pentru putere cu potenţial de violenţe puternice. Este necesar să restabilim aceste aspecte şi să recunoaştem că teoriile care ignoră rolul cardinal pe care îl joacă crizele şi elitele în naşterea regimurilor au validitate limitată.

* Coautorul acestui capitol este John HIGLEY, profesor de Ştiinţă politică la Universitatea din Texas, Austin; a fost publicat în 1998 într-un volum co-editat la Rowman and Littlefield, Boulder and New York.

Examinarea atentă a circumstanțelor în care s-au născut majoritatea regimurilor europene sprijină convingerea noastră. Naşterea regimului britanic a avut loc în timpul marii crize politice din 1688-1689 din Anglia, în timpul aşa-numitei Revoluții Glorioase, când elitele *tory* şi *whig* s-au descotorosit de detestatul Iacob al II-lea şi au instaurat un regim parlamentar care durează încă. Regimul actual al Suediei s-a născut direct din criza din 1818-1819, în timpul căreia țara, condusă de incompetentul Gustav Adolf al IV-lea, era în criză economică şi era ameninţată de invazia militară rusească şi franco-daneză; precum în Anglia, liderii opoziției l-au detronat pe monarh şi timp de cinci săptămâni au negociat un regim parlamentar nou şi de durată. În Amsterdam în iarna din 1813-1814 a fost creată structura de bază a regimului olandez contemporan prin fuziunea elitelor provenind din provinciile olandeze disparate anterioare, în timpul prăbuşirii ocupației militare franceze; regimul a fost consolidat din punct de vedere constituțional în timpul crizei politice din 1848. Acest din urmă an a fost şi martorul scurtului război civil în care îşi are originea regimul elvețian modern. În Franța, crizele din 1789, 1799, 1814, 1830, 1848, 1852, 1871, 1940, 1945 şi 1958 au produs diferitele regimuri – revoluționar, dictatorial, monarhic şi câteva republici – ce au configurat istoria politică franceză atât de agitată. Apropiindu-se de recordul francez în materie, regimurile autoritare, monarhice şi republicane ale Spaniei din ultimele două secole s-au născut toate în urma unor crize, dintre care cea mai recentă a demarat cu moartea lui Francisco Franco în 1975.

În Germania de-a lungul secolului al XX-lea, în urma a patru crize majore au fost reconfigurate elitele şi au apărut regimuri noi: în 1918-1919, în 1932-1933, în 1945 şi în 1989. În prima jumătate a secolului[1], Austria şi Italia au trecut prin două crize generatoare de schimbări de elite şi de regim: în Austria, căderea Imperiului austro-ungar în 1918 şi introducerea unui regim autoritar în timpul războiului civil din 1934; în Italia, consolidarea regimului fascist al lui Mussolini în timpul crizei din 1924-1925 şi decesul acestui regim spre sfârşitul celui de-al Doilea Război Mondial. Regimul autoritar de durată Estado Novo din Portugalia şi-a avut originea în puternica criză economică şi politică din 1926, iar succesorul său, regimul democratic de astăzi, a fost creat în timpul crizei din 1974-1975, când efortul inutil de a menține coloniile africane a culminat în lovituri de stat şi lupte pentru putere în rândurile armatei şi ale elitei politice. În mod similar, în Grecia, în iulie 1974, criza ce a fost creată ca urmare a implicării regimului coloneilor într-o lovitură de stat împotriva guvernului din Cipru şi invadarea Ciprului de către Turcia care i-a urmat au precipitat reconfigurarea elitelor şi renaşterea regimului democratic în Atena.

[1] Secolul al XX-lea (nota tr.).

Lista schimbărilor de regim şi de elite în urma crizelor se întinde cu mult dincolo de Europa de Vest şi de Sud. În Rusia, regimul sovietic s-a născut, desigur, din marea criză revoluţionară din 1917-1918 şi s-a prăbuşit în câteva luni în timpul unei alte crize puternice spre sfârşitul lui 1991. Şubrezirea regimului sovietic în anii 1988-1989 a creat crize politice în toată Europa Centrală şi de Est din care au apărut diversele regimuri postcomuniste. Regimul actual din Mexic este consecinţa crizei politice ce a început cu asasinarea preşedintelui ales Alvaro Obregón în iulie 1928; regimul democratic din Japonia s-a născut în urma înfrângerii militare totale şi a ocupaţiei la sfârşitul anului 1945; regimul teocratic din Iran îşi are originea în criza de la sfârşitul anului 1978 şi începutul lui 1979, când şahul a fost forţat să abdice şi a fost proclamată republica islamică; în Africa de Sud, criza care a culminat în lunile iunie-septembrie 1992 a permis elitelor să creeze un regim democratic nou şi mai inclusiv.

Capitolul de faţă examinează aceste crize, dar şi altele similare, precum şi efectele lor asupra elitelor şi regimurilor. Premisa sa este că regimurile politice poartă urmele adânci ale crizelor genetice şi ale dezbinărilor dintre elite din care s-au născut. Putem afla multe lucruri despre originile şi traiectoriile regimurilor politice prin studierea crizelor şi a schimbărilor de elite pe care ele le implică. Nu este totuşi un demers uşor, deoarece relaţia dintre elite, crize şi regimuri este extraordinar de complexă şi de variabilă. În primul rând, anumite crize politice nu duc la schimbări semnificative de elite şi de regim. Dramatica *tempête* din Franţa în mai 1968 a creat panică în rândurile elitelor şi ale clasei politice, şi cu toate acestea a fost înfrânată fără ca să aibă loc schimbări importante în sânul elitelor sau în regimul celei de-a Cincea Republici. Ca să luăm un alt exemplu, confruntarea armată dintre executivul rus şi Parlament în Moscova în octombrie 1993 a fost în mod clar o criză, dar a produs puţine schimbări în configuraţia elitei şi în funcţionarea regimului. În al doilea rând, anumite regimuri îşi au originea în circumstanţe care nu au izbutit să ducă la crize profunde. O serie de tranziţii recente de la regimuri autoritare la democraţie în America Latină (Peru în 1980, Uruguay în 1984, Brazilia în 1985, Chile în 1989) au recurs la transferul negociat de putere de la elitele militare la elitele civile, în situaţii care au fost încordate, fără nicio îndoială, dar care nu pot fi considerate crize. În al treilea rând, se pot produce schimbări semnificative de elite, acompaniate sau nu de crize, fără ca să aibă loc o schimbare clară de regim. Circulaţia graduală, pe cale electorală a elitelor politice în ţări cu regimuri reprezentative stabile ilustrează acest *pattern*: mărturie stau Anglia

de-a lungul ultimelor două secole și succesiunea a șaisprezece dinastii politice, de la familia Adams la familia Kennedy, în Statele Unite[2].

Pentru a completa tabloul complexităților, trebuie să spunem că crizele au forme numeroase, iar intensitățile lor variază. Așa cum observă Alan Knight, nu există o unitate de măsură simplă cu ajutorul căreia să putem distinge crizele minore de cele majore[3]. Crizele au o componentă subiectivă, astfel încât ceea ce noi, observatorii, considerăm ca fiind o criză majoră sau minoră poate fi foarte bine perceput la modul opus de actorii care sunt implicați în ea; inutil să subliniem, percepțiile actorilor sunt cele care contează. Ca să dăm un exemplu, comparatiștilor care observau Chile în 1973 le era probabil greu să identifice un moment culminant al crizei, dar armata și liderii politici de dreapta au simțit în iulie și în august al aceluiași an că situația politică și economică era atât de cumplită, încât preluarea puterii și lichidarea lui Salvador Allende și a guvernului său devenise pentru ei esențială. Nu există nicio cale ușoară de a distinge între crize latente și crize bruște. Așa cum notează Michael Burton și John Higley[4], Columbia a fost agitată timp îndelungat de insurecții de gherilă și mulți observatori externi ar spune că țara s-a aflat în criză continuă de-a lungul ultimei jumătăți de secol[5]. Însă de la sfârșitul anilor 1950 și până la recenta implicare a președintelui Ernesto Samper în afaceri cu cartelurile de droguri, nu a existat nicio criză suficient de explozivă sau de puternică care să reconfigureze elitele sau să schimbe regimul; dimpotrivă, așa cum arată Burton și Higley, criza din Columbia care a reușit să producă o schimbare de regim și de elite în 1957-1958 nu a prea avut legătură cu insurecțiile de gherilă.

Pentru a face acest *puzzle* și mai complex, adăugăm că frecvent crizele antrenează mai multe aspecte decât confruntările dintre elite. Protestele de masă, revoltele, grevele, insurecțiile și acțiunile teroriste sunt adesea aspecte proeminente ale crizelor determinându-le gravitatea și traiectoriile. Numeroși cercetători ai fenomenelor politice susțin că nemulțumirile și presiunile de masă limitează în mod semnificativ autonomia elitelor, și niciodată atât de mult ca în timpul crizelor. Prin urmare, în situații de criză este oare greșit să ne focalizăm atenția înainte de orice asupra a ceea ce li se întâmplă elitelor? Sau ar trebui oare să ne concentrăm asupra forțelor de masă și „structurale"? Este una din chestiunile cel mai des ridicate de politica comparată și de sociologia politică.

[2] Stephen HESS, *America's Political Dynasties from Adams to Kennedy,* Doubleday, New York, 1966.

[3] Alan KNIGHT, „Historical and Theoretical Considerations", în Mattei DOGAN, John HIGLEY (eds.), *Elites, Crises and the Origins of Regimes*, Rowman and Littlefield, Boulder and New York, 1998, pp. 29-47.

[4] Michael BURTON, John HIGLEY, „Political Crises and Elite Settlements", în Mattei DOGAN, John HIGLEY (eds.), *op. cit.*, pp. 47-71.

[5] Secolul al XX-lea (nota tr.).

Cu toate că nu putem spera să o rezolvăm, explorarea relaţiei dintre elite, crize şi originile regimurilor aduce numeroase probe despre intersectările politice dintre elite şi mase.

Caracteristicile crizelor

Dat fiind că termenul „criză" este atât de neglijent şi de des folosit de politicieni, de comentatori şi de specialişti pentru a caracteriza o serie largă de evenimente şi de situaţii, sensul său trebuie specificat. Prin *criză* noi înţelegem o provocare abruptă şi brutală la adresa supravieţuirii unui regim politic. O criză constă cel mai adesea într-o succesiune scurtă de evenimente care distrug sau şubrezesc în mod drastic echilibrul şi eficienţa unui regim într-o perioadă scurtă, zile sau săptămâni. Mai rar, o criză constă într-o succesiune de evenimente şi de confruntări pentru putere minore, dacă sunt luate separat, dar cu efecte cumulative, şi care se derulează pe parcursul a mai multor ani. În niciunul dintre aceste sensuri crizele nu ar trebui confundate cu „crizele istorice" legate de clivajele centru-periferie, Biserică-stat, agrar-industrial şi proprietari-muncitori, asupra cărora şi-au îndreptat atenţia în anii '60 cercetătorii din cadrul aşa-numitei şcoli a dezvoltării politice[6]. Cu toate că aceste clivaje de durată au generat numeroase conflicte specifice pentru putere, ele nu erau crize în sensul pe care îl folosim aici.

Crizele constau într-o explozie beligerantă rapidă, provocată de unul sau mai multe dintre grupurile de elite care se află în competiţie pentru putere, într-o escaladare rapidă a numărului şi a intensităţii acţiunilor politice şi într-o schimbare clară în succesiunea actelor de putere între elite, precum şi în lipsa accentuată de securitate a poziţiilor elitelor. Rezultatele crizelor sunt mereu nesigure şi această nesiguranţă este imediat şi puternic resimţită de suporterii şi adversarii regimului existent. Spre deosebire de intrigile de palat care au drept scop schimbarea ordinii în rândurile unor actori individuali, crizele au implicaţii mult mai largi. Ele ameninţă să implice mai mult sau mai puţin imediat segmente largi ale elitelor şi chiar ale societăţii în acţiuni violente. Criza algeriană din Franţa în mai 1958 a fost un caz-model: într-o singură săptămână extrem de dramatică, generalul Charles de Gaulle a intrat din nou în viaţa politică franceză şi a acceptat să devină prim-ministru, împiedicând astfel izbucnirea războiului civil iminent.

[6] *e.g.* Seymour Martin LIPSET, Stein ROKKAN, „Cleavage Structures, Party Systems, and Voter Alignments: An Introduction", în IDEM (eds.), *Party Systems and Voter Alignments: Cross-National Perspectives,* Free-Press, New York, 1967, pp. 1-64; Leonard BINDER (ed.), *Crises and Sequences in Political Development,* Princeton University Press, Princeton, 1971.

Este necesar să distingem crizele nu numai de clivajele de lungă durată și de raporturile de putere schimbătoare pe care acestea din urmă le produc în mod gradual, ci și de „afacerile" și scandalurile care sunt adesea numite de comentatori și de jurnaliști „crize". Afacerea Dreyfus, care a dominat viața publică franceză între anii 1894 și 1906 sau scandalurile Watergate și Iran Contra care au preocupat politica americană la începutul anilor '70 și, respectiv, la mijlocul anilor '80, nu constituiau crize în sensul pe care îl dăm aici termenului. Afacerea Dreyfus a fost o dezbatere morală, intelectuală și politică fierbinte despre justiție în Franța. Scandalurile americane s-au centrat asupra încălcării codurilor comportamentului politic și a standardelor de corectitudine politică din partea oficialităților și a instituțiilor guvernamentale. Însă aceste dispute și dezvăluiri cu implicații majore nu au pus sub semnul întrebării supraviețuirea regimurilor politice francez și american și nici nu au șubrezit în mod grav echilibrul și eficiența niciunuia dintre regimuri.

Crizele sunt puncte de cotitură majore în politică. Ele depășesc îmbrâncelile și înghiontirile, manevrele tactice și surprizele care ajung pe prima pagină a ziarelor și care constituie materia politicii cotidiene. Astfel, „crizele guvernamentale" create de pierderea majorității parlamentare (așa s-a întîmplat de mai mult de cincizeci de ori în Italia între 1947 și 1997), de dezvăluirea unor practici corupte sau imorale în rândurile celor puternici (așa se întâmplă în mod recurent în toate țările) sau chiar de dispariția bruscă a unui premier puternic (precum asasinarea prim-ministrului suedez Olaf Palme în 1986) nu constituie crize, deși pot fi uneori efecte secundare ale crizelor.

Inventar nesistematic al crizelor

Specificarea sensului pe care îl dăm crizelor politice este doar primul pas. Circumstanțele în care au loc crizele și formele pe care le iau sunt atât de diverse, încât este imposibil să le grupăm în categorii precise. Este totuși util să examinăm câteva tipuri principale de crize și să analizăm efectele lor diferite asupra elitelor și asupra regimurilor. Propunem următorul inventar nesistematic, incomplet și cu suprapuneri.

Atunci când un teritoriu obține independența națională se produce adesea un anumit tip de criză. Mai ales după un conflict violent pentru secesiune, independența națională duce la ascensiunea, *ex abrupto*, a unei elite politice noi. Funcționarea noii elite, precum și caracterul și eficiența regimului pe care îl creează, sunt de obicei foarte nesigure. Dezorganizarea inițială este puternică; noile instituții politice nu sunt familiare și nu sunt testate; hotărârile noului regim nu sunt respectate peste tot; grupările doresc să meargă în direcții diferite sau în aceeași direcție dar cu viteze diferite; rămân de rezolvat rivalități

şi răfuieli vechi; resursele economice sau de altă natură nu sunt suficiente. În 1948 existau 46 de state naţionale independente recunoscute de Naţiunile Unite; astăzi există peste 190, multe dintre ele în state vechi reînviate. Frecvent naşterile sau renaşterile lor au avut loc în timpul unor crize din care au apărut elite politice adânc divizate şi regimuri autoritare brutale. Luptele haotice care au dus la independenţa bruscă a Congoului belgian în iunie 1960 şi care au permis guvernarea dictatorială a lui Joseph Mobutu asupra a ceea ce s-a numit ulterior Zair sunt un bun exemplu.

Un al doilea tip de criză, deosebit de puternică, apare în urma înfrângerii în război. Responsabilitatea pentru înfrângere este aproape mereu imputată elitelor politice şi militare care au dirijat războiul. Atunci când nu sunt nimicite, aceste elite, precum şi regimul pe care l-au condus, sunt distruse din punctul de vedere politic. Un exemplu din Antichitate este răsturnarea democraţiei în Atena în urma înfrângerii dezastruoase a flotei trimise în Sicilia în anul 415 î.Cr. Exemple din secolul al XX-lea sunt crizele provocate de înfrângerea armată a regimurilor imperiale german, austro-ungar, rus şi otoman la sfârşitul Primului Război Mondial. Crize şi mai puternice au fost provocate de înfrângerile dezastruoase suferite de regimurile japonez şi german nazist în al Doilea Război Mondial. Alte situaţii de criză politică ca urmare a înfrângerilor din război includ Franţa după războiul franco-prusian din 1870-1871, Portugalia după eşecul său în războaiele coloniale din Africa în 1974, Grecia în mod indirect după înfrângerea de către turci în Cipru în acelaşi an şi Argentina în 1983 după pierderea războiului cu Anglia în diferendul privind Insulele Falkland. În fiecare caz, regimul existent a fost fie distrus, fie atât de grav şubrezit de înfrângere încât a urmat o perioadă de mare nesiguranţă politică, în timp ce elitele care au supravieţuit sau care au apărut unelteau pentru a ajunge la putere.

Un al treilea tip de criză – şi care a fost pe larg studiat – este „revoluţia". Ghilimele sunt necesare deoarece nu există o definiţie consensuală a revoluţiei[7]. Însă indiferent de sensul care este dat termenului, majoritatea istoricilor şi a comparativtilor cad de acord asupra faptului că modernitatea politică a fost periodic marcată de revoluţii. Aşa cum arată istoricul american Crane Brinton[8] în ale sale „anatomii" ale Revoluţiei engleze, franceze, ruse şi (în mod îndoielnic, după părerea noastră) americane, acestea au fost crize politice dintre cele mai puternice. Crizele revoluţionare înseamnă interegnuri în timpul cărora nu există perspective pentru o viaţă politică normală, regimul nu

[7] Pentru o tipologie a revoluţiei, v. Michel DOBRY, *Sociologie des Crises Politiques*, Fondation Nationale des Sciences Politiques, Paris, 1992.

[8] Crane BRINTON, *The Anatomy of Revolution*, rev. ed., Vintage Books, New York, 1965.

este încă clar constituit, iar puterea politică este disponibilă. Studiile recente asupra revoluțiilor leagă strâns aceste fenomene de înfrângerile în război (revoluția comunistă rusă și chineză) sau de acțiunile riscante externe ce slăbesc regimurile sub aspect financiar, așa cum a procedat Franța în anii 1780 sub Ludovic al XVI-lea[9].

Un al patrulea tip de criză pe care îl putem identifica se referă la retragerea susținerii externe a elitelor dominante și a regimului pe care îl conduc. O analogie fizică ar fi fisurile create de schimbările de temperatură în calota polară, astfel încât aisberguri uriașe se desprind și ulterior se topesc. Atunci când susținerea externă încetează (schimbările de „temperatură"), elitele care depindeau de acea susținere pierd o bună parte din capacitatea lor de a guverna, astfel încât se formează rapid „fisuri" adânci la nivelul elitei și al regimului. Acest fenomen corespunde cu ceea ce s-a întâmplat în țările din Europa Centrală și de Est de îndată ce în 1988 și la începutul anului 1989 Uniunea Sovietică a lăsat să se înțeleagă că nu va mai folosi forța pentru a sprijini elitele și regimurile comuniste din regiune. În mai puțin de un an, opt țări și-au redobândit independența națională și au introdus regimuri noi, cu toate că elitele cele mai înrădăcinate au supraviețuit renunțând la deghizarea lor comunistă, adoptând un limbaj naționalist și aducând dovezi despre originile străvechi ale țării lor. Retragerea susținerii externe a unui regim are adesea loc în toiul (sau se datorează) unei crize care constituie deja o provocare serioasă la adresa regimului în cauză. Statele Unite au retras sprijinul pe care îl dădeau regimului Batista din Cuba la sfârșitul anului 1958 în astfel de circumstanțe, nu au mai susținut regimul șahului din Iran în ultimele săptămâni din 1978 și nici regimul Marcos din Filipine la începutul anului 1986. Retragerea sprijinului extern este astfel mai degrabă similară proverbialei buturugi care răstoarnă carul mare, stimulând în mod serios și chiar determinând rezultatul unei crize deja existente.

„Imploziile" politice pot constitui un al cincilea tip de criză. Așa cum s-a întâmplat în cazul Imperiului Austro-ungar în 1918, are loc o implozie sau o șubrezire rapidă și gravă a aparatului de stat (armată, poliție, administrație centrală). Elitele dominante își pierd orice sprijin, competențele lor scad drastic, iar deciziile și legile lor sunt ignorate. Însă conflictele violente dintre elitele dominante și elitele rivale, însoțite de revolte populare sau de înfrângeri militare de către puterile străine ostile, nu constituie aspecte centrale ale unei astfel de situații. Altfel spus, imploziile nu sunt același lucru cu crizele revoluționare. Cu toate că societățile în care au loc imploziile trec prin suferințe groaznice,

[9] Theda SKOCPOL, *States and Social Revolutions,* Cambridge University Press, New York, 1979; IDEM, *Social Revolutions in the Modern World,* Cambridge University Press, New York, 1994.

majoritatea instituţiilor şi a elitelor reuşesc să supravieţuiască şi nu se formează un interregn haotic atunci când puterea aparţine „străzii". Confuzia domină totuşi la nivelul elitei politice; liderii regimului sunt discreditaţi şi obligaţi să iasă din politică; eşalonul doi se adaptează pe arena politică în grabă sau asumă poziţia unei elite însă în afara politicii; grupările de elite reconfigurate şi clicile reconstituie statul şubrezit, eventual cu noi limite teritoriale. Reflectând trauma crizelor cauzate de implozie şi repoziţionările care o însoţesc, elitele politice devin extrem de fragmentate; raporturile dintre elite şi regulile jocului politic fluctuează, iar conflictele proliferează. Toate acestea fac ca direcţia şi caracterul regimurilor de după implozie să fie nesigure.

Crizele cauzate de implozie rezultă dintr-o înlănţuire de disfuncţii economice, din corupţia accentuată din sânul elitelor şi din dificultatea crescândă de a menţine intacte statele naţionale fragmentate cultural şi regional. Prin urmare, ele iau forma unei autodizolvări sau autodistrugeri – un fel de demisie politică colectivă. Un exemplu este decizia Partidului Socialist Muncitoresc Maghiar din 7 octombrie 1989 de a se autodizolva (1.059 de delegaţi la congresul partidului au votat pentru dizolvare şi numai 159 s-au opus). Sau putem da drept exemplu transferul de putere al regimului comunist cehoslovac în zece zile în noiembrie 1989. Regimul sovietic a făcut implozie destul de rapid şi pe neaşteptate în toamna anului 1991, cu toate că anumite tendinţe disparate erau vizibile de ceva vreme. Sub regimul rus postcomunist care a urmat, nivelul de trai a scăzut dramatic, aproape jumătate din activitatea economică derulându-se la negru şi în afara controlului sau a reglementării statului. Regimul iugoslav a făcut implozie aproape la fel de rapid în 1990-1991. Avatarurile unei mari părţi a elitei politice italiene între anii 1991 şi 1994 în urma avalanşei de dezvăluiri despre practici corupte reprezintă un alt caz interesant, cu toate că regimul propriu-zis nu a făcut implozie în adevăratul înţeles al cuvântului.

Regimurile politice slabe din ţările din Africa sub-sahariană sunt în mod special vulnerabile la crize cauzate de implozie la scară mică. În această regiune statele sunt foarte slabe, parţial pentru că sunt dominate de clivaje politice verticale între grupurile etnice cu baze regionale, mai degrabă decât de clivaje orizontale bazate pe clasele sociale. Prin urmare, aici nu au loc revoluţii, ci implozii succesive la scară mică, urmate de ascensiunea unor grupuri dominante noi, dar cu o durată de viaţă scurtă. Dacă vor avea loc implozii de mai mare anvergură în state multietnice şi fragmentate teritorial precum Indonezia sau în China divizată cultural şi regional, iată o întrebare dintre cele mai importante.

Dezastrele economice sunt oare un tip aparte de criză? Stephen Haggard şi Robert Kaufmann[10] aşa cred şi cu siguranţă nu sunt singurii care cred acest

[10] Stephen HAGGARD, Robert R. KAUFMAN, *The Political Economy of Democratic Transitions,* Princeton University Press, Princeton, 1995.

lucru. Ei susțin că deteriorarea profundă a performanței economice de ansamblu a unei țări poate pune sub semnul întrebării regimul său politic, întrucât afectează negativ largi segmente ale populației și obligă elitele dominante să adopte politici radical diferite. Noile politici îndepărtează grupurile care au sprijinit elitele și care au beneficiat de pe urma politicilor anterioare ce au dat greș. Dacă noile politici nu reușesc să îndrepte rapid deteriorarea situației economice și dacă elitele dominante sunt incapabile să formeze o alianță nouă și puternică capabilă să sprijine acele politici, este posibil ca elitele să fie răsturnate și regimul să fie înlocuit. Precum înfrângerile în război, dezastrele economice pot deveni crize în urma cărora se reconfigurează elitele și se schimbă regimurile. În Germania din vremea Marii Depresiuni, colapsul economic și șomajul în masă, precedate de inflația monetară catastrofală din anii 1923-1924, au atins punctul culminant în criza politică și în intrigile elitelor care au ieșit la lumina zilei în decembrie 1932 și în ianuarie 1933, ca urmare a succesului obținut de Partidul Nazist în alegerile din 1932. Rezultatul a fost dictatura nazistă îngrozitoare ce a urmat ascensiunii lui Hitler în funcția de cancelar la sfârșitul lui ianuarie 1933, incendierea Reichstag-ului pe care el a folosit-o ca pretext pentru a-și asuma puteri excepționale cu mai puțin de patru săptămâni mai tîrziu, și alegerile falsificate de la începutul lui martie 1933. La fel, în Uniunea Sovietică, așa cum arată Jack A. Goldstone, circumstanțele economice și mai dificile din anii 1980 au fost fundalul pe care s-au desfășurat încercările din ce în ce mai discordante ale lui Mihail Gorbaciov de a reforma sistemul sovietic[11]. Rezultatul a fost criza politică acută din august și septembrie 1991 în urma căreia regimul sovietic a fost distrus.

Este evident că nu toate dezastrele economice duc la crize care distrug elitele și regimurile. Elitele și regimul democratic anglo-american și scandinav au supraviețuit Marii Depresiuni, elitele mexicane și regimul PRI au ieșit cu bine din crizele economice acute din 1982 și din 1994-1995[12], iar în anii 1992-1993 elitele și regimul din Venezuela și din Peru au fost puternic zguduite, dar nu au fost distruse, de loviturile de stat eșuate și de diferendurile constituționale ce erau într-o mare măsură alimentate de declinul economic extrem. Reiese astfel că numai în anumite condiții – caracteristica lor centrală putând fi existența unor elite ce sunt deja profund divizate și, prin urmare, incapabile să implementeze politici noi eficiente – dezastrele economice pot deveni crize foarte distructive.

[11] Jack A. GOLDSTONE, Robert R. KAUFMAN, „The Soviet Union: Revolution and Transformation", în Mattei DOGAN, John HIGLEY (eds.), *op. cit.*, pp. 95-125.

[12] V. Alan KNIGHT, „Mexico and Latin America in Comparative Perspective", în *Ibidem*, pp. 71-95.

Un alt tip de criză, mai puţin distinct, este cel care urmează prăbuşirii rapide a unor regimuri democratice instabile. În Europa au apărut peste noapte douăzeci şi două de noi democraţii în urma Primului Război Mondial, iar opt democraţii mai vechi au supravieţuit războiului: Belgia, Anglia, Danemarca, Franţa, Italia, Olanda, Norvegia şi Suedia (Spania şi Portugalia ar putea fi şi ele adăugate, cu toate că regimurile democratice emergente din cele două ţări au sucombat crizelor din anii 1920). Născute în urma tulburărilor şi crizelor create de război, numai două din cele douăzeci şi două noi regimuri democratice (Finlanda şi Irlanda) mai funcţionau la începutul celui de-al Doilea Război Mondial în 1939. Dintre democraţiile mai vechi, aşa cum am mai precizat, Italia a sucombat regimului fascist atunci când succesiunea de crize antrenând insurecţiile postbelice şi „marşul spre Roma" al lui Mussolini în 1922 a atins punctul culminant în criza provocată de uciderea liderului socialist Giacomo Matteotti în iunie 1924 de către fascişti. În 1939, Europa era cimitirul celor douăzeci şi unu de democraţii prăbuşite, fiecare dintre ele fiind distrusă printr-o criză în timpul căreia forţele nedemocratice au luat puterea. Dar, după cum se ştie, crizele în urma cărora au loc prăbuşirile bruşte ale regimurilor democratice sunt foarte diferite în forma şi în intensitatea lor, astfel încât este dificil să vorbim despre o „criză a prăbuşirii unor regimuri democratice" specifică.

Lovitura de stat este adesea o caracteristică centrală a acestor crize de prăbuşire, loviturile de stat figurând şi în alte tipuri de crize pe care le-am examinat. Şi totuşi avem reţineri serioase în a considera loviturile de stat ca fiind o trăsătură distinctivă ale crizelor. Majoritatea loviturilor de stat se limitează la încăierări pentru a controla câteva clădiri strategice. Ele pun în evidenţă slăbiciunea statelor şi sunt expresia luptelor şi a rivalităţilor dintre lideri şi facţiunile politice. Însă majoritatea loviturilor de stat modifică minor doar ierarhia politică (de exemplu, numeroasele lovituri de stat recurente în multe state africane făcute de grupări de ofiţeri din armată). O lovitură de stat poate duce la înlocuirea substanţială a elitelor şi la schimbarea regimului doar acolo unde statul este puternic. Loviturile de stat conduse de cei doi Napoleoni în Franţa (1799 şi 1852), de colonelul Gamal Abdel Nasser în Egipt (1952) şi de generalul Augusto Pinochet în Chile (1973) sunt exemple bune în acest sens. Ele pot constitui un alt tip de criză sau eventual ne pot ajuta să clarificăm „criza de prăbuşire" prea eterogenă pe care am menţionat-o, însă nu putem identifica nicio modalitate evidentă de a separa cele câteva lovituri de stat importante de mult mai numeroasele lovituri minore.

Este evident că tipurile de crize pe care le-am descris se suprapun adesea şi se completează. Ca să luăm un exemplu extrem de complicat, înfrângerea în război urmată de o criză cauzată de implozie a dus la criza revoluţionară din Rusia în 1917. După eşecuri militare dezastruoase în faţa germanilor şi după dezertările în masă ale trupelor, au izbucnit greve şi

demonstrații în Sankt Petersburg pe 7 martie 1917. O săptămână mai tîrziu, Nicolae al II-lea a abdicat și a urmat implozia politică a regimului țarist. O lună mai târziu, criza revoluționară a escaladat odată cu sosirea lui Lenin și și-a atins punctul culminant cu preluarea puterii de către bolșevici la 7 noiembrie 1917. În mod similar în Turcia în 1917, înfrângerea armată a regimului otoman a fost urmată de implozia regimului și de ascensiunea unui lider carismatic, Kemal Atatürk, care apoi a reconstruit statul și a demarat procesul de modernizare[13]. O succesiune comparabilă, înfrângere militară, implozie politică și ascensiune a liderului „providențial" (mareșalul Philippe Pétain), a avut loc în Franța în 1940.

Nu intenționăm să sugerăm că într-o anumită țară și într-un anumit moment există un singur tip de criză sau că crizele constau mereu și peste tot în câteva evenimente scurte și clare. Mai degrabă noi analizăm crizele pentru că le considerăm fenomene importante în studiul elitelor și al originilor regimurilor. Inventarul nostru nesistematic ne ajută, sperăm, să atingem acest obiectiv. Este important să subliniem faptul că numai unul din cele șapte tipuri de criză pe care le-am identificat – criza revoluționară – este prezent printre cele patru modalități de tranziție de la regimurile autoritare pe care le-au pus în evidență Terry Lynn Karl și Philippe Schmitter[14]. Dintre celelalte trei modalități de tranziție descrise de cei doi autori, „pactele" elitelor ce desemnează o alternanță programată la putere ar putea sau nu modifica trăsăturile de bază ale unui regim. Unele pacte duc într-adevăr la acest rezultat, însă, așa cum susțin Burton și Higley, multe pacte nu au astfel de consecințe[15]. Tranziția „impusă" pe care Karl și Schmitter o identifică în tranziția sovietică este, credem noi, mai corect să fie considerată implozie a regimului. La fel, în vreme ce Karl și Schmitter văd în dezintegrarea regimului iugoslav o ilustrare a celei de-a patra modalități, modalitatea „reformatoare", evenimentele care au avut loc de la momentul în care ei și-au construit tipologia indică mai degrabă o implozie. În sfârșit, o serie de cazuri pe care ei le evaluează ca fiind „dificil de clasificat" sunt pentru noi crize care au rezultat în urma înfrângerii militare: Japonia, Germania și Austria în 1945, Grecia și Portugalia în 1974, Argentina în 1983. Alte cazuri neclasificate de Karl și Schmitter au trecut prin schimbări de elite și de regim în timpul unor crize ce au apărut după retragerea sprijinului străin: Ungaria, Polonia, Cehoslovacia, România și Bulgaria în 1989. Mai mult, este necesar să

[13] Mattei DOGAN, „Attaturk et de Gaulle: analogies entre deux personalités charismatiques", în Ali KAZANCIGIL, Ergun OZBUNDUN (eds.), *Attaturk, fondateur de la Turquie moderne*, Masson, Paris, 1984.

[14] Teny Lynn KARL și Philippe SCHMITTER, „Modes of Transition in Latin America, Southern and Eastern Europe", *International Social Science Journal,* no. 128, May 1991, pp. 269-284.

[15] Michael BURTON, John HIGLEY, *op. cit.*, pp. 47-71.

luăm în considerare toate tipurile de criză, nu numai ieşirile din regimuri autoritare. Înlocuirea prin criză a regimurilor autoritare cu alte dictaturi şi prăbuşirea regimurilor democratice trebuie studiate şi ele.

Crizele şi schimbarea elitelor

„Elită" este un cuvânt folosit aproape la fel de neglijent şi de des precum „criză". În anumite cercetări sociologice, totuşi, „elită" primeşte un sens mai precis, ca estimare a dimensiunii nivelului de vârf al sistemului social. Un exemplu este Rusia ţaristă de la sfârşitul secolului al XVIII-lea, în care s-a estimat că bărbaţii care monopolizau funcţiile de conducere erau în număr de 9.000[16]. Evident, există numeroase întrebări dificile în privinţa definiţiei şi criteriilor de apartenenţă la „elită". În 1947, guvernul comunist ungar a deportat în sate în jur de 10.000 de „capitalişti" din Budapesta şi din alte oraşe mari. În 1941, agenţii poliţiei secrete a lui Stalin au decapitat armata poloneză, executând în jur de 15.000 de ofiţeri la Kalinin, Pădurea Katyn, şi la Starobel'sk. Cu siguranţă, toţi acei oameni de afaceri maghiari şi ofiţeri polonezi nu erau „guvernanţi", cu toate că numeroşi cercetători şi observatori i-ar considera ca făcând parte din „elitele" ţării lor. „Clasa politică" franceză a fost estimată la 3.000 de persoane în 1990, deşi diferite compilaţii de tipul *Who's Who?* au ajuns la cifra de aproximativ 20.000 de persoane membre ale „elitei vizibile" a Franţei[17].

Dimensiunea elitelor politice sau a unei clase politice strict definită depinde de mărimea ţării. În cazul ţărilor de mărimea Germaniei, este plauzibil să avem în vedere câteva mii de persoane care conduc instituţiile, organizaţiile şi mişcările politice majore şi care sunt capabile să ia, să impună sau să obstrucţioneze decizii politice în mod regulat[18]. În cazul ţărilor de mărimea Statelor Unite, numărul cel mai plauzibil este mai apropiat de 10.000 de persoane[19]. Aflate într-o largă varietate de ierarhii şi de sectoare, elitele politice manifestă de obicei interese şi atitudini extrem de diverse, inclusiv atitudini anti-regim în numeroase ţări. Într-o societate modernă există, desigur, zeci şi sute de mii de oameni care se aseamănă cu elitele în privinţa educaţiei, bogăţiei

[16] John P. LEDONNE, „The Ruling Class: Tsarist Russia As the Perfect Model", *International Social Science Journal*, nr. 136, mai 1993, p. 288.

[17] Mattei DOGAN, „La Classe Politique Française", *Encyclopaedia Universalis*, Universalia, Paris, 1994, pp. 115-121.

[18] Ursula HOFFMANN-LANGE, *Eliten, Macht und Konflikt in der Bundesrepublik*, Leske & Budrich, Opladen, 1992.

[19] Thomas R. DYE, *Who's Running America? The Reagan Years*, Prentice-Hall, Englewood Cliffs N.J., 1983.

și al altor caracteristici sociale și ale căror poziții la nivelul eșalonului doi în instituții, organizații și mișcări puternice le permit să aibă influență asupra deciziilor politice. Însă influența politică a acestor persoane este de obicei intermitentă, indirectă și limitată la chestiuni specifice ce țin de organizațiile și mișcările din care fac parte. Îi putem mai degrabă numi „elite din umbră" sau „stratul al doilea" după expresia lui Gaetano Mosca[20]. Prin *elite politice* noi înțelegem numai deținătorii de poziții strategice în mișcări și în organizații puternice, inclusiv în mișcări și în organizații dizidente, care sunt capabili să influențeze în mod regulat și semnificativ deciziile politice naționale.

Elitele politice sunt actorii decisivi în crize. Numeroase crize sunt demarate de acțiunile sau de lipsa de acțiune a liderilor și a micilor grupuri de la vârful piramidei politice. Conflictele politice între elite au loc tocmai pentru că nu este clar cine va câștiga, iar rezultatele lor sunt percepute ca fiind dependente de acțiunile pe care diferiți lideri și grupuri de elite le vor întreprinde sau nu. Noi susținem că „creatorii de istorie" au o mare marjă de acțiune mai ales în timpul crizelor. Aducem ca dovadă nenumăratele memorii și mărturii ale liderilor politici care evocă crizele prin care au trecut, speranțele, dubiile și temerile trăite, și alegerile pe care le-au făcut pe baza presupunerilor pe care le știau fragile. Căutările istoricilor pentru cauze, determinisme și rezultate „necesare" ale crizelor urmează de abia mai târziu, după ce praful a apucat să se aștearnă. Dacă prin farmec istoricii ar putea să își facă meseria înaintea crizelor, atunci acestea nu ar mai avea loc, întrucât potențialii perdanți ar adopta o strategie diferită. Însă, dacă ar funcționa astfel de farmece, istoricii ar isprăvi cu cea mai mare parte a istoriei politice.

Sunt puține crizele politice care nu modifică în mod semnificativ compoziția și funcționarea elitelor. Crizele și schimbarea elitelor sunt strâns legate. De aceea, sesizarea mai clară a importanței originare a crizelor necesită înțelegerea tipurilor de schimbări ale elitelor pe care le induc. Acesta este terenul teoriei elitelor, la care au contribuit în mod fundamental Mosca, Vilfredo Pareto și în mai mică măsură Robert Michels la începutul secolului al XX-lea, deși cei trei teoreticieni ai elitelor au neglijat de mai multe ori rolul crizelor în propagarea schimbării elitelor.

Compoziția elitelor

Crizele afectează de cele mai mult ori compoziția deținătorilor de funcții politice (de exemplu, miniștri, lideri de partide și parlamentari). Schimbările în structura elitelor birocratice, economice și de alt tip, care se află la o oarecare distanță de culoarele puterii guvernamentale, sunt de obicei mai

[20] Gaetano MOSCA, *The Ruling Class,* ediție și revizuire de Arthur Livingston, trad. de Hannah D. Kahn, McGraw-Hill, New York, 1939.

puţin pronunţate, deşi crizele produc în mod frecvent schimbări importante şi în compoziţia elitelor militare. Japonia în 1945 este un excelent exemplu[21]. Potrivit declaraţiei de la Potsdam din 2 august 1945, doar persoanele care nu fuseseră asociate cu regimul imperial învins aveau voie să deţină poziţii politice înalte în Japonia postbelică. Într-un studiu de pionierat, Hans Baerwald[22] a arătat că aproape 210.000 de notabilităţi japoneze care supravieţuiseră războiului fuseseră epurate de către autorităţile de ocupaţie americane. Kataoka confirmă estimările lui Baerwald în privinţa notabilităţilor, deşi adaugă, pe baza unei cercetări mai recente, că în total în jur de 640.000 de persoane au fost epurate din viaţa publică japoneză în anii de după 1945. Patru din cinci din cei epuraţi erau ofiţeri în armată; 16.5% erau foşti activişti şi lideri politici. Şi totuşi, vârfurile formidabilei birocraţii guvernamentale japoneze au rămas practic neatinse. Din totalul „resurselor de talente" ale elitei birocratice numărînd 8.300 de oficiali, mai puţin de 1% au fost epuraţi. La fel, cea mai mare parte a elitei economice a scăpat de epurare. Aşa cum a explicat generalul Douglas MacArthur, unii dintre cei mai capabili lideri economici au fost înlăturaţi pentru că erau „născuţi şi crescuţi ca stăpîni feudali ce ţineau vieţile şi destinele majorităţii poporului japonez practic în sclavie şi conduseseră ţara cu instrumentele şi voinţa de a declanşa un război agresiv"[23]. Şi totuşi, Baerwald a găsit că doar 468 dintr-un total de 2.395 de întreprinzători privaţi şi manageri fuseseră înlăturaţi, în timp ce Kataoka calculează că mai puţin de un procent din vârfurile elitei de afaceri fusese epurat[24]. Baerwald trage concluzia că

> „pe baza dovezilor statistice, este greşit să credem că epurarea a modificat în mod substanţial compoziţia conducerii Japoniei în aceste sfere [birocraţie şi afaceri]; epurarea a fost doar temporar şi parţial eficientă în schimbarea conducerii economice a Japoniei"[25].

Şi în Germania, majoritatea elitei economice şi birocatice a supravieţuit preluării puterii de către nazişti în 1933 şi a supravieţuit şi înfrângerii regimului nazist din 1945, aşa cum aminteşte Ursula Hoffmann-Lange[26]. Deşi membri săi colaboraseră activ cu guvernul lui Hitler, elita de afaceri a rămas intactă şi şi-a

[21] Pentru o analiză a cazului studiat în detaliu, v. Hiromitsu KATAOKA, „Japan: the Elite Legacies of Meiji and World War II", în Mattei DOGAN, John HIGLEY (eds.), *op. cit.*, pp. 189-213.

[22] Hans H. BAERWALD, *The Purge of Japanese Leaders uder the Ocupation*, Greenwood Press, Westport, 1959.

[23] Citat în *Ibidem*, p. 93.

[24] Hiromitsu KATAOKA, *op. cit.*

[25] Hans H. BAERWALD, *op. cit.*, p. 93.

[26] Ursula HOFFMANN-LANGE, „Germany: Twentieth Century Turning Points", în Mattei DOGAN, John HIGLEY (eds.), *op. cit.*, pp. 169-189.

menținut în mare parte autonomia din timpul celui de-al Treilea Reich. Cu doar puține excepții, elita economică a fost neafectată de distrugerea regimului nazist. Așa cum arată Hoffmann-Lange și Hervé Joly[27], liderii economici au trecut fără dificultăți de la regimul nazist la regimul republicii federale în 1945. Majoritatea birocraților germani de rang înalt a supraviețuit, de asemenea, prăbușirii regimului nazist, chiar dacă autoritățile de ocupație au dat prioritate recrutării și promovării unor funcționari neimplicați în regimul nazist. Studiind căderea și înlocuirea regimurilor imperiale otoman și chinez de la începutul secolului al XX-lea, Fred Riggs[28] a identificat o continuitate foarte asemănătoare a elitelor administrative și economice, în ciuda schimbărilor de regim.

Putem identifica șase posibile efecte ale crizelor asupra compoziției elitelor politice:

- unele persoane și grupuri din elită rămîn neatinse și își păstrează pozițiile, fiecare caz având un interes special;
- unii sunt obligați să accepte poziții mai puțin puternice și prestigioase, dar totuși influente din punctul de vedere politic;
- unii sunt îndepărtați din pozițiile influente din punctul de vedere politic și constrânși să accepte poziții mai specializate și nepolitice;
- unii sunt obligați să accepte poziții nesemnificative (de exemplu, ambasador într-o țară periferică) sau alte sinecuri;
- unii reușesc să treacă prin „conversiune ideologică" suficient de devreme astfel încât să supraviețuiască politic în regimul postcriză;
- unii membri ai elitei (ca și pozițiile din cadrul elitei) sunt eliminați pur și simplu, deși proporția variază în funcție de sector și fiecare caz în parte necesită o investigație. acesta este efectul cel mai semnificativ al crizelor asupra compoziției elitei, dar este și ce mai dificil de evaluat și de măsurat.

Dimensiunea unor astfel de schimbări în compoziția elitelor politice diferă în funcție de diferitele niveluri ale ierarhiei politice: în vârful sau în nucleul sistemului politic, în eșaloanele imediat următoare sau în rândurile de mijloc. Gradul de schimbare este, de asemenea, diferit între capitală și centrele locale și regionale. Gradul de înlocuire a elitei depinde în plus de similaritățile și diferențele dintre vechiul și noul regim: dacă ambele sunt autoritare sau ambele sunt democratice – ceea ce Juan Linz și Alfred Stepan[29] numesc tranziții de regim „*within-type*" – înlocuirea tinde să fie mai puțin substanțială decît în

[27] Hervé JOLY, *Patrons d'Allemagne: Sociologie d'une élite industrielle 1933-1989,* Presses de Sciences Politiques, Paris, 1995.

[28] Fred RIGGS, „Mandarins, Retainers, Transients and Functionaries", Paper presented at the World Congress of Sociology, Bielefeld, Germany, 1994.

[29] Juan LINZ, Alfred STEPAN, *Problems of Democratic Transition and Consolidation,* Johns Hopkins Univ. Press, Baltimore, 1996.

tranzițiile „*out-of-type*" de la regimuri autoritare la regimuri democratice şi viceversa.

În orice caz, majoritatea crizelor determină o schimbare a gărzii la nivelul elitei, chiar dacă noua gardă nu apare neapărat peste noapte. Noile elite apar în mod disparat, venind dinspre „elitele din umbră", din închisori, din exil şi din organizațiile dizidente. Aceste elite noi sunt rareori capabile să controleze o criză în etapele ei inițiale. Şi totuşi, până când un nou regim este instituit, există o serie de grupuri ale elitei modificate în mod semnificativ, dintre care cel puțin unele nu au ocupat deloc poziții de vârf.

Relațiile dintre elite şi comportamentele lor

Pentru a estima schimbarea în funcționarea elitelor ce are loc ca o consecință a crizelor, sugerăm să se facă distincția între elitele politice care sunt fundamental divizate şi cele care sunt „consensuale" sau „unite ideocratic". Elitele divizate se caracterizează prin neîncredere şi teamă generală. Grupurile care le alcătuiesc aderă la coduri de comportament politic diferite, consideră politica în termeni de „câştigătorul ia totul", contestă valoarea instituțiilor politice şi sunt angrenate în lupte fără rețineri şi adeseori violente pentru putere. Atunci când o elită politică nu este unită, preluarea dezordonată a puterii în timpul unei crize este probabilă, fie printr-o lovitură de stat, fie printr-o insurecție condusă de elite. Consecințele sunt, de obicei, un regim autoritar condus de grupul sau de grupurile care preiau puterea. Chiar dacă crizele şi aceste conflicte dintre elite pot uneori deschide calea către regimuri mai democratice, o nouă ordine democratică riscă să fie de scurtă durată dacă elitele nu reuşesc să fie mai unite în timpul crizei care produce acea ordine.

Există două configurații diferite ale elitelor politice unite. Conform uneia dintre ele, toate grupurile sau aproape toate grupurile aparțin unui partid sau unei mişcări dominante şi împărtăşesc aceeaşi ideologie, aceeaşi credință religioasă sau acelaşi crez etno-naționalist – o configurație „ideocratică" care stă înainte de orice sub semnul coerciției[30]. O astfel de elită politică „unită ideocratic" apare de obicei în urma unei crize revoluționare în timpul căreia un grup extremist câştigă, îşi distruge majoritatea rivalilor şi ordonă că de acum înainte oricine deține puterea sau aspiră la acapararea ei trebuie să se conformeze bazei doctrinale şi ideologice a grupului extremist: exemplele includ bolşevicii ruşi în 1921, Liga comunistă din Iugoslavia în 1945, comuniştii lui Mao în China în 1949, comuniştii lui Castro din Cuba în 1961 şi fundamentaliştii şiiți din Iran în 1980. Elita politică unită ideocratic se poate, de

[30] Jaroslaw PIEKALKIEWICZ, Alfred WAYNE PENN, *Politics of Ideocracy,* State University of New York Press, Albany, 1995.

asemenea, forma atunci când, după un război de cucerire, o putere străină impune unei țări un grup extremist, așa cum s-a întâmplat în Europa Centrală și de Est după cel de-al Doilea Război Mondial și în Vietnamul de Sud în 1975. Regimurile create de elitele unite ideocratic au tendința să dureze datorită capacității lor ieșite din comun de a-i identifica și de a-i curăța pe cei care cauzează „probleme".

Conform celei de-a doua configurații a elitelor unite, grupurile aderă la partide, mișcări sau credințe rivale, dar sunt de acord asupra regulilor și codurilor competiției politice moderate. Astfel de elite politice „unite consensual" s-au format în urma unor compromisuri și aranjamente negociate de liderii diferitelor tabere de elite aflate în competiție. Așa cum arată Burton și Higley[31], astfel de „înțelegeri între elite", rapide și deliberate, au loc numai în timpul unor crize acute care amenință reînnoirea elitelor, dar care, în același timp, le oferă liderilor de la vârf motive puternice și autonomie suficientă pentru a „rezolva" conflictele cele mai importante dintre diferitele tabere. Mult dezbătuta Glorioasă Revoluție de la 1688-1689 din Anglia reprezintă cazul clasic de înțelegere între elite[32]. Elitele politice unite prin consens au apărut, de asemenea, în urma colaborărilor politice în guvernările autonome din teritoriile coloniale și în urma luptelor elitelor pentru independență națională (*e.g.*, elitele din America, Australia, Canada, India și Noua Zeelandă aflate sub dominație britanică și ulterior împotriva acesteia; elitele norvegiene aflate sub dominație suedeză și ulterior împotriva acesteia în secolul al XIX-lea; elitele senegaleze aflate sub dominație franceză și ulterior împotriva acesteia înainte și după cel de-al Doilea Război Mondial). Odată ce elitele politice sunt unite prin consens, rivalitățile lor electorale sau de altă natură devin mai moderate și sunt capabile să ducă la alegeri pașnice și ale căror rezultate sunt acceptate de toți – aceste alegeri fiind pecetea democrațiilor stabile sau cel puțin a regimurilor liberale oligarhice, precum cele din țările vorbitoare de limbă engleză și din Scandinavia înainte de introducerea votului universal masculin.

Distincțiile dintre, pe de o parte, elitele dezunite și, pe de altă parte, cele două tipuri de elite unite sunt, desigur, simplificări. În realitate, elitele politice de peste tot sunt mereu în competiție și nicio elită nu este pe deplin unită. La fel, majoritatea grupurilor de elite politice nu au nimic de câștigat în războiul tuturor contra tuturor, prin urmare, probabil că nicio elită politică nu este complet

[31] Michael BURTON, John HIGLEY, *op. cit.*, pp. 47-71.

[32] V., *inter alia*, Harvey MANSFIELD, „Party Government and the Settlement of 1688", *American Political Science Review*, nr. 68, iunie 1964, pp. 933-946; Dankwart RUSTOW, „Transitions to Democracy: Toward a Dynamic Model", *Comparative Politics*, nr. 2, aprilie 1970, pp. 337-363; Barry WEINGAST, „The Political Foundations of Democracy and the Rule of Law", *American Political Science Review*, nr. 91, iunie 1997, pp. 245-263.

dezunită. Declaraţiile elitelor conform cărora unanimitatea ideocratică ar fi dominantă în sânul lor ascund mereu dispute doctrinale şi multe intrigi pentru putere; consensul voluntar al elitelor privind regulile şi caracteristicile competiţiei moderate este mereu controversat şi trebuie constant reiterat; declaraţiile elitelor dezunite privind opoziţiile de netrecut care le-ar despărţi sunt adesea dezminţite prin negocieri secrete. Prin urmare, măsura în care elitele sunt unite sau dezunite fluctuează în funcţie de circumstanţele schimbătoare, iar ambiguităţile şi caracterul secret al comportamentului elitelor fac ca evaluarea tipurilor de elită să fie dificilă. Cu toate acestea, credem că alternările între aceste modalităţi de funcţionare a elitelor pot fi observate într-un număr semnificativ de ţări şi susţinem că aceste alternări au de obicei loc în timpul unei crize politice sau imediat după.

Prin urmare, studiul raporturilor dintre crize şi schimbările de regim trebuie să includă nu numai evaluarea structurii elitelor politice, ci şi a schimbărilor în funcţionarea lor unită sau dezunită. În timpul crizelor revoluţionare, este foarte probabilă schimbarea radicală atât în structura elitelor, cât şi în funcţionarea lor. În timpul altor tipuri de criză, unul dintre aceste aspecte poate fi modificat în mod semnificativ, fără ca acest lucru să se întâmple şi în celălalt aspect. În negocierile provocate de o criză, de exemplu, schimbările în structura elitei sunt de obicei minore, în vreme ce schimbările în funcţionarea ei sunt fundamentale. Dimpotrivă, în urma răsturnării conducătorilor autoritari în timpul unei crize, structura elitei este de obicei modificată în mod substanţial, în vreme ce în funcţionarea ei schimbările sunt minore; liderii autoritari sunt înlocuiţi de diverse clici şi facţiuni care menţin comportamentul dezunit care a declanşat criza sau care a contribuit la declaşarea ei. Hoffmann-Lange analizează felul în care comportamentul dezunit s-a menţinut în Germania până la începutul regimului nazist[33]; Kataoka identifică acelaşi comportament în sânul elitelor japoneze începând cu Restauraţia Meiji din 1868 şi până la sfârşitul celui de-al Doilea Război Mondial[34].

Crizele şi schimbarea de regim

Regimul politic reprezintă modelul de bază prin care puterea guvernamentală este organizată, exercitată şi transferată într-o societate. Putem vorbi, de exemplu, despre monarhii şi despre republici, despre regimuri parlamentare

[33] Ursula HOFFMANN-LANGE, *op. cit.*
[34] Hiromitsu KATAOKA, *op. cit.*

sau prezidențiale şi despre regimuri autoritatre sau totalitare[35]. Un regim nu este neapărat sinonim cu deținătorii puterii – un „regim Chirac" în Franța sau un „regim Clinton" în America, la data scrierii acestui text. Şefii executivului, precum Jacques Chirac şi Bill Clinton, şi guvernele (sau „administrațiile", termenul mai corect în cazul american) sunt la putere în funcție de rezultatele electorale, de scandaluri, de schismele intra-partizane, etc.; însă modelul de bază pentru organizarea, exercitarea şi transferul puterii între diferiții ei deținătorii rămâne, iar în unele țări a reuşit să dureze pe perioade lungi. Astfel, după Revoluția Glorioasă în Marea Britanie s-au succedat multe guverne *tory*, *whig*, *liberal* şi *labour,* precum şi coaliții între ele; dar puterea executivă a fost în mod continuu organizată, exercitată şi transferată potrivit principiilor şi proceselor unui Parlament suveran, popular şi ales periodic, principii la care au consimțit elitele rivale în acea criză determinantă. Marea Britanie a avut, de fapt, un singur regim politic care a evoluat încet de-a lungul ultimilor trei sute de ani. Dimpotrivă, în Franța de după 1789, organizarea, exercitarea şi transferul puterii au oscilat între cinci republici, trei monarhii şi două regimuri „imperiale", plus unul autoritar (regimul Vichy în timpul celui de-al Doilea Război Mondial), şi fiecare dintre acestea s-a născut printr-o scriză majoră.

Comparatiştii au construit multe tipologii ale regimurilor, însă ne mulțumim să o utilizăm pe cea mai familiară şi mai simplă: regimuri tradiționale (monarhice), autoritare, totalitare şi democratice. Fiecare tip de regim poate fi instabil sau stabil, în funcție de existența, absența sau aparenta probabilitate a preluării nelegitime a puterii, prin lovitură de stat sau prin revoltă. Structura şi funcționarea elitelor politice sunt, în opinia noastră, factorii determinanți pentru regimul dintr-o țară. Există, firește, alți factori determinanți pentru regimuri, dar niciunul nu este la fel de important precum configurația elitelor. Acolo unde structura elitelor se schimbă numai gradual, iar grupurile de elite sunt unite consensual, regimurile democratice stabile durează perioade foarte lungi (de exemplu, democrațiile anglo-americane şi scandinave); acolo unde structura elitelor se schimbă chiar mai încet, dar unde grupurile de elite sunt unite ideocratic, regimurile totalitare relativ stabile durează şi pot, eventual, intra într-o condiție post-totalitară (de exemplu, Uniunea Sovietică din 1922 până în 1991 sau regimul comunist chinez din 1949 până în prezent)[36]. Pe de altă parte, acolo unde există schimbări semnificative ale elitelor în timpul unor crize şi unde grupurile de elite rămân dezunite, succesiunea de regimuri autoritare instabile, întrerupte, poate, de regimuri democratice de scurtă durată

[35] Juan J. LINZ, „Totalitarian and Authoritarian Regimes", în Nelson POLSBY, Fred GREENSTEIN (eds.), *Handbook of Political Science: Macropolitical Theory*, Addison Wesley, Reading Mass., 1975, pp. 175-412.

[36] Pentru discuția despre condiția post-totalitară, v. Juan J. LINZ, Alfred STEPAN, *op. cit.*

şi instabile, reprezintă modelul obişnuit (de exemplu, toate ţările latino-americane în secolul al XIX-lea şi cele mai multe ţări africane în ultimii patruzeci de ani).

Între aceste poluri – democratic stabil, totalitar stabil şi autoritar instabil – există, totuşi, câteva modele şi posibilităţi complexe. Putem identifica cel puţin unsprezece „itinerarii" ale schimbărilor de regim asociate cu crize, cu schimbarea structurii elitei şi cu modelul, produs de criză, de funcţionare al elitelor (v. Tabelul 13).

Aceste itinerarii nu epuizează variantele moderne de schimbare a regimurilor, iar clasificarea acestor cazuri tipice pe care o propunem poate fi contestată. Scopul nostru este să subliniem variabilitatea şi importanţa pentru originea regimurilor a schimbărilor elitelor cauzate de criză. Itinerariile menţionate implică modele diferite de înlocuire şi de funcţionare a elitelor, însă trebuie să menţionăm câteva probleme. În privinţa înlocuirii elitelor, nivelul ierarhic constituie o problemă: cu cât este mai înalt acest nivel, cu atât este mai amplă înlocuirea. În multe schimbări de regim, aşa cum am notat mai devreme, întregul grup al liderilor de la vârf este înlocuit, în timp ce alternanţa elitelor politice medii este mai redusă. O altă dificultate, de asemenea, menţionată mai devreme, ţine de sector: înlocuirea elitelor este aproape întotdeauna mai importantă la nivelul liderilor politici de la vârf decât la nivelul altor grupuri puternice de elite, precum înalţii funcţionari, liderii economici sau clerul înalt. A treia complicaţie este geografică: înlocuirea elitelor este de obicei mai mare în capitala politică a unei ţări decât în oraşele de provincie. A patra problemă ţine pur şi simplu de dimensiunea elitei politice: cu cât ea este mai mică şi mai concentrată la vârful ierarhiei politice, în comparaţie cu nivelurile medii şi inferioare, cu atât rata scimbării elitei de la vârf este mai mare. Timpul reprezintă o altă complicaţie: dacă un regim a durat timp îndelungat, o întreagă generaţie de lideri politici va fi murit până când are loc schimbarea de regim şi, de aceea, numărul liderilor politici cu experienţă, capabili să ocupe poziţii de vârf, va fi mai mic; dimpotrivă, dacă un regim durează o perioadă de timp scurtă, liderii din trecut pot reapărea rapid pentru a construi noul regim.

Studiul raporturilor dintre schimbarea elitei şi schimbarea de regim trebuie, de asemenea, să ia în consideraţie conversia sau adaptarea liderilor politici şi a elitelor. Înlocuirea elitelor poate fi redusă pentru că multe persoane şi grupuri se convertesc brusc la un nou regim şi la principiile acestuia. Un faimos exemplu este rabinul-şef din Toledo care a devenit episcop catolic al oraşului atunci când regina Isabela a urcat pe tronul spaniol în 1474. Astfel de convertiri pot avea loc la toate nivelurile ierarhiei politice şi prin ele elitele îşi pot menţine poziţiile sau pot obţine altele similare. Existenţa cameleonilor politici este binecunoscută în istoria franceză şi am fost martorii convertirii mai

mult sau mai puțin în bloc a fostelor elite comuniste din Europa de Est la principiile democratice liberale.

Schimbarea elitelor politice este posibilă numai dacă există o opoziție organizată și, deci, o resursă de contra-elite. O nouă elită conducătoare nu poate fi creată *ex nihilo*. Atunci când au căzut regimurile comuniste între anii 1989 și 1991, țările Europei de Est nu aveau societăți pluraliste. În afară de Polonia, unde regimul comunist a fost dintotdeauna mai mult autoritar decât totalitar[37], nu au existat partide libere, sindicate libere și nici forțe economice independente de stat, iar în țările ortodoxe din regiune nu a existat un cler relativ independent. Din cauza absenței contra-elitei sub regimurile comuniste, nu este surprinzător faptul că marea majoritate a elitelor post-comuniste constau din persoane ce au fost importante în regimul comunist.

Crize, elite, regimuri: întrebări privind cauzalitatea

Am arătat că crizele politice sunt evenimente fundamentale care produc frecvent schimbarea elitelor și a regimurilor. Dovezile contemporane și istorice privind aceste aspecte sunt indisputabile. Modelul cauzal simplu arată astfel:

criză politică → schimbarea elitei → schimbarea regimului

Așa cum am văzut, însă, raportul dintre crize, elite și regimuri nu este atât de clar. Atunci când raportul este „despachetat", așa cum am început să facem în acest capitol[38], săgețile cauzale încep rapid să arate în ambele direcții. Crizele produc schimbări în elite și în regimuri, cu siguranță, dar elitele și regimurile creează deseori crize. Multe crize produc confruntări între elite și slăbirea regimurilor, dar pot și proveni din aceste confruntări și slăbiri. Pericolul tautologiei este evident: elitele și regimurile se schimbă în timpul crizelor pe care le creează.

O metodă de a reduce circularitatea constă în a căuta condițiile în care raportul cauzal preponderent este de la crize spre elite și regimuri, precum și condițiile în care raportul cauzal preponderent este invers, de la elite și regimuri spre crize. Crizele create în principal de forțe exogene – cuceriri de către o putere străină, fluctuații ale piețelor mondiale ce creează dezastre economice locale, precum și cutremure, incendii sau inundații – pot provoca în mod

[37] John HIGLEY, Jan PAKULSKI, „Elite Transformation in Central and Eastern Europe", *Australian Journal of Political Science,* nr. 30, noiembrie 1995, pp. 415-435; Juan J. LINZ, Alfred STEPAN, *op. cit.*

[38] Pentru un demers similar, v. Alan KNIGHT, „Historical and Theoretical Considerations", *op. cit.*, pp. 29-47.

independent schimbarea elitelor şi a regimurilor. La fel, crizele produse în urma unor modificări radicale în starea populaţiei (foamete, boli, explozii demografice sau migraţie în masă) apar mai mult sau mai puţin independent de elitele şi de regimurile existente, dar ele pot servi drept catalizatori pentru schimbarea elitei şi a regimului.

Ceea ce ne interesează, însă, sunt crizele propriu-zis politice: obţinerea independenţei naţionale, înfrângerea în război, exploziile revoluţionare, dezastrele economice în principal endogene, implozia bazei de putere a elitei şi a regimului, colapsul democraţiei. Aşa cum avertizează Knight[39], majoritatea crizelor politice îşi au originea chiar în elite şi în regimuri, iar analizarea acestora este inevitabil tautologică. În acelaşi timp, consideră Knight, majoritatea crizelor politice au cauze „structurale" sau de masă. În acest sens, nu crizele sunt cele care explică schimbarea elitelor şi a regimurilor, ci, mai degrabă, condiţiile structurale şi de masă sunt cele care hrănesc crizele în care va avea loc schimbarea elitelor şi a regimului. În viziunea lui Knight, argumentul nostru potrivit căruia regimurile politice îşi au originea în crize şi în confruntarea dintre elite reprezintă în cel mai bun caz numai jumătatea adevărului şi în cel mai rău caz ignoră cele mai importante cauze ale schimbării politice, şi anume condiţiile şi forţele care determină nemulţumirile şi acţiunile de masă. Mai mult, argumentează Knight, există raporturi de reciprocitate între elite şi public, astfel încât elitele rivalizează pentru obţinerea spijinului din partea publicului, un sprijin pe care acesta din urmă îl poate întotdeauna retrage; există, de asemenea, raporturi de reciprocitate între regimuri şi public, astfel încât puterea sau slăbiciunea regimului determină succesul sau insuccesul mobilizărilor de masă împotriva sa. Contrazicându-l întrucâtva pe Knight, noi susţinem că ideea potrivit căreia publicul se poate revolta sau poate forţa o schimbare de regim fără ca elitele politice emergente sau existente să-l mobilizeze sau să-l conducă, este la fel de înşelătoare precum ideea existentă înainte de descoperirea microbilor de către Pasteur, şi anume că „agenţii" maladiilor sunt generaţi în mod spontan. Nu trecem cu vederea că au loc uneori *jacqueries* ţărăneşti fără elite, revolte muncitoreşti sau demonstraţii studenţeşti. Acestea se întâmplă sporadic în toate societăţile şi în diferite perioade istorice. Analizând revoltele populare din Mexic (în special auto-proclamata revoltă „zapatistă" din statul Chiapas din 1 ianuarie 1994), Knight subliniază importanţa unor asemenea evenimente. Însă manifestaţiile mai mult sau mai puţin spontane ale nemulţumirii populare (revolta kwangju din Coreea de Sud în 1980, protestele din Piaţa Tienanmen din Beijing din mai şi iunie 1989) nu răstoarnă prin ele însele regimurile. Un motiv este că ele sunt aproape întotdeauna prea locale şi prea scurte pentru a avea un efect atât de important.

[39] *Ibidem*.

Pentru ca masele să răstoarne un regim, în special regimuri moderne care dispun de forța armată, sunt esențiale organizarea serioasă și articularea clară a unei elite ce poate planifica și conduce un asalt popular asupra bastioanelor puterii.

Scepticismul nostru la adresa importanței și independenței maselor populare în producerea crizelor și a schimbărilor de elită și de regim nu este prea împărtășit de comparatiști. Knight ne contrazice în mod direct și argumentează în favoarea ideii că masele joacă un rol decisiv în special în timpul crizelor. Oare autonomia elitelor se clatină și se diminuează în perioadele de criză, așa cum sugerează el? Sau libertatea liderilor politici și a elitelor de a lua decizii (corecte sau nu) este oare maximă în perioadele de schimbări traumatice? Burton și Higley susțin că în tipurile de criză ce produc aranjamente între elite, elitele controlează clar evenimentele; într-adevăr, negocierile sunt posibile numai în asemenea condiții[40]. Argumentul lui Burton și Higley este întărit de analiza detaliată a lui Hennie Kotzé[41] privind modul în care elitele au manevrat și controlat criza prin care regimul din Africa de Sud s-a transformat în prima parte a anilor '90. Analizând prăbușirea Uniunii Sovietice în 1991 ca fiind produsă de o veritabilă criză revoluționară, Jack A. Goldstone trage o concluzie similară[42], și anume că criza s-a derulat în principal de sus în jos – de la schimbarea elitelor – mai degrabă decât de jos în sus. Într-adevăr, majoritatea scrierilor recente despre implozia dramatică a regimului sovietic subliniază absența acțiunilor populare[43].

Viziunile rivale în privința cauzalității (elite sau mase) se potrivesc cu diferite circumstanțe istorice. Niciuna nu este universal valabilă și fiecare poate fi susținută cu numeroase exemple. Dar tocmai de aceea teoriile naive ce pretind că au validitate universală eșuează. În martie 1917 la Sankt Petersburg, miile de civili și de soldați au jucat rolul decisiv. Dar în timpul celor 48 de ore între asasinarea lui Cezar și întrunirea Senatului roman, doar o mână de indivizi au jucat un rol crucial. Dacă ar trebui să alegem între viziunile rivale, credem că istoria arată faptul că actorii autonomi și astfel decisivi în situațiile de criză sunt liderii și elitele. Maniera în care tipurile de crize au influențat elitele politice și regimurile într-un mare număr de țări poate fi gândită mai degrabă prin prisma consecințelor crizelor asupra regimurilor politice și asupra elitelor, decât prin

[40] Michael BURTON, John RIGLEY, *op. cit.*

[41] Hennie KOTZÉ, *South Africa: From Apartheid to Democracy*, în Mattei DOGAN, John HIGLEY (eds.), *op. cit.*, pp. 213-237.

[42] Jack A. GOLDSTONE, *op. cit.*, pp. 95-125.

[43] De exemplu, M. Steven FISH, *Democracy From Scratch: Opposition and Regime in the New Russian Revolution,* Princeton University Press, Princeton, 1995; Jerry F. HOUGH, *Democratization and Revolution in the U.S.S.R., 1985-1991,* Brookings Institution Press, Washington D.C., 1997; și David KOTZ, Fred WEIR, *Revolution From Above: The Demise of the Soviet System*, Routledge, Londra, 1997.

cauzele apariţiei acestora – chestiuni legate de contingenţe istorice şi de cauzalităţi complexe ce impun studii istorice mature[44]. Identificăm trei afirmaţii:

- Crizele studiate au pus serios la încercare regimurile existente şi elitele politice, astfel încât o schimbare importantă de regim şi de elite a fost inevitabilă.
- Caracterul regimului care urmează a fost rezultatul alegerilor pe care liderii şi elitele le-au făcut în timpul crizelor, iar aceste alegeri por fi înţelese cel mai bine sub aspectul schimbării structurii şi funcţionării elitelor.
- Crizele au fost suficient de profunde astfel încât să nu mai fie cale de întoarcere, cu alte cuvinte, că noua configuraţie a elitelor şi a regimului are şanse mari să dureze, cu condiţia ca alte crize să nu mai aibă loc.

În concluzie, crizele şi schimbările de elite şi de regim analizate în acest capitol au fost evenimente de cumpănă în politica ţărilor în care s-au petrecut. Pentru a explica schimbarea politică, ele trebuie plasate în centrul analizei, în ciuda caracterului lor contingent şi impetuos.

Tabelul 13

Itinerarii ale schimbării de regim şi tipurile asociate de schimbare a elitelor

Itinerariul regimului	**Structura/funcţionarea elitei**	**Cazuri tipice**
De la tradiţional la democratic stabil	De la notabilităţi la politicieni de profesie, aleşi prin alegeri libere din ce în ce mai frecvente/Unificare consensuală a elitelor	Anglia, 1688-1689; Suedia, 1808-1809; Olanda, 1813-1814
De la tradiţional la autoritar	Distrugerea clasei dominante/Noile elite sunt dezunite	Turcia, 1922; Egipt, 1952; Etiopia, 1974
De la tradiţional la totalitar	Distrugerea clasei dominante/ O elită nouă, ideocratic unită preia puterea	Rusia, 1917-1922; Iugoslavia, 1945; Iran, 1979-1981
De la democratic instabil la democratic stabil	Distrugerea unei clase politice/ O elită unită consensual începe să se formeze	Franţa, 1958-1962; Italia, 1992-1994
De la democratic instabil la autoritar	Înlocuirea politicienilor de către armată şi de către birocraţi/Elite dezunite	Portugalia, 1926; Spania, 1936-1939; majoritatea ţărilor est-

[44] Pentru un astfel de demers v. Mattei DOGAN, John HIGLEY (eds.), *op. cit.* (n. trad.)

Itinerariul regimului	Structura/funcționarea elitei	Cazuri tipice
		europene, 1919-1939
De la democratic instabil la totalitar	Continuitatea elitelor birocratice și economice/O nouă elită politică unită ideocratic reprimă elitele din opoziție	Italia, 1922-1926; Germania, 1933
De la autoritar la nou autoritar	Elitele din opoziție distruse/Elitele de la putere rămân dezunite	Indonezia, 1965
De la autoritar la democratic stabil	Liderul autoritar este răsturnat/Unificare consensuală a restului elitelor	Costa Rica, 1948; Columbia, 1957-1958; Venezuela, 1957-1958
De la autoritar la totalitar	Distrugerea elitelor de la putere/O elită nouă, ideocratic unită preia puterea	Majoritatea țărilor est-europene, 1945-1948
De la totalitar la post-totalitar	Ascensiunea elitelor technoratice/Elita ideocratic unită începe să se fragmenteze	Ungaria, anii 1970-1980; URSS, anii 1970-1990; China în anii 1990
De la post-totalitar la democratic instabil sau stabil	Elita dominantă, ideocratic unită face implozie/Fuziune consensuală sau fragmentarea elitelor care supraviețuiesc	Ungaria, 1989; URSS-Rusia, 1991

Capitolul 8

Parlamentarii „curieri" în Franța, Marea Britanie și Statele Unite

Imaginea tradițională a parlamentarului așa cum apare de obicei înfățișată în tratatele constituționale este aceea a unui legislator, a unui cenzor al guvernului și a unui reprezentant al națiunii. Cu toate acestea, această imagine nu potretizează cu acuratețe rolul pe care îl joacă într-adevăr parlamentarul astăzi. În majoritatea democrațiilor, acest rol este condiționat de către partidele politice, care îndeplinesc roluri diferite în țările care au adoptat liste electorale de candidați în sistem proporțional față de țările care practică circumscripții uninominale, ceea ce implică alegerea unui singur candidat în fiecare circumscripție.

Într-adevăr, în țările cu partide de masă, bine organizate, cu reprezentare proporțională, parlamentarul este mai degrabă delegatul partidului său, pe când în țările în care se practică circumscripțiile uninominale, acesta tinde să fie primul și cel mai important reprezentant al circumscripției sale. Cel din urmă caz implică responsabilități și obligații locale a căror importanță este adeseori subestimată de către teoreticienii democrației.

Acest capitol vizează trei dintre democrațiile avansate care utilizează circumscripții uninominale. Vom încerca astfel să evidențiem un aspect adeseori ignorat al vieții parlamentare din aceste țări: nevoia de a acorda o atenție sporită circumscripției electorale în detrimentul rolului legislatorului de reprezentant al națiunii. În acest sens, Franța este utilizată în acest studiu ca *ideal tip*. Prima parte a acestui capitol se concentrează prin urmare asupra acestei țări. În cea de-a doua parte a acestui capitol, voi încerca să demonstrez că circumscripțiile uninominale determină efecte similare în Statele Unite și în Anglia.

În mod tradițional, parlamentarul a îndeplinit numeroase roluri, dar în timp, multe dintre aceste roluri au fost preluate de către alte mecanisme instituționale. Astăzi, în fapt, funcția de legiferare este inițiată și pregătită de către puterea executivă. Același lucru poate fi spus despre funcția bugetară. Funcția de articulare și de agregare a intereselor este îndeplinită în mare parte din exteriorul Parlamentului de către partide politice și sindicate. Rolul controlului parlamentar asupra guvernului este astăzi o moștenire teoretică a unei istorii constituționale. Rolul de mobilizare a electoratului a fost în mare

parte transferat către media, către organizații parapolitice și în special către partide. Vechea funcție de integrare națională a fost realizată în toate democrațiile avansate. Funcția de recrutare și de selectare a liderilor aparține *per essentiam* componentei extraparlamentare a partidelor politice.

În configurația politică actuală, cel mai important rol pe care Parlamentul îl joacă este acela de a forma majoritatea parlamentară care legitimează guvernul. O altă funcție importantă a Parlamentului este reprezentarea teritorială a electoratului, cel puțin în ceea ce privește viața de zi cu zi a deputatului, în special în țările în care alegerile necesită recrutarea de persoane mai degrabă decât alegerea partidelor.

Printre cele treizeci sau patruzeci de democrații avansate doar câteva au adoptat circumscripții uninominale, în care un singur reprezentatnt este ales în fiecare circumscripție, spre exemplu : Franța[1], Statele Unite și Anglia.

Teza prezentată în acest capitol este că, în mai multe din cele mai mari și mai vechi democrații – pornind de la care teoria democrației a fost construită – parlamentarul este, mai înainte de toate, reprezentantul circumscripției sale. Potrivit teoriei clasice, deputatul reprezintă întreaga națiune, prin urmare legiferarea ar trebui să constituie rolul său cheie. Constituția revoluționară din 1793 proclama: „Fiecare deputat reprezintă întreaga națiune". Astăzi, această maximă apare ca fiind mai degrabă simbolică, chiar o ficțiune, pentru că, în realitate, din mai multe puncte de vedere, parlamentarul își petrece mare parte a timpului său ocupându-se de propria circumscripție: grădina sa electorală locală. Această responsabilitate locală este din ce în ce mai cronofagă dat fiind că puterea parlamentului a scăzut semnificativ în decursul ultimelor generații.

A compara înseamnă a evidenția diferențele și asemănările. Când același fenomen – în acest caz, legături puternice la nivel local – poate fi observat în multe dintre democrațiile avansate și fără ca acesta să fie rezultatul unei imitări între țări și când acesta apare în fiecare țară într-o manieră persistentă de-a lungul mai multor generații, trebuie să admitem că suntem confruntați cu o funcție vitală a democrației reprezentative.

Acest capitol vizează țările care împărtășesc un numitor comun: circumscripțiile uninominale. Totuși, în ciuda acestui numitor comun, aceste țări au sisteme politice diferite din cauza factorilor specifici, spre exemplu partidele politice. Franța și Statele Unite aparțin aceluiași tip de democrație: un sistem cu

[1] Circumscripțiile uninominale au funcționat în perioada celei de-a Treia Republici cu excepția unei scurte perioade între 1919 și 1928. Cea de-a Patra Republică a utilizat circumscripții plurinominale cu reprezentare proporțională. Circumscripțiile uninominale au fost reintroduse în 1958. Această schimbare are aproape o valoare experimentală din moment ce, odată cu circumscripțiile uninominale, responsabilitățile legate de servituțile locale s-au amplificat după 1958 în comparație cu cea de-a Patra Republică.

partide politice cu o organizare suplă. Anglia este caracterizată de partide politice bine organizate care au un impact direct asupra comportamentului electoral. Cum putem clasifica aceste țări în funcție de importanța implantării locale a parlamentarilor? Voi încerca să arăt că în cazul Franței aceste servituți locale sunt cel mai puternic implantate.

Înainte de a merge mai departe, este necesar să menționez o distincție clasică în teoria democrației reprezentative, propusă de către Edmund Burke, în 1826, aceea dintre *delegați* și *mandatați*, distincție care a fost îndelung invocată de către constituționaliștii americani, francezi, germani sau italieni: „reprezentanții națiunii" versus „reprezentanții circumscripției", primii corespunzând noțiunii de *mandatați*, iar cei din urmă noțiunii de *delegat*. Delegatul primește instrucțiuni precise, în timp ce mandatatul primește cecuri în alb[2]. În funcție de criterii, parlamentarul francez acționează ca delegat în mai mare măsură decât corespondentul său american care, la rândul său, își asumă mai mult acest rol comparativ cu parlamentarul britanic. Rolul delegatului pare să fie mai semnificativ în Franța decât în Statele Unite din mai multe motive: centralizarea statului, cumulul de mandate locale, regionale și naționale, magnitudinea circumscripțiilor electorale sau gradul de autonomie al municipalităților.

Toți parlamentarii beneficiază de prestigiul care însoțește misiunea teoretică de reprezentant al națiunii, dar două categorii pot fi observate: o minoritate de lideri naționali și o majoritate de parlamentari „de rând" pe care britanicii îi numesc „backbenchers". Toți parlamentarii aparțin elitei politice din moment ce au fost selecționați dintre mulți alți candidați și s-au distins într-un astfel de mod încât au câștigat încrederea electoratului. Parlamentarii „de rând" sunt în general binecunoscuți la nivelul circumscripției lor, dar foarte puțin, dacă nu deloc, la nivel național. De fapt, numele lor nu apar în indexurile alfabetice ale personalităților politice sau în compendiile cu personalitățile marcante. De exemplu, în *Who's Who* în multe țări diferite, poate fi găsit un număr redus de deputați și senatori.

Printr-un parlamentar important înțeleg liderii partidelor politice, miniștrii și ministeriabilii, președinții comisiilor parlamentare sau ai comitetelor, reprezentanții grupurilor de presiune, făuritorii de legi, oratorii talentați sau membrii cunoscuți pentru realizările lor în societatea civilă.

Aceeași stratificare poate fi identificată în Congresul American:

> „Din 100 de senatori și 435 membri ai Camerei Reprezentanților care formează Congresul, mai puțin de patruzeci au deținut funcții de conducere la nivelul partidului – *speaker*-ul, președintele *pro tempore* al Senatului, președinții de

[2] William BUCHANAN, Heinz EULAU, LeRoy C. FERGUSON, John C. WAHLKE, *The Legislative System: Explorations in Legislative Behavior*, John Wiley and Sons, Londra & New York, 1962 .

sesiune, cei ai comitetelor pentru politici, chairmenii de conferință și cei asemeni lor. Multe dintre aceste poziții sunt elective; liderii de partid sunt aproape constant selecționați de către egalii lor. Deși mulți reprezentanți sau senatori se pot considera drept eligibili, dacă nu foarte calificați în a servi drept lider de partid, puțini caută în mod activ astfel de poziții pe parcursul carierei lor legislative. Mulți dintre membrii Congresului par a se mulțumi să-și cultive propriile circumscripții și să-și limiteze contribuția personală la participarea la comisii și la dezbaterile din plen"[3].

În analiza rolurilor parlamentarilor, accentul ar trebui să cadă asupra responsabilităților, obligațiilor și constrângerilor care însoțesc reprezentarea circumscripției. Noțiunea de servitute parlamentară are sens doar atunci când este interpretată în relație cu ideea de „reprezentant al națiunii". Potrivit acestei concepții, orice distrage atenția deputatului de la activitatea sa legislativă și de la misiunea sa de a controla guvernul ar trebui considerat drept o constrângere, o pierdere de timp sau o servitute. Este de la sine înțeles că cel din urmă cuvânt trebuie interpretat în sensul său juridic, care nu este deloc peiorativ. Chiar dacă doctrina clasică a democrației precizează că rolul principal al deputatului este acela de a deține o „parte a suveranității naționale" trebuie să admitem, totuși, că această concepție clasică nu mai reflectă condiția reală a deputatului. Scopul nostru este prin urmare de a descrie rolul *de facto* pe care îl are deputatul și cum este acesta conceput în teoriile constituționale. Analiza se axează asupra a ceea ce cetățenii și electorii așteaptă de la deputatul lor și asupra manierelor în care aceștia îndeplinesc aceste așteptări.

Care este funcția unui deputat de rând? Cum putem să o înțelegem în totalitatea sa? Cea mai bună metodă este să îl observăm în activitatea sa cotidiană, să îl urmărim la lucru și să remarcăm acțiunile și reacțiile acestuia. Aceste servituți locale contează mult mai mult pentru reprezentanții de rând decât pentru parlamentarii importanți.

Implantările locale ale parlamentarilor în Franța

Cum percep electorii rolul reprezentanților lor? Cum percep parlamentarii propriul lor rol? Reprezintă un parlamentar în primul rând și mai ales circumscripția sau este el mai degrabă reprezentantul întregii națiuni? Pentru a răspunde la aceste întrebări dispunem de o documentație bogată. Mai întâi avem *barodet*-ele[4], sau *professions de foi* (discursuri electorale) pe care fiecare

[3] Robert PEABODY, *Leadership in Congress*, Little-Brown, Boston, 1976, p. 4.

[4] De la numele parlamentarului Barodet cel care a propus ca discursurile electorale ale tuturor candidaților să fie publicate după fiecare campanie electorală într-un volum.

candidat le-a adresat circumscripției încă din 1881. În 2007, existau 27 de volume, fiecare conținând de la 400 la 500 de pagini editate în format mare. În total aceste volume conțin mai mult de 15.000 discursuri electorale (în medie 450 de pagini multiplicate cu 27 de volume).

Avem, de asemenea, la dispoziție o serie sondaje care dezvăluie imaginea pe care o au alegătorii cu privire la deputații lor și la maniera în care deputații își percep propriul rol. Rezultatele obținute la un sondaj realizat în iunie 1968 pe un eșantion național de 3.200 de cetățeni francezi sunt grăitoare. Cerându-li-se să identifice rolul cheie pe care l-ar atribui deputaților – cel de reprezentant al națiunii sau de reprezentant al circumscripției – mai mult de jumătate dintre alegători l-au indicat pe cel din urmă, aproximativ o treime preferându-l pe celălalt, iar douăzeci și două de procente au fost incapabili să distingă între cele două roluri[5]. Deși existau diferențe între diversele categorii sociale, acestea erau minore. Deputatul este, așadar, perceput mai înainte de toate ca un delegat al circumscripției sale, ca cineva al cărui rol este să apere interesele circumscripției și pe cele ale electorilor săi.

Am rezistat tentației de a face o analiză statistică a conținutului acestor discursuri electorale din pricina diversității lor extreme, dar și pentru că am găsit citirea unui eșantion aleatoriu ca fiind mult mai instructivă decât o analiză statistică sofisticată. Astfel de discursuri constituie o documentație foarte utilă pentru studiul obligațiilor parohiale. Acestea ne informează despre importanța pe care candidatul o conferă problemelor de interes local în programul său, permițând o multiplicare a surselor disponibile cu privire la timpul acordat sarcinilor locale și la importanța acestor responsabilități pentru candidat.

În general discursurile electorale ale candidaților care au mai deținut un portofoliu sunt diferite față de ale celor care își depun candidatura pentru întâia oară. Acestea sunt cel mai adesea mai curând un raport asupra realizărilor deputatului în timpul mandatelor anterioare, decât un program pentru viitor. În rezumarea acțiunilor lui din timpul legislaturii anterioare, candidatul enumeră cele mai populare legi pentru care a votat, proiectele de lege pe care le-a propus, discursurile pe care le-a ținut. Cu toate acestea, candidatul nu se mulțumește în a sublinia activitatea sa parlamentară: el amintește, de asemenea, circumscripției sale munca sa pe plan local. Mare parte din discursurile sale electorale sunt devotate problemelor circumscripției.

Din moment ce aceste discursuri electorale servesc în mod evident drept mijloc de autopromovare, lista reușitelor nu trebuie evident să fie luată ca atare. Totuși, dacă am examina multe dintre aceste rapoarte, acestea furnizează o idee cu privire la viața reală a deputatului de rând. Chiar dacă activitățile locale descrise de către deputații candidați sunt într-o oarecare măsură exagerate, locul ce li se acordă de către deputații locali în discursurile lor este un bun indicator al importanței acestora în ochii electoratului local.

[5] Mattei DOGAN, *Attitudes Politiques des Français: Enquête par échantillon national*, Cahiers du Centre d'Études Sociologiques, Paris, 1969.

Mai mult, există zeci de mărturii scrise de către parlamentari, printre care se evidențiază cartea lui Robert Buron *Le plus beau des métiers*, din 1963, ca și multe alte lucrări scrise de către cercetători în științe politice precum cartea lui Jean-Claude Masclet, din 1979, *Le rôle du deputé et ses attaches institutionnelles sous la Ve République*. Bibliografia lucrărilor științifice referitoare la parlamentarii francezi este foarte bogată. Între diversele categorii de elite, acestea au fost cel mai des studiate. Studiile privind elita parlamentară franceză sunt mai numeroase decât cele relative la elitele industriale, financiare sau comerciale, decât cele relative la funcționarii publici sau cele vizând elitele intelectuale sau academice. Pentru sociologi acestea au fost întotdeauna mai atrăgătoare decât elitele militare, sindicale, religioase, artistice sau atletice, ori artistocrația aflată în declin.

Trebuie subliniat faptul că în Franța funcțiile de primar sau de consilier municipal au fost întotdeauna compatibile cu mandatul de parlamentar. La nivel local, prefectul reprezenta puterea centrală, în timp ce deputatul reprezenta cetățenii. Vasta majoritate a parlamentarilor au început carierele lor politice la nivel local înainte de a fi promovați la nivel național[6]. Mai mult de două treimi dintre deputații aleși între 1900 și 1940 au fost aleși la nivel local înainte de a deveni „reprezentanți ai națiunii"[7]. Cu toate acestea, există o excepție notabilă: acei deputați aleși imediat după *Eliberare*, care nu proveneau de pe scena politică locală, ci din rândurile *Rezistență*[8].

Filierele locale ale ascensiunii politice sunt tipice pentru unele categorii profesionale precum doctorii sau avocații, care și-au găsit primii alegători în clientela lor profesională[9]. Același lucru poate fi spus despre marii proprietari. Alte categorii profesionale au reușit să depășească nivelul local prin „paraşutaj electoral", precum funcționarii publici, oamenii de afaceri, ofițerii[10]. Pe de altă parte, jurnalismul și cariera politică sunt compatibile la nivel local.

[6] IDEM, „La longévité des carrières politiques 1870-1940", în J.M. MAYEUR și alții (eds.), *Les parlementaires de la Troisième République*, Publications de la Sorbonne, Paris, 2003, pp. 291-323.

[7] IDEM, „Political Ascent in a Class Society: French Deputies 1870-1958", în D. MARVICK (ed.), *Political Decision Makers*, The Free Press, New York, 1961, pp. 57-90; Mattei DOGAN, „Les filières de la carrière politique", *Revue Française de Sociologie*, vol. VIII, 1967, pp. 468-492.

[8] IDEM, „L'origine sociale du personnel parlementaire français", în M. DUVERGER (ed.), *Partis Politiques et Classes Sociales*, Fondation Nationale des Sciences Politiques, A. Colin, Paris, pp. 291-328; IDEM, „Political Ascent in a Class Society...", pp. 57-90.

[9] IDEM, *Les députés Français 1870-1980*, Cahiers du Centre d'Études Sociologiques, Paris, 1972.

[10] IDEM, „Les professions propices à la carrière politique: osmoses, filières et viviers", in M. OFFERLÉ (ed.), *La profession politique*, Belin, Paris, 1999, pp. 171-199.

Din acest punct de vedere este foarte semnificativă diferența dintre Franța și Anglia pentru că majoritatea parlamentarilor britanici și-au pornit ascensiunea în politică în interiorul partidelor politice.

Filiera locală s-a conturat încă din primele momente ale parlamentarismului, așa cum transpare din presa veche. Iată cum trei mari parlamentari[11] au descris această filieră locală, pe care, evident, aceștia au considerat-o ca fiind prea acaparantă:

> „Electorul își imaginează că votul său va duce la împlinirea tuturor viselor sale. Acesta simte că statul îi datorează ceva și că reprezentanții sunt responsabili pentru împlinirea acestui drept. Majoritatea timpului deputaților sau senatorilor este acaparată de rolul de împuterniciți sau de «suprabirocrați» ai regiunilor lor. Aceștia trebuie să trateze cerințele sindicatelor, corporațiilor și indivizilor. Ar dori să mulțumească pe toată lumea, mergând dintr-un loc în altul și luând aminte la așteptările oamenilor. Deputatul acordă o atenție sporită apărării intereselor personale care i-au fost încredințate și de care depinde realegerea sa. Este adevărat că un număr important de parlamentari păstrează statistici referitoare la activitatea lor zilnică, în special în ceea ce privește numărul de scrisori pe care le-au primit, numărul de scrisori la care au răspuns, proporția intervențiilor încununate de succes, pentru a putea mai apoi să le evidențieze în timpul campaniei electorale. Am în fața ochilor un discurs electoral care precizează: «Am primit 196.000 de scrisori, 58.000 dintre acestea au condus la o acțiune concretă»"[12].

> „Suntem intermediarii, împuterniciții votantului care își transmite voința sa către administrație. Învățăm cum să solicităm și cum să obținem rezultate din partea prefectului, administratorilor de școli sau inginerilor locali... Știm cum să facem pe alții să plece urechea și cum să deschidem uși. Facem bine și schimbăm lucrurile. Încet-încet, ne facem cunoscuți și indispensabili. Am depășit granițele circumscripției: devenim parlamentariabili. Și, când ocazia se prezintă, o ocazie care a fost îndelung pregătită, alimentată, gândită, «acest bun deputat» este pregătit. Și pentru un motiv bun, pentru că toate speranțele și toți ochii sunt îndreptați către el, atunci când acest moment sosește și acesta face și mai multe promisiuni: acesta creează auspiciile pentru propria glorificare"[13].

> „Luni, deputatul din Gasconia trebuie să uite de noaptea sa solitară în tren. Este împovărat de dosare. În servieta sa sunt îndesate tot felul de cereri. Marți dimineața, imediat ce sosește, trebuie să predea coletele și să răspundă la cereri, să fugă prin Paris, să viziteze miniștrii, fără să uite de rolul său de

[11] Toți trei au deținut timp îndelungat poziții politice la cel mai înalt nivel în *establishment*-ul francez

[12] André TARDIEU, *La révolution à refaire*, II, *La profession parlementaire*, Flammarion, Paris, 1937, pp. 45-46.

[13] Louis BARTHOU, *Le politique*, Hachette, Paris, 1923, p. 17.

parlamentar şi de votarea la care trebuie să participe. Este adevărat, totuşi, că poate oricând să împuternicească un alt membru al Parlamentului în acest scop. Cu atât de multe de făcut, cum poate un om atât de ocupat să găsească timp să mediteze la interesul general al țării? De dimineață până seara, acesta deserveşte doar interese particulare. După un scurt moment de odihnă în biroul sau şi după o perindare pe holuri, trebuie să se întoarcă la metrou sau să se suie în autobuz pentru a preda celelalte dosare şi ultimele recomandări. Sarcinile nu sunt încheiate până joi şi fluierul expresului spre Bordeaux se aude. Încă pe nerăsuflate şi supraîncărcat, cu o scânteiere în priviri şi cu o strângere de mână binevoitoare, dar cu o amărăciune ascunsă şi o dezolare crecândă, deputatul aleargă la gară. E doar ceva mai mult decât camerista *République des Arrondissementiers*"[14].

O dată ales, noul deputat realizează repede că obligațiile locale îi ocupă o parte importantă a timpului şi îi consumă multă energie. Prima problemă practică a deputatului este aceea cu privire la locația propriei reşedințe principale. Aceasta nu constituie o problemă pentru deputatul din regiunea pariziană, dar ce putem spune despre colegul acestuia din Normandia, Alsacia sau Provence? Ar trebui acesta să-şi mute întreaga familie la Paris sau să-şi menționă reşedința la nivelul circumscripției? Ar fi imprudent să se separe de legăturile locale din moment ce cariera parlamentară poate fi efemeră. „Parlamentarul important", care a fost deja reales de mai multe ori, sfârşeşte prin a trăi în Paris, menținându-şi în acelaşi timp o locuință secundară la nivelul circumscripției. Dacă doreşte să nu piardă următoarele alegeri, deputatul trebuie să-şi cultive susținerea electorală. Prima sa obligație este să părăsească Parisul la fiecare sfârşit de săptămână şi să fie disponibil pentru alegătorii săi, pe care îi primeşte la biroul său, în mod normal sâmbăta şi duminica. Trebuie să fie prezent la ceremoniile locale, să călătorească prin circumscripție şi să se asigure că vizitele sale sunt anunțate în presa locală. În unele duminici trebuie să inaugureze şcoli, un pod sau o nouă clinică sau să supervizeze acordarea unei medalii. Contactul direct dintre deputatul de rând şi corpul electoral se produce regulat şi există multe ocazii de dialog. Care este subiectul acestor întâlniri? Problemele cheie cu care se confruntă națiunea nu sunt total absente. Cu toate acestea, cei mai mulți dintre oamenii pe care parlamentarii de rând îi întâlnesc sunt puțin preocupați de problemele de interes general. Aceştia au agende personale.

Cutia poştală a parlamentarilor este plină de aceste cerințe personale. Electorul rural scrie în general mai des decât locuitorii oraşelor. Aceste scrisori nu atestă o percepție plină de apreciere la adresa rolului deputatului. Culoarea politică a deputatului nu determină dimensiunea corespondenței sale.

[14] Jacques BARDOUX, *Le drame français,* Éditions des Portigues, Paris, 1934, pp. 56-57.

Conservatorii scriu la fel de des ca și socialiștii. Scrisorile scrise de mână, adeseori cu greșeli gramaticale, sunt mai numeroase decât scrisorile primite de la oamenii de afaceri locali, pe care aceștia le dictează secretarelor lor. Indivizii cu o condiție socială modestă scriu adeseori scrisori lungi și rolul parlamentarului este acela de a le traduce în limbaj juridic și de a le transmite către autoritățile adecvate la Paris sau către autoritățile regionale. Dosarele se îngrămădesc în biroul deputatului. Nu este ieșit din comun ca pentru a rezolva o simplă problemă parlamentarul să trebuiască să scrie mai multe scrisori. Copleșit de aceste cereri, ce trebuie să facă „reprezentantul națiunii"? Dat fiind că ocupația sa principală este aceea de a fi reales, el se dedică acestor sarcini.

El trebuie, de asemenea, să găsească timp pentru a-și întâlni electorii la sediul său. Problemele personale ale alegătorilor săi constituie o parte importantă din activitatea sa zilnică, dar el face tot posibilul spre a acorda prioritate chestiunilor cu referitoare la interesul general. Acesta menține o relație constantă cu sindicatele și asociațiile și supraveghează proiectele care necesită aprobare administrativă. Dacă deputatul obișnuit permite ca astfel de activități să-i ocupe o parte atât de importantă a timpului său, aceasta se datorează credinței în importanța lor în cadrul procesului electoral. De fiecare dată când deputatului îi sunt acordate fonduri de către miniștri pentru proiectele locale, el se asigură de difuzarea acestui fapt în presa locală. Acest serviciu publicitar este arareori refuzat de către ziarul local pentru că jurnalistul duce întotdeauna lipsă de informații pe care doar parlamentarul i le poate furniza la nivel local. Dacă primarul obține fonduri pentru construcția unei străzi, acesta îl invită pe deputat la ceremonia de inaugurare. Este maniera în care alegătorii stau la rând pentru ceea ce datorează reprezentantului lor, iar în cazul în care ei uită acesta nu ezită să le reamintească în timpul alegerilor. Deși votanții din circumscripție își arată recunoștința către deputatul lor pentru serviciile aduse comunității locale, alegătorul apreciază mai mult serviciile personale pe care deputatul i le-a adus. Trebuie spus că alegătorul nu este nerecunoscător: dacă este satisfăcut, el va vota deputatul din nou. Familia și prietenii săi vor vota în același mod. Anumiți electori pot chiar să devină voluntari în campanie aducând laude umanității „protectorului" lor. Intervenția creează o legătură personală între votant și cel ales, mult asemănătoare celei dintre doctor și pacientul său.

„Cel care își face timp să aibă grijă de aceia de care nimeni altul nu se îngrijește" are de obicei o cutie poștală plină. Este imposibil de spus câți îi scriu pentru a îi cere o casă sau o slujbă, o pensie, o bursă, asistență publică sau o decorare personală. Membrii circumscripției încearcă, de asemenea, să obțină consiliere juridică, o scrisoare de recomandare sau chiar o deducere de taxe. Pe baza examinării naturii diverse a acestor cereri este greu să nu ne întrebăm cine ar putea fi capabil să îndeplinească în același timp funcția de agent imobiliar, înalt funcționar public, avocat, asistent social sau oficiu al forței de muncă.

Nu este nevoie să îi reaminteşti deputatului că s-ar putea să apelezi la el în caz de nevoie, pentru că el însuşi a scris că poţi să vii la el „atunci când ai nevoie" şi „în orice circumstanţe". Astfel este normal că la prima dispută cu proprietarul sau cu administraţia, alegătorul face apel la reprezentantul său care, aşa cum se spune „nu va uita niciodată că tu eşti singurul care s-a interesat de noi, oamenii săraci şi în vârstă". Pe lângă suferinţele celor în vârstă, există, de asemenea, problemele tinerilor chiriaşi pe punctul de a fi azvârliţi în stradă, cereri de afaceri privind locuri de parcare pentru camioanele de livrare sau pentru semnalizarea acestora. Atâtea scrisori de citit, atâtea răspunsuri de scris, atâtea cazuri de examinat, recomandări de trimis, cereri de transmis, chestiuni de rezolvat. Pentru a avea o idee cu privire la timpul pe care corespondenţa îl ocupă, să luăm în considerare faptul că o singură cerere de ajutor poate de exemplu să necesite redactarea a patru scrisori sau chiar a mai multora: către primar, către o organizaţie de caritate, către oficiul de protecţie socială şi către petiţionar. Şi, dacă toate aceste scrisori rămân fără răspuns, el nu va renunţa: poate să încerce un alt demers. Timpul acordat scrisorilor personale trebuie să aibă o anumită marjă care să permită audienţele numeroşilor vizitatori care vin să îi ceară să intervină pentru a rezolva o problemă cu administraţia. Deputatul va trebui să devină un împuternicit al electorului şi să jongleze cu mai multe roluri. Ar putea să facă acest lucru fără nicio reţinere numai dacă astfel de servituţi nu ar ridica întrebarea: Cum aş putea să găsesc vreme pentru a „reprezenta Naţiunea"?

Acest rol local apare în multe dintre discursurile electorale pe care candidaţii le pregătesc pentru alegătorii lor. Aceste discursuri electorale reflectă viaţa de zi cu zi a parlamentarului „de rând". Iată câteva exemple extrase din *barodete*:

> „Am acordat atenţia mea dificultăţilor tale, îngrijorărilor tale personale şi private şi celor ale municipalităţilor. Programul meu cu publicul s-a întins pe 882 zile şi aproape 20.000 de scrisori au fost scrise la cererea ta.
>
> Pe parcursul mandatului meu legislativ am apărat cu îndârjire, fără a lua în considerare opiniile politice, pe toţi cei care căutau puţină dreptate – acţiune care este dovedită de aproape 8.000 de scrisori în numele vostru.
>
> Am primit 7.000 de vizite din partea unor persoane sau delegaţii pe parcursul a 180 de sesiuni la Saint Étienne şi aproape 40 în fiecare din comunele din circumscripţie.
>
> Am cerut voturile voastre nu ca politician, ci mai presus de toate ca un om care caută să-şi slujească judeţul său.
>
> În ultimii patru ani aţi încredinţat deputatului vostru aproximativ 7.600 dosare personale. Niciunul nu a rămas netratat.

Programul meu politic este vast, dar în principal și mai înainte de toate este programul pentru apărarea intereselor economice și agricole ale circumscripției Rochefort.

În fiecare an vizitez 170 de comune. Mi-am oferit ajutorul și devotamentul față de circumscripția mea. Secretariatul meu juridic a reușit să rezolve 10.000 de cereri de ajutor pe durata mandatului legislativ.

Am căutat să fiu susținătorul tău în fața guvernului central...Luând în considerare multele aspirații care sunt exprimate și cererile care îmi sunt adresate pot spune că orarul meu zilnic este copleșitor.

De ce să mă feresc să recunosc faptul că este cu o conștiință curată și satisfacția datoriilor împlinite că vă cer votul încă o dată. Oare nu mi-am intensificat eu în ultimii patru ani eforturile depuse în numele vostru în Adunarea Națională pentru a apăra interesele circumscripției? Nu am răspuns eu cu promptitudine tuturor scrisorilor dvs.? Nu am contribuit eu la îndeplinirea cerințelor pe care le-ați formulat? Nu va trece lună fără ca eu, la fel ca în trecut, să vizitez cele mai mici dintre cele 193 de comune ale circumscripției mele pentru a avea întâlniri în cadrul primăriilor, ceea ce îmi va permite să atac sarcinile mele într-un mod direct, să mențin contactul între alegători și reprezentanți.

Dorind să stabilesc un contact des și direct cu întreaga populație, fac excursii lunare la fiecare primărie în anumite zile și la anumite ore, suplimentar vizitelor mele din anumite colegii din Toulouse, pentru a mă familiariza în detaliu cu preocupările voastre și spre a vă alina grijile.

În doi ani, secretariatul meu a examinat 21.000 de dosare pentru alegătorii din Oise. Serviciul meu social a răspuns întotdeauna prezent atunci când a fost vorba de a oferi asistență efectivă pentru cei aflați în dificultate.

În fiecare zi, o medie de douăzeci de scrisori sunt trimise pentru a asigura o apărare promptă și adeseori efectivă a intereselor voastre în tot felul de chestiuni personale.

Suntem pe deplin conștienți că primarul unui oraș este eficace doar dacă este membru al Parlamentului și dacă este interesat nu doar de Brest, dar și de întreaga circumscripție.

Am primit o corespondență voluminoasă și am scris 15.680 de scrisori către corespondenții mei din Meurth-et-Moselle.

De patru ani neabătut, devotamentul meu s-a orientat către comune: toate cele 97 au fost vizitate în fiecare an, peste 400 de vizite de lucru, acordând sprijinul meu fiecărui primar și fiecărui consiliu municipal. Prin intermediul contactelor personale zilnice sunt informat în întregime de problemele populațiilor noastre urbane și rurale".

Metamorfoza societății franceze din timpul ultimelor generații, de la o societate în care agricultura angrena jumătate din populație către o populație postindustrială în care doar 7% dintre cetățeni sunt implicați în agricultură este reflectată în *barodets*, dar suma preocupărilor locale din discursurile electorale s-a schimbat doar acolo unde procedurile electorale s-au schimbat și ele.

Mentalitatea locală transpare în anumite discursuri ale candidaților către alegătorii din circumscripțiile lor. Această mentalitate are rădăcini foarte vechi. Odinioară, multe dintre discursurile electorale nu erau adresate „francezilor și franțuzoaicelor" sau „cetățenilor și cetățenelor", ci către Audois, Charentais, Corréziens, Côte-d'Oriens, Creusois, Dauphinois, Finistériens, Gardois, Gersois, Héraultais, Jurassiens, Landais, Lotois, Meusiens, Nivernais, și așa mai departe. Candidații aveau în minte electorii lor rurali atunci când vroiau să pară că își exprimă dragostea pentru pământ.

Pe acești electori i-au avut în minte când s-au prezentat ca fiind „fii ai regiunii", „membri ai familiilor locale", „care au trudit la același pământ și au trăit în aceeași casă timp de două secole", „nepot și fiu de fermier", „simplu muncitor al pământului în contact zilnic cu populația de la țară" atunci când denunțau faptul că oponenții lor erau „străini comunității noastre mici", „parizieni cu mâini fine" sau „funcționari publici nefamiliari cu nevoile lumii rurale" pentru că „doar cineva de aici îi poate reprezenta pe fermierii noștri (Vendée, Normandia, Gironde etc)". „Este necesar să-i punem oricărui candidat această simplă întrebare: Care este slujba sa, care este sursa sa de venit și de unde vine? Este fermier? Este el de aici?" Într-o regiune din vest, alegătorii rurali au avut de ales o dată între un candidat al cărui tată „a fost un model pentru un sculptor care a gravat în piatră țăranul în vârstă care îngenunchează în fața unui luptător muribund la *Monument des Morts*" sau „acest jurnalist care vine de Dumnezeu știe de unde și care este complet ignorant în ceea ce privește speranțele și nevoile frumosului nostru județ". Candidații care odinioară au lucrat pământul „înțeleg mai bine populația de la țară de pe aici" și au „mâini care dovedesc că utilizarea termenului de țăran este autentică". Aceștia „au moștenit calitățile tradiționale de la bătrânii noștri" sunt „adevărați Vendéens ai populației de la țară" sau „care înțeleg în întregime ce înseamnă podgoriile Champenois" Aceștia sunt conștienți de „dificultățile întâlnite de către păstorii noștri" care „sunt legați de regiunea Auvergne acolo unde s-au născut, unde trăiesc și acolo unde este inima lor". Este necesar să „se voteze local pentru cetățenii locului" și nu pentru „avocații care doresc să se parvină în sistem"[15].

[15] Mattei DOGAN, „La représentation parlementaires du monde rural", în J. FAUVET și H. MENDRAS (eds.), *Les paysans et la politique*, Fondation Nationale des Sciences Politiques, A. Colin, Paris, 1958, pp. 207–279.

În aceste discursuri electorale putem observa multe indicii referitoare la candidații care au rădăcini locale. Unul dintre acestea fiind după cum urmează: „Mă cunoașteți cu toții. Sunt din Bas-Alpin cu rădăcini profunde în regiune și am crescut printre voi toți". Alt candidat a reușit să evoce istoria regiunii sale pe baza numelui său amintind votanților că stră-stră unchiul său era un mare scriitor din regiune, ceea ce dovedește că este „100% fiul pământului nostru". „Nu v-ați da votul unor străini, unor persoane care nu știți ce gândesc și de unde vin"; „Nu a trăit oponentul meu întotdeauna în Paris?". Un militar din regiunea Allier a scris: „Un copil de la țară care s-a întors ca și Ulysse după marile sale călătorii, pentru a se pune la dispoziția micii sale patrii". Aici, serviciul adus județului este asimilat unui teritoriu natal mai larg, națiunea. Natura afectivă a legăturii deputatului cu „mica patrie natală" poate fi văzută în declarația sa:

> „Întotdeauna am fost apărătorul vostru împătimit. Sunt mândru să spun că, orice s-ar întâmpla, am fost și voi rămâne prieten cu unii dintre voi. La fel ca în trecut mă veți găsi cu ușurință, biroul meu vă va fi întodeauna deschis și veți fi primiți simplu și respectuos"(1981).

Aceste tipuri de declarații pot fi înzecite. Maniera în care candidații expun propriile scopuri, fără a indica cum intenționează să le îndeplinească, sugerează faptul că aceștia se consideră a fi potențiali apărători sau decidenți omnipotenți. În realitate, un parlamentar poate doar să pretindă că este capabil să joace un astfel de rol în propriul oraș dacă este primarul acelui oraș. În ceea ce îi privește pe ceilalți, acesta nu poate fi decât un pledant de renume. Alți candidați se exprimă cu ceva mai multe rezerve: „Votați pentru cei de aici, cei care trăiesc în regiune, care sunt la dispoziția dvs. care au o organizație concretă susținută de către majoritate" (1988).

Mai mulți candidați accentuează beneficiile existenței unor legături locale puternice. Am putea schița un portret standard al parlamentarului așa cum este perceput el de către majoritatea electorilor. Una dintre resursele pe care mulți dintre candidați le clamează este profunda lor cunoaștere a circumscripției sau experiența profesională, ca de exemplu candidatul care este un bătrân avocat sau cel care este cunoscut prin practica operelor de caritate voluntare, precum mama unei mari familii, specialistă în probleme sociale, sau care dispune de o experiență obținută în calitate de ales local.

Dorința de a servi este calitatea cel mai adesea evidențiată pe parcursul campaniilor electorale. Indiferent de orientările lor ideologice, candidații vor să fie mai înainte de toate „protectori". Serviciu și devotament sunt termeniii care se regăsesc cel mai adesea în discursurile electorale: „Candidatul nostru a fost mereu în slujba noastră". Această dorință de a servi este adesea însoțită de generozitate și chiar de sacrificii monetare:

„Voi dedica mare parte a timpului meu pentru a îi ajuta pe cei care mă solicită. De când îmi pot aminti, nu am neglijat niciun caz. Nu am dispărut în fața apelurilor indivizilor în nevoie din circumscripția mea. În această manieră mi-am îndeplinit datoria, am făcut disponibilă cetățenilor săraci o mare parte din fondurile alocate mandatului meu parlamentar".

Pe când astfel de acțiuni constituie o excepție, aproape toți candidații promit să asculte de electorii lor și să respecte programul cu publicul pentru a asculta problemele acestora. Slujirea electorilor apasă mult asupra vieții private a deputatului. Așa cum a spus unul dintre candidați:

„A trăi printre voi, a vă vizita frecvent nu doar în anumite ocazii aleatorii, dar și acasă, permițându-vă să pătrundeți în existența mea privată în care totul este deschis vederii, ascult cu atenție ceea ce doriți să-mi spuneți, ceea ce sperați să realizați. Acesta este motivul pentru care cred că pot spune că suntem colaboratori și că am acordul vostru".

Aceeași retorică a fost utilizată de către un alt candidat:

„De ce m-aș ascunde voi, când vin din nou în fața voastră, cu conștiința curată, cu satisfacția de a-mi fi îndeplinit îndatoririle pentru a vă cere votul. Oare, în ultimii patru ani, nu am răspuns în mod regulat tuturor scrisorilor voastre? Nu mi-am alocat din timpul meu pentru a vă aduce serviciile pe care mi le-ați cerut?".

Chiar și marii lideri trebuie să joace acest tip de joc electoral. De exemplu un fost președinte al Republicii a formulat următoarea declarație electorală către alegătorii săi patru ani înainte de a fi ales șef al statului:

„Sarcina parlamentarului constă mai înainte de toate în rezolvarea problemelor populației care l-a ales. În această privință, știți că nu am fost niciodată zgârcit cu timpul sau cu energia investită. Este adevărat că funcția mea în guvernul Republicii mi-a ușurat sarcina. Ar trebui recunoscut că nu am uitat niciodată să canalizez aceste avantaje către iubitul meu județ".

(Mitterrand, 1967).

Chiar și parlamentarii importanți trebuie să se supună mentalității locale, ca acest fost ministru și universitar:

„Pe durata întregului meu mandat, știți că am participat la problemele voastre personale, locale sau colective, apărând interesele voastre în fața administrației. În fiecare an, am vizitat aproximativ 160 de comunități din circumscripție, fără a contabiliza timpul petrecut în birourile primarilor, pentru a pune în practică inițiativele mele și pentru a ajuta la ameliorarea condițiilor voastre de trai. Adeseori am avut program cu publicul la secretariatul meu din Provins, la

primăria din Montereau sau la orașul-reședință de județ a regiunii. Am încercat să rămân mereu alături de voi. O dată devenit ministru, am continuat ca mai înainte să-mi respect programul cu publicul și să-mi fac vizitele în diferitele comunități".

(Peyrefitte, 1962).

Puțini parlamentari au destul curaj pentru a spune adevărul cu privire la rolul pe care mulți dintre alegători consideră că aceștia ar trebui să-l joace. Iată un discurs electoral curajos:

„Permiteți-mi să fiu sincer cu voi. Ceea ce a încetinit dezvoltarea județului nostru în contextul economic modern este imaginea pe care o aveți asupra parlamentarului. Așteptați de la acesta, mai înainte de toate, mici servicii pentru voi înșivă sau pentru mica voastră vecinătate. Cu toate acestea, dacă acesta s-ar dedica unor astfel de servicii, atunci timpul pe care îl acordă intereselor comune ale județului s-ar diminua. Ceea ce câștigați din punct de vedere personal este foarte puțin în comparație cu ceea ce pierdeți din perspectiva ansamblului câmpului politic. Dacă cu toate acestea mai insistați să aveți deputați care joacă rolului «valetului atent» la propriile voastre dorințe, județul nu va progresa".

Acest candidat curajos, dar a cărui retorică a fost poate un pic prea îndrăzneață, nu a fost reales.

Dacă, pe parcursul mandatului său, deputatul a reușit să ajute câteva sute de electori, merită oare cu adevărat tot efortul pe care l-a depus? Ar putea aceste câteva sute de voturi să joace un rol decisiv la următoarele alegeri? Așa s-ar părea, pentru că un mare număr dintre deputați sunt aleși cu o majoritate de mai puțin de 5%. Uneori, două sau trei sute de voturi pot fi esențiale.

Este deputatul singurul responsabil pentru această situație? Nu este și administrația publică răspunzătoare? În mai multe ocazii, neîncrederea în Parlament a atins o mare parte din populație și „curățarea pungașilor" pare să subsumeze corect această atitudine. În ciuda a ceea ce am putea crede, relația dintre alegător și deputat este în general prietenoasă în ciuda neîncrederii în Parlament ca instituție. Dacă funcția legislativă a fost, de asemenea, discreditată în ochii unei părți a populației, deputatul poate încă să beneficieze de un real prestigiu în ochii alegătorilor săi. Este respectat la nivel local. Majoritatea oamenilor cu o condiție socială modestă are încredere în el. Deputatul este un prim confident și mai apoi un intermediar. Acesta este, de asemenea, stimat de către autoritățile locale. Este adevărat că acceptul său la aceste invitații locale nu este lipsit de considerații strategice, sau chiar de o fărâmă de vanitate. Chiar și industriașul poate într-o bună zi să aibă nevoie de deputatul său.

Aduce oare satisfacții un astfel de rol? La nivel local, mulți cred că această funcție nu este entuziasmantă. Dar poate deputatul va găsi o oarecare

compensare la nivelul Adunării Naționale. Poate că, alături de alți parlamentari, acesta va simți că reprezintă întreaga Franță și va înceta să fie un simplu agent al circumscripției sale.

„Deputatul de rând" în Parlament

O adunare de cinci sau șase sute de parlamentari este în mod necesar stratificată. Bineînțeles, din punct de vedere legal, parlamentarii sunt cu toții egali, dar în realitate aceștia se bucură de niveluri inegale de influență, talent, cunoaștere, ambiție și putere. Această ierarhie este evidențiată în toate studiile cu privire la parlamentari. În orice Parlament există lideri care joacă roluri esențiale și mulți alți deputați care de abia sunt niște figuri modeste. În toate parlamentele există o minoritate de parlamentari importanți și o majoritate de „deputați de rând".

Adunarea se reunește aproximativ o sută de zile în fiecare an. Cu patru sau cinci sesiuni, putem număra un total de cinci sute de ore petrecute în Parlament. Aproximativ cincizeci de lideri – miniștri, președinți de comisii și comitete, lideri de partid și de grupuri de interese ocupă prim-planul în majoritatea timpului lăsându-le celorlalți mai puțin de cincizeci de ore sau, în medie, nouă minute pe an pentru fiecare „deputat de rând". Cei mai mulți deputați au, doar arareori sau niciodată, șansa de a formula o propunere importantă sau să țină un discurs.

Inegalitatea dintre parlamentari poate fi oarecum diminuată dacă mărimea adunării este redusă. Deputații de rând pot juca un rol mai semnificativ în adunările bine organizate în multe comitete și comisii care iau decizii, precum în cazul anumitor Parlamente din alte țări. Cu toate aceste, în Parlamentul francez din 1962, au existat doar șase mari comisii. Ar trebui menționat faptul că cei care scriu regulamentul adunării au avut în minte ideea de a reduce rolul Parlamentului.

Părăsindu-și familia pentru a se muta la Paris, deputatul este obligat să-și adapteze existența la cerințele de a fi „un reprezentant al națiunii". Prânzurile sale devin mese de afaceri – o manieră de a-și maximiza timpul. La Paris acesta apără interesele circumscripției sale pe lângă diverse ministere. Maximizează cu ușurință fiecare ocazie pentru a construi apoi relații care îl pot ajuta să avanseze în carieră. I-ar plăcea să întâlnească membrii cabinetului, lideri de partid, președinți de asociații, redactori de ziare și jurnaliști acreditați la Parlament, lideri de sindicat, oameni de afaceri și așa mai departe. În fapt, cu toate acestea, întâlnește doar arareori politicienii cei mai puternici și cu cea mai mare influență.

O locuință departe de casă rămâne mereu deschisă deputatului: partidul său. Acesta datorează mult partidului: elaborarea programului său, atenția acordată candidaturii sale de către presa prietenoasă, finanțarea parțială a campaniei sale, și sfaturile tactice judicioase. În fapt, acesta datorează mare parte a succesului său partidului. Fără o astfel de susținere este dificil să atragi atenția și voturile. Dar și opusul este valabil: votul pentru deputat ca persoană și nu în mod necesar pentru partid. Există cazuri în care deputatul și-a schimbat afilierea politică și mulți votanți l-au urmat. Cu toate acestea, în majoritatea cazurilor, partidul se consideră drept un mandatar al reprezentantului. În schimb, partidul cere loialitate care este adeseori formalizată: „Fiecare membru de partid trebuie să declare în scris că va demisiona din poziția dobândită la alegeri dacă decide să părăsească partidul din orice motiv". Această regulă este înscrisă în statutele Partidului Socialist Francez. Partidul supraveghează ascensiunea politică la nivel ministerial: „Orice membru de partid care participă la procedurile guvernamentale în dezacord cu formațiunea politică din care face parte se exclude automat din partid", stipulează statutul Partidului Conservator. După ce a devenit un agent al electorilor din circumscripția sa, acesta este capturat de partidul său în Paris. Cu toate aceste, parlamentarul francez nu devine ca și omologii săi din Bundestag un prizonier al partidului său[16].

În Parlament, simplul deputat are arareori ocazia de a se face remarcat. Acesta se face util în activitatea grupurilor parlamentare sau în comisii. Aici deputatul participă la activitatea legislativă. Uneori, încearcă să amendeze proiecte și să le cântărească consecințele potențiale. Uneori participă în calitate de specialist competent. În aceste comitete acesta găsește cele mai bune condiții de lucru, fără să trebuiască a se gândi la imaginea sa electorală, în absența jurnaliștilor sau a intruşilor. În acest cadru, încercarea de a obține câștiguri electorale nu are niciun rost: declarațiile demagogice nu sunt potrivite din moment ce demagogia nu are niciun rost dacă nu este făcută publică.

Există comisii importante precum cea de finanțe sau externe. A deține un mandat în aceste comisii este în mod justificat o mare onoare pentru că acestea constituie un câmp de antrenament pentru viitorii miniștri ai guvernului. Deși puțini deputați reușesc să obțină astfel de poziții, reușita lor îi face să nu mai fie parlamentari de rând și să acceadă la rangul de mari parlamentari.

Teoretic, formularea legilor pare a fi, în mod natural, una dintre prerogativele principale ale parlamentarului. Totuși, acesta este domeniul în care apare cel mai descurajant aspect al activității parlamentare, pentru că adeseori joacă un rol demagogic. Scenariul este binecunoscut: un grup local contactează deputatul pentru a propune un proiect de lege. Propunerea este pregătită și

[16] V. G. LEIBHOLZ, *Strukturprobleme der Modern Demokratie*, Muller, Karlsruhe, 1967.

formulată ca și inițiativă legislativă. Experții participă la pregătirea unor astfel de propuneri, ceea ce înseamnă că textele slab pregătite sunt puține. Textul este trimis adunării, care mai apoi îl transmite comisiei vizate. Am putea crede că revizuirea de către comisie este o fază crucială a inițiativei legislative. În realitate, propunerea legislativă are foarte puține șanse de a deveni lege, și deputatul de rând este conștient de aceasta. Acesta este perfect conștient că proiectul său va fi puțin mai mult decât notat într-un registru și că proiectul nu va fi examinat de către comisia permanentă. Știe că proiectul său va fi gradual înghițit de rutina parlamentară și că interesul pentru el va păli în mod treptat. Totuși, acest fapt are puțină importanță pentru parlamentar dintr-un motiv cheie: esențial este că acesta furnizează notorietate publică deputatului.

Deputatul de rând vrea ca proiectul său să fie pe cât de vizibil cu putință pentru membrii circumscripției sale și se asigură că este publicat în ziarele locale și în jurnalele de specialitate. Acesta îl trimite către votanții influenți care sunt afectați de măsurile sugerate. Scrie despre asta în mailurile sale, vorbește despre el în vizitele sale din circumscripție și în discursurile sale la ceremoniile locale. Deputatul își pregătește cu grijă proiectul și îl menționează din nou pe perioada următoarei campanii electorale atunci când atrage atenția asupra „dosarului său de activitate legislativă" amintind auditoriului de textele pe care le-a propus în favoarea fermierilor, muncitorilor, comercianților, pensionarilor, funcționarilor sau pompierilor. Dacă câțiva votează pentru el din recunoștință sau din convingerea că deputatul i-a apărat pe drept, proiectul său legislativ și-a îndeplinit scopul.

Putem schița un circuit: un mare număr de deputați fac promisiuni către votanți și după aceea, uneori în mod sincer, propun reforme care nu pot fi împlinite pentru că necesită resurse financiare care nu sunt disponibile. La sfârșitul mandatului legislativ, la fiecare patru sau cinci ani, agenda este curățată de toate propunerile făcute. La următoarele alegeri, aceleași promisiuni sunt formulate și ilustrate de către o prezentare a „activității" deputatului în timpul mandatului precedent. După alegeri, jocul reîncepe[17].

Trebuie să recunoaștem că marea sală a Palatului Bourbon are adeseori imaginea unui amfiteatru gol. Prezența la ședințe nu este obligatorie. Deputatul de rând participă la acestea în mod selectiv. Acesta va participa în două tipuri de ședințe „minore" sau „majore". Ședințele „minore" sunt acelea în care problema dezbătută este una de care acesta este în mod particular interesat datorită

[17] Pe parcursul celor doisprezece ani ai celei de-a Patra Republici, numărul de propuneri legislative a crescut la 10.595, în medie 840 pe an. Dintre acestea, doar 723 au fost adoptate, sau 7%. Sub aceste noi reguli ale celei de-a Cincea Republici, mai puțini deputați au formulat proiecte de legi: 1.114 pe parcursul a zece ani între 1958 și 1967 și doar 48 au fost adoptate sau 4%. În timpul ultimelor patru decenii, proporția de propuneri legislative a rămas la același nivel.

specializării sale sau din pricina repercursiunilor pe care un anumit limbaj l-ar putea avea asupra circumscripției sale sau asupra grupurilor de presiune care l-au alertat. Fiecare ședință cât ar fi de sterilă sau de neatractivă la nivel de agendă va avea douăzeci și ceva de persoane prezente: deputați afiliați la proiectul discutat, notari dacă este vorba despre o procedură juridică, reprezentanți ai acelor județe vizate (e.g. de înmulțirea cirezilor dacă este vorba despre tuberculoza bovină), la care se adaugă acei deputați care au „servicii" de prestat – autorii textului, secretarul de comisie sau deputatul autorizat de către grupul parlamentar spre a vota pentru toți colegii săi, ocupați cu multe alte sarcini care necesită un efort sporit.

Sesiunile „majore" generează reîntoarcerea tuturor membrilor absenți, inclusiv a liderilor. Până în 1958, astfel de dezbateri au urmat sau au precedat o criză ministerială. Marile întruniri includ, de asemenea, tipul de reuniuni în care sunt discutate politicile generale. Sesiunile majore apar atunci când Parlamentul se confruntă cu un subiect stringent, care inflamează opinia publică, sesiuni în care apar liderii partidelor și cei mai faimoși oratori; iar colegii lor de toate tendințele, chiar și cei mai neobosiți adversari, vor fi fericiți să participe pentru a-i asculta. Prin urmare, deputatul merge la „amfiteatru" atunci când momentul discuției se anunță dificil doar pentru a rămâne în mulțime, fără a-și face probleme cu privire la politețe dacă un prost inspirat deputat urcă la tribună mai apoi.

Deputatul de rând nu se mulțumește întotdeauna să fie prezent fără să participe. Uneori intervine cu prudență. Cu toate acestea puțini deputați acced la tribuna Parlamentului. Elocința parlamentară este o artă care necesită calități a căror natură nu este uniform distribuită. Pentru a atrage atenția și a impune o opinie este nevoie de cineva care să dea impresia unei profunde cunoașteri a subiectului. Este necesar să fie capabil să vorbească liber. Deputatul obișnuit va lăsa liderii să participe în marile dezbateri, exercitându-și dreptul de a participa prin implicarea sa în dezbaterile tehnice în fața unei audiențe limitate sau mărginindu-se la întrebările orale. Poate fi chiar mai modest decât atât și el renunță la a avea numele său înregistrat prezent la dezbatere, mărginindu-se la unele cuvinte bine plasate de aprobare sau dezaprobare cu privire la anumiți mari oratori. Fiecărui discurs i se va atribui un maximum de publicitate la nivelul circumscripției sale, în special datorită presei locale.

Sesiunea care decurge în ritmul mai degrabă monoton al discursurilor este ocazional întreruptă de votare. Este ușor de înțeles de ce deputatul obișnuit, care poate fi un orator mediocru sau prost informat cu privire la anumite probleme nu participă activ la dezbaterile adunării. Dar nu sunt aceste dezbateri special create pentru a-l informa? Am putea bănui că argumente corecte și strălucite sunt dezvoltate în prezența lor, deputatul mediu putându-și exprima concluziile sale pe baza votului. Oricât de logică ar fi o astfel de idee, această

situaţie este mai degrabă de neîntâlnit. De vreme ce prezenţa sa nu este obligatorie, votul nu este un plan personal; un membru al grupului parlamentar va vota pentru toţi.

Reprezentantul trebuie cu toate acestea să verifice votul său parcurgând jurnalul oficial. Dacă descoperă că tabulatorul l-a făcut să comită vreo eroare de strategie, trebuie să caute să rectifice această eroare anunţând judeţul în mod adecvat. Este chiar mai important să primească anual un rezumat detaliat al tuturor voturilor sale, care îi va aminti exact cum a votat în anumite circumstanţe. Dacă nu are acest rezumat, ar putea exista urmări rezultante ale întrebărilor insidioase ale votanţilor cu privire la poziţiile pe care deputatul le-a adoptat. Voturile din Parlament sunt importante. Chiar dacă aceste voturi sunt fără rezultat practic în ceea ce priveşte legislaţia, acestea afectează şansele deputatului de a fi reales. Raportul său cu circumscripţia trece prin registrul său de vot.

S-ar putea crede că am încercat să prezentăm un tablou complet al activităţii parlamentare a deputatului de rând. Cu toate acestea, un aspect esenţial a fost omis. Inima Palatului Bourbon nu este de găsit în „amfiteatru", ci mai degrabă pe holuri. Aici iau naştere politicile, se creează parteneriatele, alianţele de grup sunt şlefuite, iau loc întâlnirile care vor fi ulterior fructificate la nivel de politici, sunt schimbate puncte de vedere. În acest loc secretele sunt şoptite şi sunt proclamate declaraţii distrugătoare. Acestea din urmă sunt obiecte ale curiozităţii avide ale jurnaliştilor politici. Deputatul care s-a plictisit de dezbateri tehnice, o dată ce a părăsit amfiteatrul, nu se întoarce acasă, ci hoinăreşte pe coridoare în căutarea altor colegi. În faţa tribunei se dezvăluie un scenariu pregătit pe holuri, locuri necesare pentru formularea politicilor naţionale.

Fără a exagera, regimul parizian al celor mai mulţi deputaţi este extenuant. Lamentaţia de înfrângere a deputatului lasă să se-ntrevadă o notă de uşurare autentică:

> „Gata cu viaţa febrilă în capitală patru zile pe săptamână, chinuită de incertitudinea agendei şi a programelor mereu schimbate. Gata cu sesiunile de noapte interminabile şi cu votarea până în zori. Gata cu corespondenţa zilnică voluminoasă şi epuizantă. În sfârşit libertatea este redobândită...".
>
> (dintr-un editorial din *Meridional*, 25 Noiembrie 1962).

Zeci de comentarii similare pot fi regăsite în memoriile multora dintre deputaţii de rând şi chiar în cele ale marilor oameni politici. O carieră legislativă implică cel mai adesea o viaţă epuizantă. Atitudini oficiale şi declaraţii publice ascund motive subiacente. Putem vedea reprezentanţii unui grup parlamentar concentrându-şi atenţia asupra limbajului care este dezbătut. Este disecat; este revizuit; schimbarea unui cuvânt, a unui adjectiv, a unui verb, a unei conjuncţii

poate forma o majoritate. Deputații sunt transformați în specialiști în gramatică și stil.

Poate fi considerat deputatul de rând responsabil pentru această situație? Nu este administrația publică cu disfuncționalitățile sale inevitabile, de asemenea, responsabilă? Răspunsul așa cum a fost el formulat de Raymond Poincaré menționa:

> „Suntem obligați să petrecem mare parte a timpului nostru îndeplinind sarcini mărunte și o muncă nesatisfăcătoare. Sub influența presiunilor locale, trebuie să învățăm să percepem absența noastră zilnică de la dezbaterile cu privire la chestiunile administrative ca pe o necesitate cheie în prezervarea mandatelor noastre".

După opt decenii acest diagnostic pare încă valabil.

În ceea ce privește preocupările locale ale senatorilor ar trebui menționat că din moment ce aceștia sunt aleși de către autoritățile locale și nu prin sufragiu universal, interlocutorii lor locali sunt în special primari și consilieri municipali, împreună cu care sunt adeseori în contact. Aceștia se găsesc doar arareori în legătură cu alegătorii, în schimb, sunt implicați în politica județeană în aceeași măsură ca și deputații. Într-adevăr, de generații, foarte mulți senatori și-au început carierele la nivelul politicii locale ca primari. De exemplu, în 1986, 80% dintre senatori au fost, de asemenea, primari sau consilieri municipali[18]. Această consolidare la nivel local explică în mare parte longevitatea mandatului senatorial[19].

Implantările locale ale parlamentarilor în Marea Britanie și în Statele Unite

Din punct de vedere sociologic, aceste două țări și Franța sunt societăți postindustriale iar, din punct de vedere politic, sunt democrații avansate. Similitudinile dintre aceste țări sunt prea multe pentru a fi numărate, dar există

[18] Jean GRANGE, „Le système d'élection des sénateurs et ses effets" *Pouvoirs*, 44, 1988, pp. 35-57, p. 38.

[19] Mattei DOGAN, „La stabilité du personnel parlementaire sous la Troisième République", *Revue Française de Science Politique*, vol. III, 1953, pp. 319-348; IDEM, „The Ordinary Deputy and His Local Horizon in France", în L. LONGLEY, A. AGH, D. ZAIC (eds.), *Parliamentary Members and Leaders: The Delicate Balance*, IPSA Research Committee of Legislative Specialists, Montréal, pp. 95-106; IDEM, „La longévité des carrières politiques 1870-1940", în J.M. MAYEUR și alții (ed.), *Les parlementaires de la Troisième République*, Publications de la Sorbonne, Paris, 2003, pp. 291-323.

și diferențe din multe puncte de vedere, în special în ceea ce privește regimurile lor politice. Cu toate acestea, există un numitor politic comun: faptul că alegătorii selecționează doar un singur individ pentru a-i reprezenta în Parlament și utilizează ceea ce poartă numele de circumscripție uninominală. Acest factor comun, personalizarea competiției electorale, are aceleași consecințe în Statele Unite și Anglia precum, ca și în Franța în ceea ce privește atitudinile și comportamentul parlamentarilor, în special în importanța pe care o acordă circumscripției lor, adeseori în detrimentul rolului lor ca legislatori.

Portretul pe care tocmai l-am schițat al legăturilor electorale în Franța se aplică deopotrivă și celorlalte două țări. Această imagine apare, cu puține retușuri fine, în câteva lucrări binecunoscute ale căror titluri sunt grăitoare: *Constituency Service and Electoral Independence* de Bruce Cain, John Ferejohn și Morris Fiorina; *Congress: The Electoral Connection* de David Mayhew; *House Members and Their Districts* de Richard Fenno Jr.; *Brittish Members of Parliament and Th eir Constituents*, de Philip Norton și David Wood; *The Role of the Legislature in Western Democracies* de Norman Ornstein; *The Congressman: His Work as He Sees It* de Charles Clapp. Multe dintre aceste lucrări au fost publicate cu mulți ani în urmă, dar au îmbătrânit frumos, în sensul în care analizele lor sunt atât de lucide, încât au devenit opere de referință în acest domeniu.

Aceste cărți sunt semnificative prin faptul că ele compară direct Marea Britanie cu Statele Unite, în special lucrările lui Cain și alții, Norton și Wood și Mayhew, dar toate neglijează Franța, țara, pe care am văzut-o drept un *ideal-tip* pentru studiul „serviciului circumscripției", „votului personal", „orientării localiste", sau al „legăturii electorale". Pentru a compensa o astfel de omisiune, am privilegiat Franța în acest capitol. Maniera cea mai potrivită de a extinde această comparație ar fi să citâm acești autori cât mai mult cu putință în loc să-i parafrazăm.

Mai întâi să notăm faptul că există echivalente funcționale între aceste trei țări în procesul de selecție a candidaților, care decurge peste tot în două etape: două tururi în Franța, primare și alegeri în Statele Unite, nominalizări înainte de alegeri în Marea Britanie.

Congresul American și Camera Comunelor britanică sunt, ca și Adunarea Națională franceză stratificate:

> „Puțini membri ai Camerei, mai puțini chiar în Senat se consideră drept discipoli – «suntem cu toții egali aici» și «fiecare membru pornește cu un singur vor». Dar doar puțini pot fi considerați lideri în sensul adevărat al termenului. Membrii estimează uneori că «patruzeci sau cincizeci dintre noi conduc într-adevăr Camera» sau «există doar aproximativ douăzeci de senatori care contează cu adevărat». Indiferent de acuratețea acestor estimări, este bine

să ne amintim că a conduce sau a urma nu sunt concepte independente, din moment ce acestea ajută să se definească reciproc"[20].

Ca și omologiii lor francezi, reprezentanții americani și britanici doresc să fie realeși, o preocupare a cărei legitimitate nu poate fi contestată. În această privință David Mayhew pornește de la ideea că membrii Congresului „sunt interesanți în a fi realeși și de nimic altceva" pentru că, Congresul american „este locul în care membrii doresc să rămână o dată ce ajung acolo". „Ei sunt oratori care se exprimă deschis pentru a fi realeși"[21]. Pentru Cain și alții, grija de a fi reales joacă un rol la fel de important ca și activitățile politice ale parlamentarului. Un colaborator la cartea editată de Ornstein descrie în detaliu această preocupare:

> „Parlamentarii au o varietate de scopuri. Toți membrii, sau aproape toți membrii Parlamentului vor să fie realeși; anumiți membri nu au niciun interes. Dar aceşti bărbați și aceste femei, chiar politicieni fiind, nu trăiesc doar pentru realegere. Aceştia caută oportunități pentru a-și aduce contribuția, pentru a modela politicile, spre a-și vedea ideile devenind realitate, spre a-i influența pe alții și spre a lucra cu demnitate. Într-o adunare de 535 de politicieni, această coliziune a scopurilor individuale și carierelor generează inevitabil fricțiuni. Nu mai puțin decât în instituția Congresului, carierele senatorilor și reprezentanților înșiși sunt copleșite de stres și surmenaj"[22].

Norton și Wood explică îngrijorarea lor cu privire la realegere prin creșterea profesionalizării carierei politice și dispariția progresivă a „amatorilor". Pentru politicianul profesionist, realegerea este o preocupare vitală, spre deosebire de „amatorii" de ieri care au avut altă activitate profesională pe lângă mandatul lor parlamentar. Iată cum descriu Norton și Wood relația dintre profesionalizare și orientarea localistă:

> „La începuturi nu era rațional pentru parlamentar să caute să impresioneze alegătorii prin eforturile sale pentru că aceştia nu așteptau asta de la el. Și era irațional pentru alegători să resimtă absența unui serviciu în circumscripție al parlamentarului lor, pentru că parlamentarul nu l-ar fi furnizat oricum și așa mai departe. Acum, dimpotrivă, este rațional pentru amândoi să acționeze invers, procedând în mod contrar față de presupunerile cu privire la inclinațiile

[20] Richard F. Jr. FENNO, *Home Style: House Members in Their Districts*, Little, Brown and Co., Boston and Toronto, 1978, p. 5.

[21] David R. MATHEW, *Congress: The Electoral Connection*, Yale University Press, New Haven and London, 1976, p. 17.

[22] Roger DAVIDSON, „The Two Congresses and How They Are Changing", în N. ORNSTEIN (ed.), *The Role of the Legislature in Western Democracies*, American Enterprise Institute, Washington DC, 1979, p. 13.

celorlalți și cu privire la comportamentul lor probabil. Cicluri de viață, sau cicluri de carieră, argumentul devine relevant doar cu această răsturnare a presupunerilor de bază"[23].

„Pentru că parlamentarii sunt astăzi mult mai orientați spre carieră, au devenit mult mai vulnerabili psihologic decât erau atunci când riscul de a-și pierde mandatul sau ca cineva să se interpună în calea ambițiilor lor politice ar fi fost minimizat de posibilitatea de a se îndrepta spre alte scopuri sau nu ar fi contat, în cazul celor cărora le lipsea de la început ambiția. Astăzi parlamentarii trebuie să ia mult mai în serios pericolul de a-și pierde mandatul la alegeri, de a fi deselectați drept candidați pentru realegere sau de a deveni un «marginal» prin realocarea circumscripțiilor. Pentru fiecare dintre ei, aceasta poate să fie mai degrabă o posibilitate îndepărtată în termeni obiectivi, dar, cât de îndepărtată ar fi, simțul vulnerabilității este mai mare pentru parlamentarul care are mai mult de pierdut din punct de vedere personal. Dar chiar într-un sens obiectiv, vulnerabilitatea a devenit mai mare în cursul ultimilor ani pentru mulți parlamentari din pricina: (1) amenințării unor candidați ai celui de-al treilea partid, (2) unei mai mari amenințări de deselectare a partidului laburist și (3) creșterii nivelului așteptărilor alegătorilor în ceea ce privește furnizarea de servicii de către parlamentarul lor. Datele pe care le-am citat din alte studii oferă un sprijin pentru aceste generalizări, pe care le tratăm drept premise de lucru. Putem spune desigur că argumentul unui «mai mare profesionalism» a devenit o înțelepciune convențională pentru cei care studiază atent Parlamentul și mediul parlamentarilor, însă, o comparație cu perioadele precedente, ar trebui să arate dacă schimbările din profilul social, educațional și profesional al parlamentarilor au avut consecințele atitudinale și comportamentale pe care alții i le atribuie. Același lucru poate fi spus despre «mai marile așteptări ale alegătorului» care explică de ce parlamentarii și-au concentrat o mare parte a acestor energii profesionale crescânde asupra circumscripțiilor lor. Un element al argumentului «cu privire la o profesionalizare crecândă» este schimbarea în modelele de socializare ale parlamentarilor care trebuie să aibă loc dacă argumentul este valid. Atunci când ajung în Westminster noii parlamentari observă cum colegii lor mai experimentați își împart timpul între activități naționale și locale. Circumscripția a constituit o preocupare importantă în ultimii ani"[24].

Aceşti autori au adus o contribuție importantă în a descrie convingător maniera în care parlamentarii americani și englezi se îndreaptă spre grădina lor electorală pentru a-și maximiza șansele de a fi realeși. Mai întâi aceștia subliniază că mulți parlamentari locuiesc cu familiile lor la nivel de

[23] Philip NORTON, David M. WOOD, *Back from Westminster: British Members of Parliament and Their Constituents*, The University Press of Kentucky, Lexington, KY, 1993, p. 146.

[24] *Ibidem*, p. 144.

circumscripție sau, dacă își creează un cămin la Washington sau Londra, vizitează frecvent circumscripția lor, fie lunar fie de două ori pe lună, la fel ca și parlamentarii francezi. Potrivit statisticilor publicate de către serviciile poștale ale Congresului sau ale Camerei inferioare, schimbul de scrisori între parlamentari și alegători poate ajunge la un milion de scrisori pe an. Pentru anumiți congresmeni americani, mii de scrisori sau de documente părăsesc biroul congresmenului pentru a fi adresate celor din circumscripția sa. Congresmenii au asistenți pentru a-i ajuta cu această sarcină descurajantă, care sunt plătiți din sumele forfetare acordate celor 535 de congresmeni. Fiecare congresmen împarte cum dorește asistenții săi între biroul din Washington și biroul său la nivel de circumscripție. Ultimele birouri parlamentare sunt adeseori numite „operații", în care alegătorul poate veni pentru a-și întâlni reprezentantul sau pe unul dintre asistenții acestuia fără a avea nevoie de programarea întâlnirii în prealabil. Recursul la „operații" parlamentare este mai frecvent în Anglia în comparație cu Statele Unite. Cercetarea lui Cain și Ferejohn-Fiorina arată că 90% dintre parlamentari au „porți deschise" în fiecare lună și 60% dintre aceștia o dată la două săptămâni. Congresmenii își fac vizitele la nivelul circumscripției la intervale regulate și vizitele acestora sunt anunțate de către presa locală.

Timpul dedicat îngrijirii circumscripției este timpul care nu poate fi alocat rolului de reprezentant al națiunii. Potrivit lui Cain și alții[25], mai mult de o treime dintre parlamentari declară că au dedicat între 50 și 60% din timpul lor circumscripțiilor, mai mult sau mai puțin cu cantitatea de timp pe care deputații francezi o alocă aceleiași sarcini. Așa cum arată Richard Fenno, când congresmenul „face ceva acasă, acesta trebuie să renunțe la ceva la Washington"[26] pentru că legislația este produsă într-o locație și alegerile în alta. Exact ca în Franța.

Fenno adaugă:

> „Membrii Congresului se gândesc la relațiile lor din circumscripție, mai întâi de toate în termeni de eu-în-colegiu. Această percepție precedă serviciul lor în Washington și nu poate fi înțeleasă prin delimitarea de inferențe pornind de la comportamentul lor în Washington. Parte din conținutul acestei percepții implică un sens de acomodare la colegiu – nu în toate colegiile, bineînțeles, ci doar într-o parte substanțială din ele"[27].

[25] Bruce CAIN, John FEREJOHN, Morris FIORINA, *The Personal Vote: Constituency Service and Electoral Independence*, Harvard University Press, Cambridge, 1987, p. 62.

[26] R. FENNO, *op. cit.*, pp. 33-34.

[27] *Ibidem*, p. 125.

Felul în care Cain şi ceilalţi descriu cazul britanic este aproape identic cu „grădinăritul electoral" în Franţa.

> „În Marea Britanie, publicitatea cazurilor implică adeseori metode puternic personalizate precum turneele prin împrejurimi, alegerea cazurilor în exercitarea funcţiunilor sociale şi politice, primirea de recomandări prin intermediul activităţilor locale ale partidului, sau chiar mersul din uşă în uşă pentru a chestiona direct alegătorii"[28].

Ca şi în Franţa, „aproximativ 70% dintre parlamentarii britanici îşi fac publice activităţile, cel mai adesea în ziare, sau trimit «circulare» cu privire serviciile lor la care mulţi se referă ca la «scrisorile care te pot poate ajuta»"[29]

Ca şi în Franţa alegătorii vin la reprezentanţii lor cu probleme personale de pe ambele coaste ale Atlanticului, pe care cercetătorii de ştiinţă politică le numesc „cazuri în lucru". Trei pătrimi dintre parlamentari şi congresmeni recunosc că acordă o mare importanţă acestor „cazuri personale".

Conflictele de rol sunt aceleaşi în toate cele trei ţări. Întrebarea formulată de către Roger Davidson pentru contextul american este formulată în termeni identici în Franţa:

> „Ce a fost mai întâi, aparatul congresului pentru îndeplinirea muncii la nivel de circumscripţie sau aşteptarea publică ca astfel de funcţii să fie îndeplinite? Cred că se poate argumenta plauzibil că legislatorii reacţionează faţă de ceea ce ei interpretează ca ţinând în mare parte de aşteptările legitime ale alegătorilor. Nu există nicio îndoială că votanţii doresc acces şi ajutor material şi că aceştia acordă mai puţină atenţie nevoii de a se face remarcat în Washington. În ceea ce îi priveşte, mulţi legislatori privesc cu antipatie munca în circumscripţie – chiar atunci când recunosc că este vorba despre aspecte esenţiale ale muncii lor, care le aduc dividende frumoase cu prilejul alegerilor"[30].

În toate cele trei ţări, straturile sociale inferioare apreciază mult mai mult decât straturile superioare valoarea muncii în slujba circumscripţiei.

Charles Clapp şi Richard Fenno citează sute de mărturii ale parlamentarilor cu privire la lucrul lor în grădina electorală. Aceste mărturii sunt în multe feluri similare celor pe care le-am citat în Franţa: acelaşi conţinut, acelaşi stil, aceleaşi nemulţumiri cu privire la administraţia locală, aceleaşi cereri pentru ajutor şi intervenţie, aceleaşi solicitări ale intervenţiei reprezentantului pentru ca acesta să joace rolul de mediator. Dintre cele patru roluri pe care Searing le atribuie parlamentarilor: unul este de „membru al circumscripţiei"

[28] B. CAIN, J. FEREJOHN, M. FIORINA, *op. cit.*, p. 64.
[29] *Ibidem,* p. 65.
[30] R. DAVIDSON, *op. cit.*, p. 15.

(altul fiind cel de „parlamentar"), „consilier pe politici" și „consilier ministerial"[31]. Aceste patru tipuri sunt deasemenea vizibile în Parlamentul francez, dar în proporții diferite.

Norton și Wood[32] sugerează patru tipuri de relații între reprezentanți și circumscripții prin încrucișarea a două dimensiuni: parlamentari independenți de votanți sau mandatați de către aceștia, reprezentanți independenți de partid sau însărcinați de către partid. Prin urmare, se obțin trei tipuri: delegat al circumscripției, loialist al partidului, mandatatul lui Burke și cel de-al patrulea caz de dublă însărcinare de către partid și de către votanți care este „o imposibilitate logică". Această tipologie este doar parțial valorificabilă în Franța și în Statele Unite pentru că în aceste două țări, partidele nu sunt suficient de puternice pentru a da instrucțiuni votanților, dar prezintă o forță suficientă spre a influența comportamentul reprezentanților.

Comparația între aceste trei democrații poate fi extinsă la alte țări al căror sistem electoral este în favoarea individualizării votului, în ciuda faptului că au adoptat liste de candidați, și care cu toate acestea, acordă alegătorului posibilitatea de a-și alege candidatul preferat. In Italia, o astfel de alegere este făcută posibilă de „votul preferențial", în Japonia prin „votul netransferabil", în Irlanda de un sistem electoral original. Dimensiunea țării nu contează într-o astfel de comparație pentru că poate include o țară precum India și o națiune mică precum Elveția. Trebuie totuși să luăm în considerare structura societății, precum clientelismul sau structura partidelor, în special competiția dintre facțiunile diverselor partide[33].

Fructele grădinii electorale. O schiță explicativă

În toate democrațiile, atitudinea politică a unei vaste majorități de electori este condiționată de către factori sociali, economici, etnici, culturali și religioși. Oriunde poate fi observat faptul că între 40 și 45% dintre alegători sunt poziționați la stânga și o proporție echivalentă la dreapta, indiferent de numele și de orientările politice oficiale. Blocurile dreapta și stânga nu sunt în

[31] Donald SEARING, „Th e Role of the Good Constituency Member and the Practice of Representation in Great Britain", *Journal of Politics*, vol. 47, mai 1985, pp. 348-381.

[32] P. NORTON, D.M. WOOD, *op. cit.*, p. 27.

[33] Pe această temă v. John COAKLEY, Michael GALLAGHER, *Politics in the Republic of Ireland: Dail Deputies and their Constituency Work*, PSAI Press, Limerick, 1996; Mauro CALISE, Renato MANHEIMER, *Governanti in Italia*, Il Mulino, Bologna, 1979; Luigi D'AMATO, *Il voto di preferenza in Italia (1946-1963)*, Editore Giuffrè, Milano, 1964; Jain PURNENDRA, Takashi INOGUCHI, *Japanese Politics Today: Beyond Karaoke Democracy?*, St. Martin's Press, New York, 1997.

mod necesar omogene: acestea pot fi traversate de clivaje şi pot conține grupuri de interese. Între cele două blocuri, există o minoritate cuprinsă între 10% şi 20% care este mai mult sau mai puțin instabilă depinzând de configurația politică. O alternanță poate fi observată oriunde între majoritatea de dreapta şi majoritatea de stânga. Multe studii empirice au arătat că valoarea marginală a electorilor volatili este aceea care determină cristalizarea unei majorități la dreapta sau la stânga. O astfel de divizare a voturilor între cele două blocuri, separate de un mijloc volatil poate să apară din mai multe motive, în special la nivel local şi nu la nivel național.

Peste tot partidele politice influențează în mare parte rezultatele alegerilor, dar în moduri diferite, în funcție de țară. În fapt, votul partizan este mai frecvent şi mai puternic înrădăcinat în Anglia decât în Franța sau în Statele Unite. Dar votul partizan la nivel național nu explică în întregime variația electorală la nivel local. O proporție semnificativă dintre alegători sunt motivați de factori locali, depinzând în principal de personalitatea candidatului. De exemplu, într-o circumscripție de aproximativ 50.000 de electori, precum în Franța, mai multe sute de voturi pot determina rezultatele electorale. În fapt, în toate cele trei țări, mulți candidați sunt aleşi cu o marjă de voturi de aproximativ 10%. Acestea sunt numite circumscripții nesigure sau marginale[34]. În Anglia numărul acestora este mai scăzut dar, aşa cum au arătat Cain şi alții, o transfigurare minoră la nivelul comportamentului de vot implicând trecerea de la un partid la altul poate fi tradusă printr-o creştere semnificativă a numărului de mandate parlamentare. Cercetătorii în ştiințe politice britanici au numit acest fenomen „legea cubică".

Candidații „se simt vulnerabili" şi sunt gata să facă tot posibilul spre a atrage câteva sute de voturi necesare pentru victorie. Această vulnerabilitate determinat candidații să cultive şi să trudească în grădina electorală a circumscripției lor.

Remarcă finală: legături locale ca sursă de legitimitate

Există o discrepanță izbitoare între prestigiul instituției parlamentare în lume – care reprezintă cel mai mare triumf din istoria democrației – şi mai degrabă rolul modest şi uneori subapreciat pe care majoritatea deputaților de rând îl joacă în realitate. Instituția parlamentară este percepută ca fiind sacră în toate democrațiile. În realitate, cu toate acestea, puterea Parlamentului a fost devorată de către partidele politice, media, grupurile de presiune sau admi-

[34] Pentru Franța v. Mattei DOGAN, *Les députés Français 1870-1980*, Cahiers du Centre d'Etudes Sociologiques, Paris, 1972.

nistrația centrală a statului. Parlamentarii obișnuiți nu sunt chemați să joace un rol important cu excepția perioadelor de criză majoră, atunci când este pusă sub semnul întrebării cristalizarea unei majorități menite să legitimeze puterea executivă. Un exemplu este maniera în care Franța a fost capabilă să evite un război civil în mai 1968 făcând recurs la alegeri legislative care au relegitimat guvernul.

Pe durata ultimului sfert de secol, funcțiile tradiționale ale Parlamentului s-au aflat într-un declin continuu, pentru motive care au fost studiate în amănunt pe ambele maluri ale Atlanticului. Funcția tradițională care rezistă cel mai mult declinului general al Parlamentului este reprezentarea teritorială a populației.

Este oare normal, întreabă numeroși observatori, ca deputatul să acorde atât de multă importanță circumscripției lui electorale? Este rațional ca afacerile personale și locale să ocupe o secțiune atât de semnificativă a timpului și energiei sale? Unii disprețuiesc orientarea localistă a unui mare număr de parlamentari. Cu toate acestea, majoritatea deputaților de rând acceptă să joace un astfel de rol la nivel local, *volens nolens*. În ciuda absenței de compensare la nivel național, aceştia au o dorință puternică, uneori chiar o obsesie, de a fi realeși, pentru a continua să beneficieze de avantajele și de prestigiul care însoțesc statutul de „aleși ai poporului".

În timpul ultimelor decenii, parlamentarii și-au văzut imaginea în declin în aproape toate democrațiile europene și în Statele Unite[35]. Într-un moment în care parlamentarii pierd din influență în multe domenii, funcția de reprezentant al teritoriului este cea care a rezistat cel mai mult la tendința de declin a Parlamentului. Preocuparea pentru localism pe care mulți dintre deputații de rând o arată este de înțeles. Dar este aceasta o sursă de împlinire profesională?

Luând în considerare vârtejul vieții diluate de multitudinea sarcinilor diferite ca și de imposibilitatea completă de a ajunge în vârful piramidei politice, ne putem întreba: este cariera parlamentară le *Plus beau des Métiers*, așa cum sugerează Robert Buron? Sigur există multe alte profesii care pot oferi mai multă gratificare personală. Acest fapt nu se aplică doar Parlamentului francez, ci a fost formulat cu mult timp în urmă de către Charles L. Clapp în concluzia la *The Congressman: His Work as He Sees It*, „Is It Worthwhile?"[36]. Peter Richards pune implicit aceeași întrebare în studiul său vizând parlamentarii britanici de rând.

[35] Mattei DOGAN, „Erosion of Confidence in Thirty European Democracies", în IDEM (ed.), *Political Mistrust and the Discrediting of Politicians*, Brill, Leiden, 2005, pp. 11-53.

[36] Charles L. CLAPP, *The Congressman: His Work as He Sees It,* Doubleday and Company, Garden City, NY, 1964, p. 474.

Prin urmare, putem remarca o opoziție între percepția statutului parlamentar și realitatea cvasimajorității vieții cotidiene a parlamentarilor. Parlamentul apare din multe puncte de vedere, mai întâi ca o adunare a reprezentaților locali și doar în mod secundar ca o adunare a reprezentanților naționali. Parlamentarii nu mai apar ca fiind mai înainte de toate legislatori sau cenzori ai guvernului, nici drept catalizatori ai obiectivelor politice. Aceștia sunt, pentru a utiliza o expresie care poate părea excesivă, reprezentanți ai teritoriului. Este extrem de rar ca Parlamentul să aibă oportunitatea să joace un rol cheie în guvernare. Pe calea alegerilor Congresului puterea președintelui american este mărginită. Prin membrii aleși în Camera Comunelor, poporul decide culoarea politică a guvernului britanic și a șefului său.

Cel mai dulce fruct al obligațiilor parlamentarului de rând este acela de sursă-cheie de legitimare pentru democrația parlamentară, chiar dacă aceasta nu este în acord cu termenii democrației venerați în Constituții. Dat fiind faptul că aceste trei democrații avansate sunt societăți complexe, marcate de numeroase disfuncționalități ale birocrației tehnice, dacă, printr-o absurdă răsturnare de situație, activitatea parlamentară în și pentru circumscripții ar fi interzisă, democrația parlamentară în aceste trei țări ar pierde fundamentul legitimității sale: abilitatea persoanelor de a exprima poziția lor politică. În orice alt loc din lume, partidele sunt cele care, cu organizațiile lor de masă și cu programele lor, joacă o funcție de legitimare.

Capitolul 9

Dansul electoral în România interbelică

În ianuarie 1917, când trei sferturi din teritoriul național al României era ocupat de armata germană, monarhul și guvernul au anunțat două importante reforme: reforma agrară și cea electorală, privite ca fiind complementare. Anunțul redactat în termeni vagi, era adresat armatei și nu, în primul rând, populației civile. Fără atmosfera creată de revoluția rusă, care izbucnise în lunile martie și octombrie ale aceluiași an, reforma agrară nu ar fi avut aceeași însemnătate. Guvernul a promis schimbarea obiceiurilor politice:

> „Timp de 40 de ani, partidele noastre politice au practicat fără excepție corupția... Noi toți suntem răspunzători pentru această situație, pentru că nu am făcut nimic ca să oprim această monstruoasă tiranie și corupție a vieții noastre politice. Prin metodele care le-am folosit, am creat, susținut și dezvoltat atotcuprinzătoarea putere a oligarhiei".

Aceste cuvinte nu au fost rostite de un politician izolat, ci sunt extrase dintr-o declarație solemnă rostită în Camera Deputaților, la două luni după prima revoluție rusă (27 mai 1917).

O nouă lege electorală, adoptată în noiembrie 1918 și inspirată după cea belgiană, stipula reprezentarea proporțională, mai precis sistemul lui d'Hondt. Alegerile din 1919, 1920 și 1922 s-au bazat pe această lege (în Transilvania a fost adoptat sistemul majoritar).

Unificarea politică a provinciilor care proveneau din trei imperii diferite a fost principala preocupare a guvernului, în perioada imediat următoare războiului. A fost adoptată o nouă Constituție în mai 1923 și o nouă Lege electorală în martie 1926, inspirată din Legea electorală italiană decretată de regimul fascist ce tocmai se născuse în 1923. Potrivit legii italiene, partidul care obținea o majoritate de cel puțin un sfert din totalul voturilor exprimate era declarat partid majoritar și primea două treimi din mandate, cele care rămâneau fiind împărțite între celelalte partide, în raport cu voturile câștigate.

În perioada interbelică au avut loc 11 operațiuni electorale – ultimele două cerând precizări aparte. Alegerile din 1937 au fost anulate, Parlamentul rezultat din aceste alegeri nu a fost convocat. Alegerile din 1939 nu pot fi considerate ca exprimând voința corpului electoral deoarece ele au fost făcute

pe baza Constituției din 1939 și a Legii electorale din 9 mai 1939 care interzicea existența partidelor politice. Rezultatele oficiale ale plebiscitului pentru adoptarea Constituției carliste au fost: 4.283.398 de voturi „da" și 5.413 „nu": 98% votanți favorabili (!?).

Oscilația electorală și rotația guvernamentală

Tabelul 14 indică raportul voturilor obținute de Partidul Liberal și de Partidul Național Țărănesc în alegeri, atât atunci când s-au aflat la putere, cât și când se aflau în opoziție. Diferența între numărul de voturi câștigate când partidul era la putere și numărul celor obținute când se afla în opoziție dă amplitudinea oscilației electorale.

Figura 1 ilustrează o mișcare în zig-zag. Când se afla la putere în ziua alegerilor, fiecare din partidele importante câștiga majoritatea, când se afla în opoziție, același partid înregistra un scor slab. Dar atunci când Partidul Național Țărănesc s-a aflat în opoziție a înregistrat mai multe voturi (15-25%) față de Partidul Liberal (7-15%) sau Partidul Poporului (2-6%), aflate la rându-le, în opoziție.

Partidul Liberal, în opoziție în momentul alegerilor din 1920, a obținut numai 6,8% din voturi. În 1922, fiind chemat la putere de rege, cu câteva săptămâni înainte de alegeri, a câștigat 60,3% din voturi – o creștere de 54% – pentru a coborî la numai 7,3% la alegerile din 1926, când, cu câteva săptămâni înainte de organizarea acestora, a trecut în opoziție. Un an mai târziu, în 1927, după ce fusese iar chemat de rege să guverneze, dizolvă Parlamentul, organizează noi alegeri și urcă din nou la 61,7%. În 1928, silit de rege să intre în opoziție cu câteva săptămâni mai devreme, coboară din nou la 6,% din totalul voturilor. În 1930, revenind la putere (împreună cu alte două mici partide, într-o coaliție numită Uniunea Națională), urcă iarăși la 47,8%. La următoarele alegeri, în 1932, după ce fusese din nou trecut în opoziție de autoritatea regală, ajunge doar la 13,6%. Își ia revanșa un an mai târziu, în 1933, când reușește, la puține săptămâni de la instalarea la putere, să câștige majoritatea absolută a voturilor – 51%[1].

[1] Cifrele din acest studiu – în afară de cele cu alte indicații – au fost scoase din *Monitorul Oficial* sau din Arhivele Camerei și Senatului. V. *M. Of.* nr. 171-173 din 1919; nr. 45-47 din 1920; nr. 272-286 din 1922; nr. 122 din 1926; nr. 153 din 1927: nr. 183 din 1928; nr. 131 din 1931; nr. 173 din 1932 și nr. 301 din 1937 care cuprind rezultatele operațiunilor electorale, precum și tabelele nominale ale parlamentarilor din Arhivele Adunării Deputaților și ale Senatului.

Tabelul 14

Dansul electoral. Voturi primite de partidele majoritare aflate la putere şi în opoziţie 1919-1937 (în procente)

Data alegerilor	Partidul aflat la putere în ziua alegerilor	Partidul Liberal	Partidul Naţional Ţărănesc	Partidul Poporului	Total pentru principalele partide	Total celelalte partide
1919	Neutru	21,2	45,8	1,2	68,2	31,8
1920 (mai)	P. Poporului	6,8	23,0	*42,5*	72,2	27,8
1922 (mar)	P. Liberal	*60,3*	14,5	6,5	81,3	18,7
1926 (mai)	P. Poporului	7,3	27,7	*52,9*	87,9	12,1
1927 (iul)	P. Liberal	*61,7*	22,1	1,8	85,7	14,3
1928 (dec)	P.N.Ţ.	6,6	*74,8*	2,5	83,9	16,1
1931 (iun)	P. Liberal	*47,8*	15,0	4,8	67,6	32,4
1932 (iul)	P.N.Ţ.	13,6	*40,3*	2,1	56,0	44,0
1933 (dec)	P. Liberal	*51,0*	13,9	1,6	66,5	33,5
1937 (dec)	P. Liberal	36,4	20,4	0,8	57,6	42,4

Sursa: Extras din statisticile oficiale. Arhivele Camerei Deputaţilor.

Notă: Cifrele cursive arată voturile partidului aflate la putere.

a - Numit de obicei cu şase până la opt săptămâni înainte de alegeri.

b - Uniunea Naţională, creată înainte de alegeri cuprindea şi Partidul Liberal.

Figura 1

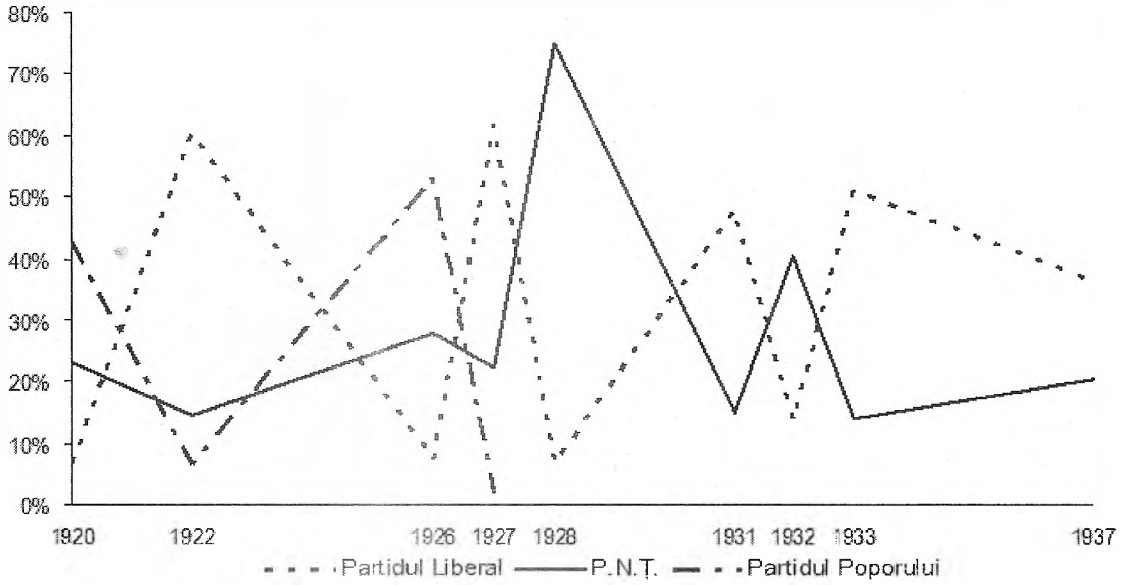
80%
70%
60%
50%
40%
30%
20%
10%
0%
1920
1922
1926
1927
1928
1931
1932
1933
1937
Partidul Liberal
P.N.T.
Partidul Poporului

Celelalte două partide majoritare au urmat o mişcare similară, fiecare, în perioadele când au fost chemate să formeze guvernul.

În 1920, Partidul Poporului, fiind la cârma guvernului, obţinea 42,4% din voturi; doi ani mai târziu, nemaiavând puterea, scade la 6%. În 1926, reîntorcându-se la putere prin graţia regală, procedează „democratic" în organizarea alegerilor şi reuşeşte să obţină 52,9% din voturi, pentru a coborî apoi la numai 1,8%, în anul următor, când se găsea din nou în opoziţie în momentul desfăşurării alegerilor.

Deşi era în opoziţie în alegerile din 1927, Partidul Naţional Ţărănesc obţinea respectabilul procent de 22,1%. În 1928, aflat la putere pentru prima oară, triumfă cu 74,8%. Potrivit rapoartelor din acel timp, aceste alegeri nu s-au caracterizat prin mai multă corupţie şi presiune decât cele anterioare. Triumful electoral a fost în mare parte rezultatul popularităţii pe care şi-o câştigase acest partid, aflat de atâta vreme în opoziţie. Dar trei ani mai târziu, nemaifiind la putere în ziua alegerilor din 1931, coboară la 15% din voturi, în parte datorită presiunii intense exercitate de noul partid aflat la putere. Un an mai târziu, Partidul Naţional Ţărănesc este din nou chemat să formeze guvernul. Potrivit „tradiţiei", parlamentul a fost dizolvat, s-au ţinut noi alegeri şi partidul a câştigat, corect după mărturiile vremii, suficiente voturi pentru a obţine prima majoritară – 40,3%. La alegerile din 1933 şi 1937, aflat din nou în opoziţie, obţine numai 13,9% şi, respectiv, 20,4% din voturile exprimate.

Reprezentarea grafică a variaţiei numărului de voturi pentru cele trei partide, într-o perioadă de şaptesprezece ani, arată ca dinţii unui ferăstrău (v. fig.1). Procentul urcă şi coboară în funcţie de poziţia partidului în momentul alegerilor: la putere sau în opoziţie. De asemenea, dacă luăm în considerare şi alegerile locale, oscilaţiile apar chiar mai abrupt. S-a întâmplat ca alegerile locale să aibă loc la puţin timp după alegerile legislative. Candidaţii aparţinând partidului aflat la putere au câştigat cu rezultate impresionante. Câteva luni mai târziu, guvernul a fost schimbat şi Camera a fost dizolvată, iar noul guvern, format de partidul rival, a organizat noi alegeri, obţinând majoritatea. Deci, într-un interval scurt, majorităţile au fost complet inversate; între timp cârma guvernării a trecut din mâinile unui partid în ale altuia.

În 1926, Partidul Liberal, aflat în preajma plecării de la guvern, înainte de expirarea mandatului de 4 ani, a prezidat alegerile comunale şi le-a câştigat în toată ţara, în afară de patru mari oraşe. În alegerile parlamentare care au avut loc câteva săptămâni mai târziu, n-a obţinut decât vreo 15 mandate. Explicaţia faptului că voturile au săltat ca o minge de la un partid la altul: alegerile comunale au fost organizate de Partidul Naţional Liberal, iar alegerile parlamentare care au avut loc la un scurt interval de timp n-au mai fost organizate de acelaşi partid.

Tabelul 15

Înmulțirea partidelor și creșterea influenței extremei drepte prin reprezentarea proporțională: voturile primite de partidele mici (în %)

Partidele	1919	1920	1922	1926	1927	1928	1931	1932	1933	1937
Extrema dreaptă										
Liga Național Creștină	–	–	–	4,7	1,9	1,1	3,9	5,4	4,5	9,2
Garda de Fier	–	–	–	–	0,4	–	1,1	2,4	–	15,6
Naționaliștii (diferiți)	5,6	1,2	2,0	–	–	–	–	3,6	4,1	–
Partidele de stânga										
Social-Democrați	3,5	5,4	3,0	1,6	1,9	3,0[a]	3,3	3,4	1,3	0,9
Blocul Muncitoresc Țărănesc	–	–	–						–	–
Partidul Țărănesc-Democrat	–	–	–	–	–	–	2,8	1,4	2,8	2,3
Partidul Maghiar	–	–	–	a	6,1[a]	6,1[a]	4,8	4,8	4,0	4,1
Partide-personalități disidente										
Partidul Țărănesc (Lupu)					a	2,5	3,4	5,7	5,1	–
Partidul Liberal (Brătianu)	–	–	–	–	–	–	5,9	6,5	5,0	3,9
Partidul Naționalist (Iorga)	–	–	–	1,3	1,0	–	0	2,3	–	–
P. Radical-Țărănesc	–	–	–	–	–	–	–	–	2,8	2,3
Alte partide mici (etnice, regionale)	22,7	21,2	13,7	3,0	1,8	1,0	4,7	8,2	3,9	4,1
Total partide mici	31,8	27,8	18,7	12,1	14,3	15,1	32,4	44,0	33,5	42,4

Sursa: Extras din statisticile electorale.

Cartelurile electorale 1922 și 1928: P.N.Ț. și P.S.D.Ș. 1926: P.Poporului și P.Maghiar; 1927 și 1928: P. Maghiar și P. German; 1927: P. Liberal și P. Țărănesc (disident); 1931: fuziunea P. Naționalist (Iorga) cu P. Liberal. Printre celelalte partide mici din 1919 și 1920 erau P. Democrat (dominant în Bucovina) și P. Țărănesc din Basarabia; ele au fost integrate în P. Liberal înainte de alegerile din 1922.

Notă: a – Numit de obicei cu șase până la opt săptămâni înainte de alegeri.

Este semnificativ faptul că amplitudinea oscilației electorale se diminuează progresiv. Diferența de procentaj între voturile câștigate de Partidul Liberal când „a prezidat" alegerile (1922, 1927, 1931, 1933, 1937) și voturile obținute la alegerile în momentul cărora era în opoziție (1920, 1926, 1928, 1932) evidențiază o scădere progresivă: 54%, 54%, 41%, 37% și 23%.

Același sistem, care a funcționat în România interbelică, a fost practicat în Anglia cu trei generații mai devreme: „Până în 1830, niciun guvern nu a pierdut vreodată alegerile; dimpotrivă, guvernul era cel care „făcea alegerile"... Cabinetul în funcțiune – o coaliție a celor mai puternici dintre marii proprietari de pământ – se putea bizui, prin avere și prin sprijinul de care orice guvern se bucură în rândul alegătorilor săi, pe asigurarea votului favorabil al Camerei Comunelor". Dar – și acesta este un punct important – „în ciuda faptului că votul se făcea prin ridicare de mâini, în condițiile în care mita și corupția erau foarte răspândite, niciun guvern care pleca n-ar fi putut garanta întoarcerea la putere"[2].

O altă țară în care lucrurile se petreceau asemănător era Spania din timpul primelor două decenii ale secolului al XX-lea. Situația acestei țări a atras atenția lui Max Weber în 1919:

> „În Spania, până de curând, cele două mari partide se succedau la putere, într-o manieră convențional fixată, prin „alegeri" prefabricate, cu scopul de a asigura posturi aderenților lor"[3].

În ambele cazuri, alternanța la putere a partidelor funcționa într-un sistem de vot censitar.

Sigur, alternanța la putere a partidelor este o caracteristică a sistemelor bipartite, în particular a sistemului britanic. Dar în Marea Britanie, pendulul este balansat de o fracțiune mică a corpului electoral. Amplitudinea oscilației era de obicei sub 6-7%, câteodată chiar mai mică de 2%, în timp ce în România amplitudinea acoperea o mare parte din alegători. Prin contrast, sistemul politic românesc era caracterizat printr-o instabilitate electorală severă, una dintre cele mai ascuțite instabilități electorale din Europa interbelică.

[2] Cf. S.E. FINER, *Comparative Government*, Penguin Books, New York, 1970, p. 442.
[3] Cf. Max WEBER, „Politics as a Vocation", în ediția Hans GERTH, C. WRIGHT MILLS, *From Max Weber*, Londra, Routledge & Kegan Paul, 1952, p. 87.

Figura 2
Oscilațiile Partidului Liberal

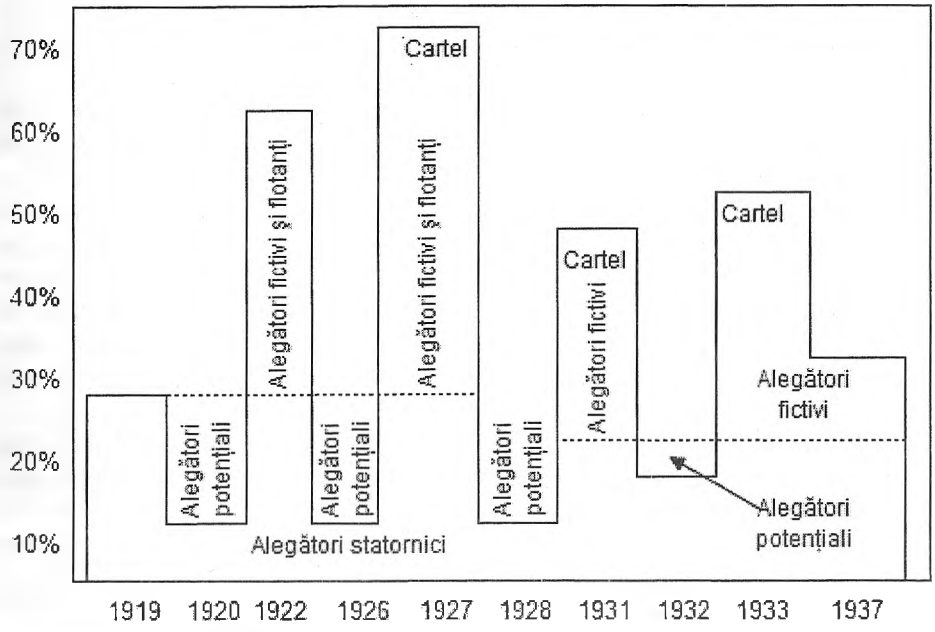

Notă: Linia întreruptă indică procentajul alegătorilor potențiali.

Cum se poate explica această oscilație? Una dintre posibillități este aceea de a distinge patru tipuri de alegători: 1. alegători fideli, care-și exprimă preferința pentru același partid, în ciuda presiunilor contrare; 2. alegători fideli ale căror voturi erau confiscate prin deturnarea lor de la partidul căruia îi erau destinate; 3. alegători fluctuanți, mai ales la orașe; 4 alegători „guvernamentali", înclinați întotdeauna să voteze pentru partidul aflat la putere. Această a patra categorie este, evident, cea mai importantă. S-ar putea emite ipoteza că mulți alegători guvernamentali nu au motivații politice puternice și comportarea lor politică ar putea fi explicată în parte prin indiferența politică și, pe de altă parte, prin deferența socială față de notabilitățile locale. O parte a voturilor guvernamentale erau, pur și simplu, datorate corupției și falsificării. Înșelătoriile în alegeri erau practicate mai mult de Partidul Liberal și mai puțin de cel Național Țărănesc (v. fig. 2 și 3).

Figura 3
Oscilaţiile P.N.Ţ.

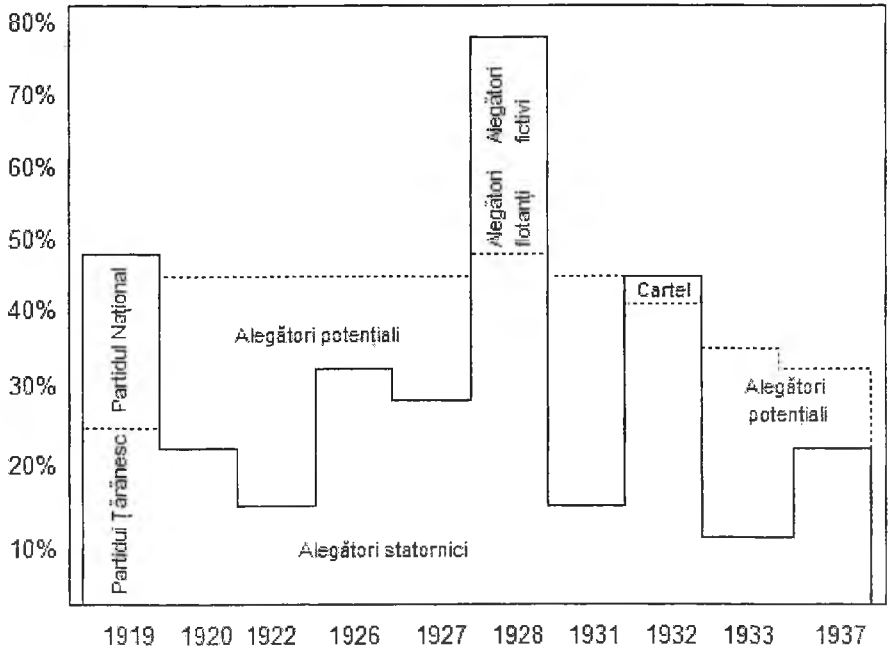

Notă: Linia întreruptă indică procentajul alegătorilor potenţiali.

Manipularea alegerilor avea, totuşi, limite. Cea mai bună dovadă că partidul aflat la putere era în stare să manipuleze doar o fracţiune a alegătorilor este faptul că partidele din opoziţie obţineau câteodată, împreună, peste jumătate din voturi – 52,5% în 1931 şi 59,7% în 1932 – sau, alteori, aproape jumătate – 49% în 1933. La alegerile din 1937, partidul aflat la putere nu a reuşit să obţină minimul necesar pentru a beneficia de prima majoritară. A câştigat numai 36,4% din voturi, în timp ce partidele de opoziţie au primit 63,6% (v. tabelele 14 şi 15).

Contextul social şi dansul electoral

Nu e nevoie să descriu tehnicile de corupere electorală în detaliu. Nereguli în formarea comisiilor electorale, violarea secretului votului, violarea urnei, limitarea libertăţii candidaţilor opoziţiei, pedepsirea celor suspectaţi că au votat „rău" erau cele mai frecvente. Este dificil de evaluat rolul jucat de garda

națională și de funcționarii civili, mai ales la sate. Participarea electorală era mai mare decât ne-am fi putut imagina, ținând cont de preponderența țăranilor.

Această participare era foarte ridicată în câteva regiuni rurale sărace și relativ scăzută la orașe. O asemenea situație ne indică faptul că mulți din alegătorii „guvernamentali" erau într-adevăr fictivi, cum pretindeau o serie de pamflete publicate între 1932 și 1937 de Partidul Național Țărănesc în franceză, pentru a alerta politicienii și jurnaliștii francezi[4].

Mutatis mutandi, manipularea electorală trebuie să fi fost asemănătoare cu cea practicată în Franța în timpul celui de-al Doilea Imperiu, când s-a adoptat, de asemenea, sufragiul universal și când primarii jucau un rol crucial ca „făcători" de opinie. Guvernul era doar un partid aflat la putere; trebuia să ia parte la lupta electorală ca orice alt partid. Dar, prin primarii Franței, guvernul putea vorbi „oricărui om din țară"[5].

Corupția electorală a fost posibilă deoarece o importantă parte a populației nu era matură din punct de vedere politic sau, cu alte cuvinte, fiindcă nu existau condiții economice, sociale și culturale pentru un regim democratic. Potrivit recensământului din 1930, 44% din populația Vechiului Regat era analfabetă; la fel 62% din populația Basarabiei (care fusese ocupată pentru mult timp de Rusia țaristă), 34% în Bucovina și 33% în Transilvania, provincii care aparținuseră odată Imperiului austriac. Indicatorii demografici sunt, de asemenea, semnificativi: între cele două războaie, România avea cea mai ridicată rată a mortalității din Europa, mai ales a celei infantile, dar și una dintre cele mai ridicate natalități. Era a doua ca răspândire a pelagrei (după Italia). Producția agricolă este un alt indicator al standardului de viață. În România, producția la hectar era una dintre cele mai scăzute din Europa, productivitatea țăranului român fiind jumătate din cea a fermierului danez. Un nivel social atât de scăzut al țărănimii nu putea corespunde unui nivel înalt de maturitate politică. Char dacă mizeria socială favoriza participarea politică în orașe, nu la fel se întâmpla în regiunile rurale.

Din cauza preponderenței populației agricole, a slăbiciunii claselor de mijloc și a nivelului scăzut al industrializării și urbanizării, statul nu penetra societatea, guvernul nu organiza și nu planifica economia. Acesta din urmă era un colector de taxe pentru instituțiile și serviciile tradiționale: școli, armată, poliție, drumuri, poștă, echipament sanitar, birocrație.

[4] Franța a jucat un rol esențial în constituirea Micii Antante – o alianță defensivă între Cehoslovacia, România și Iugoslavia. Pamfletele publicate în franceză de Partidul Național Țărănesc pot fi obținute la Biblioteca Națională din Paris.

[5] V. Theodore ZELDIN, *The Political System of Napoleon III*, Macmillan, New York, 1958, pp. 78-80; Eugen WEBER, „*Comment la politique vint aux paysans*: A Second Look at Peasant Politicization", *American Historical Review*, 1982, pp. 357-389.

Amplitudinea oscilației electorale varia și în funcție de regiuni și districte. În cele mai dezvoltate provincii (Transilvania, Banat, Bucovina) oscilația electorală nu era atât de mare ca în cele mai sărace (Basarabia și Dobrogea, care fuseseră sub dominația țaristă multă vreme). Mai sunt și alți factori care reduceau amplitudinea oscilațiilor. În Transilvania, unde Partidul Național Țărănesc avea rădăcini adânci și în câteva regiuni unde extrema dreaptă era relativ puternică (10-15% din voturi), oscilația era redusă. Minoritățile maghiară și germană, concentrate în câteva ținuturi, votau pentru partidele proprii; prezența acestor minorități reducea oscilația electorală. În regiunile locuite de minorități ca rusă, ucraineană, bulgară sau turcă, presiunea administrativă și corupția electorală erau practicate pe scară mai largă decât în alte părți. Mai mult decât atât, în acele regiuni, candidații minorităților etnice figurau pe listele partidelor mari. Aceste grupuri etnice din sud-estul țării nu aveau voie să aibă propriile organizații politice, ca maghiarii și germanii.

În ciuda caracterului amorf al alegătorilor rurali, partidele românești erau foarte rigide, fără îndoială din cauza reprezentării proporționale (și aceasta denaturată de prima majoritară) care permitea distribuirea mandatelor parlamentare la nivel național și care întărea, în consecință, autoritatea comitetelor centrale ale partidelor. Rezultatul era docilitatea parlamentarilor față de lideri.

Alternanța la putere a fost posibilă în România – ca și în Anglia – pentru că cele două partide principale nu se abăteau de la chestiunile esențiale: o economie liberă, rolul Bisericii și al armatei, neîncrederea în Uniunea Sovietică. Amândouă respectau cadrul constituțional și reprezentau, mai mult sau mai puțin, aceleași interese sociale. Altfel, n-ar mai fi fost chemate la putere de șeful statului. Înainte de 1914, Partidul Liberal era un partid de avangardă; după ce Partidul Țărănesc a înlocuit Partidul Conservator în 1918, acesta a devenit un partid al conservatorismului social. În anii 1919-1924, Partidul Țărănesc părea un partid de stânga, dar după fuziunea sa cu Partidul Național (în 1926), n-a mai fost posibilă nicio distincție semnificativă între dreapta și stânga. Singura deosebire semnificativă era că unul se afla în opoziție și celălalt la putere. Pentru că aceste partide erau, fiecare, când la putere, când în opoziție, distincția pe care francezii o făceau între partidul de ordine și partidul mișcare nu mai avea un sens real. Platformele celor două partide erau orientate pragmatic și nu ideologic.

Epicentrul regimului politic

Cine balansa pendulul? În Anglia, o mică parte a alegătorilor cauza oscilația balanței înainte și înapoi, bineînțeles pentru că preferințele imensei majorități a alegătorilor erau stabile. Paradoxal, această mică fracțiune

fluctuantă este mult mai puternică decât majoritatea cristalizată. În România, alternanța la putere era realizată de Coroană, care constituia centrul de greutate al regimului politic.

Constituția românească adoptată în 1866 și modificată în 1923 era, în linii mari, o traducere a Constituției belgiene. Din cele 132 de articole ale sale, 60 au rămas neschimbate, câteva au fost modificate în profunzime, dar majoritatea celorlalte articole au suferit doar modificări minore. Esențial nu este textul Constituției, ci felul în care aceasta este aplicată. Constituția franceză din 1975, de exemplu, dădea președintelui Republicii dreptul de a dizolva Parlamentul, dar această prerogativă a fost exercitată o singură dată și fără succes, așa încât nu s-a mai încercat acest lucru până în 1956. Două din prevederile Constituției românești sunt relevante aici: regele numea și concedia miniștrii, el avea dreptul de a dizolva ambele adunări legislative simultan sau doar una dintre ele. Coroana belgiană și cea olandeză aveau exact aceleași prerogative.

Unul din principiile de bază ale oricărei democrații parlamentare este cel după care guvernul emană din Parlament ca reprezentant al corpului electoral. În aparență, acest principiu era respectat în România. Dar regele a inversat ordinea normală în care șeful unui stat democratic își exercită prerogativele; întâi alegerile și apoi formarea guvernului. Această inversare poate fi explicată prin profundele realități sociale, culturale și politice ale țării. Regele a fost obligat să inverseze ordinea pentru a salva fațada jocului democratic. Inversiunea a creat ceea ce eu numesc democrație mimată.

Iată care este modul în care funcționează democrația mimată. Regele putea revoca guvernul fără votul de neîncredere al Parlamentului. Se numea un nou guvern care îi cerea imediat regelui să dizolve Parlamentul. După un interval de maximum două luni, cum specifica formal Constituția, se țineau noi alegeri. Așa cum am văzut, partidul aflat la putere până în 1937, reușea întotdeauna să obțină cel puțin 40% din votul național și astfel putea beneficia de prima majoritară, care-i dădea peste 60% din mandate. El guverna pentru o perioadă de la un an la patru ani, până când era revocat din nou, fără a fi fost pus în minoritate de Parlament. Celălalt partid principal se întorcea la putere și ciclul se relua. În consecință, guvernul nu era rezultatul unei majorități parlamentare, ci tocmai el își crea majoritatea de care avea nevoie. Acest mecanism poate fi ilustrat de cuvintele adresate regelui de către un lider conservator, prim-ministru înainte de Primul Război Mondial, Petre Carp: „Dați-mi puterea și eu vă voi da Parlamentul". Ordinea cronologică a procesului politic era următoarea: revocarea guvernului, numirea unui nou guvern, dizolvarea parlamentului, noi „alegeri", majoritate parlamentară pentru noul guvern deja numit.

Dar, s-ar putea obiecta, populația era consultată și ea ar fi putut ratifica sau respinge noul guvern. Aici este esența problemei: alegătorii n-au pus partidul aflat la putere în minoritate niciodată până în 1937. Proaspătul guvern știa cum să aranjeze alegerile. Nu regele era cel care exercita presiuni asupra alegătorilor. Guvernul avea grijă de aceasta. Oare majoritatea alegătorilor preferau într-adevăr un partid sau altul? Având în vedere că partidele nu influențau societatea, că jocul politic se limita la vârful piramidei sociale este greu să eziți în formularea unui răspuns. Dacă majoritatea alegătorilor n-ar fi fost indiferenți, toate presiunile și tentațiile corupției n-ar fi avut putere. Sărăcia, ignoranța, absența comunicării de masă n-ar fi putut determina pasivitatea, dacă poporul ar fi putut face o distincție clară între partidele aflate pe arena politică.

Anumiți politicieni, pentru a justifica alegerea făcută de rege atunci când numea un nou guvern, i-au conferit titlul de „interpret al voinței poporului". Cum ar fi putut regele să cunoască voința poporului și cum ar fi putut să o transpună în viață? Cum ar fi putut opinia publică să se exprime altfel decât prin alegeri?

Sondaje de opinie publică nu se făceau. Alegerile locale, dezbaterile parlamentare, ziarele, mitingurile, demonstrațiile și consiliul personalităților independente erau mijloacele prin care șeful statului obținea informații asupra noilor orientări ale opiniei publice. Ziarele reflectă vederile câtorva straturi sociale și dezbaterile din jurnalele independente puteau fi un indiciu. Tonul dezbaterilor parlamentare era probabil cel mai bun semnal. Când opoziția ajungea la exasperare și refuza să mai participe la dezbaterile parlamentare, partidul guvernamental pierdea caracterul de partid majoritar: nu există majoritate fără minoritate. Într-un Parlament unde nu există opoziție, nu poate avea loc o dezbatere reală, decât dacă se creează eventual o opoziție fictivă; așa cum s-a întâmplat în România în perioada votului censitar, mai ales în 1983. În anumite momente, când cei mai mulți dintre membrii opoziției demisionau în bloc, monarhul trăgea concluzia că a sosit clipa să schimbe guvernul și să se organizeze noi alegeri. Mitingurile și demonstrațiile constituiau, de asemenea, un mod important de a atrage atenția. Demonstranții mărșăluiau pe principalele străzi care duceau spre Palatul Regal. Astfel de mitinguri și demonstrații aveau loc chiar și în perioada votului censitar. Un bun observator scria la începutul secolului: „După fiecare miting, urmează o procesiune. Palatul Regal este obiectul agitației ce intenționează să-l lămurească pe rege. Până acum, această strategie a fost întotdeauna încununată de succes"[6]. Demonstrațiile au devenit chiar mai frecvente după adoptarea votului universal.

[6] Guvernul comunist din România a fost instalat ca urmare a unei manifestații organizate de Partidul Comunist și aliații săi, în 5 martie 1945, soldată cu câteva victime. Această manifestație avea să furnizeze pretextul pentru vicecomisarul

Chiar când regele avea destule informații despre pulsul țării, se pune întrebarea cum le interpreta. Șeful Partidului Liberal, un membru al cunoscutei familii Brătianu, și-a câștigat un prestigiu deosebit în fața regelui Ferdinand. Preferința pe care Ferdinand o arăta întotdeauna pentru liberali poate fi comparată cu preferința manifestată de regina Victoria pentru conservatori și pentru liderul lor Disraeli. Regina Victoria îl detesta pe Gladstone, dar nu îl putea împiedica să ajungă la putere; regele Ferdinand se arăta rece față de Iuliu Maniu, liderul Partidului Național Țărănesc, și evita să-l aibă prim-ministru. Aici se află diferența dintre posibilitățile celor doi monarhi. Moartea lui Ferdinand a transferat puterea în mâinile regenților. În 1927, regența l-a rechemat la putere pe Vintilă Brătianu, liderul liberal, deși cu paisprezece luni mai devreme partidul său obținuse doar 7,3% din voturi, iar Partidul Național Țărănesc câștigase de patru ori mai multe voturi (28%). Un an mai târziu, în 1928, regența a considerat inevitabilă participarea PNȚ – cel mai popular partid din Transilvania – la celebrarea celei de-a zecea aniversări a redobândirii acestei provincii. Maniu a refuzat oficial să participe, atâta timp cât Partidul Liberal era încă la putere. În același timp, Partidul Național Țărănesc a început o opoziție extraparlamentară. În martie 1928, el a convocat 100.000 de țărani la București. Parlamentarii săi, în semn de protest împotriva „uzurpării puterii" de către liberali, au demisionat în bloc. În mai, un miting care a întrunit 200.000 de oameni, potrivit ziarelor independente, a avut loc în orașul istoric Alba Iulia, în centrul Transilvaniei. Un Parlament național-țărănesc, compus din toți candidații partidului la alegerile anterioare s-a reunit la București. Vaida Voievod a prezidat: „Avem datoria de a sprijini autoritatea Regenței, dar ea trebuie să-și facă datoria". Iuliu Maniu a declarat: „Prezentul guvern a fost numit printr-un decret smuls regelui muribund; guvernul se sprijină pe Garda Națională, pe administrație și pe o parte a justiției. România astăzi are două parlamente: unul compus din jefuitorii urnelor, celălalt...". Și astfel, cel mai important partid politic, Partidul Național Țărănesc, a fost chemat la putere.

În 1930, ca prim-ministru, l-a chemat pe expatriatul prinț Carol să preia tronul, dar, curând, un conflict a izbucnit între ei. Un conflict similar a apărut câțiva ani mai târziu în Anglia, între rege, ulterior Duce de Windsor și Wallis Warfield Simpson, dar rezolvarea a fost total diferită: În Anglia, regele a trebuit să abdice. În România, primul-ministru a fost cel nevoit să bată în retragere. Acesta este un caz extrem, dar cazurile extreme au avantajul de a fi deosebit de

Afacerilor Externe al URSS, Vâșinski, să ceară regelui schimbarea guvernului, amenințând că nu va retroceda nordul Transilvaniei și reclamând rambursarea imediată a reparațiilor de război. În acea zi și nu în noiembrie 1946, când au avut loc primele alegeri legislative după armistițiu, a fost instaurat regimul comunist. Aceste alegeri aveau să fie trucate în și mai mare măsură decât toate cele care le-au precedat.

clare. Partidul Național Țărănesc s-a întors la putere în 1932, dar fără conducătorul său. În 1933, Carol a ales Partidul Național Liberal, dar nu liderul său, Brătianu, a devenit prim-ministru. Carol nu a iertat familia Brătianu pentru încercarea de a-l priva de dreptul său la tron. Prim-ministru a devenit I.G. Duca, iar, după asasinarea sa, N. Tătărăscu. În Marea Britanie, partidul câștigător își impune liderul ca prim-ministru; în România, regele impune partidelor propriul său prim-ministru.

Este imposibil de susținut ideea că regele ar fi jucat rolul unui interpret al voinței populare ori chiar rolul unui arbitru imparțial. Regele nu se mulțumea cu domnia: el guverna prin intermediul miniștrilor pe care-i alegea. În timp ce în Marea Britanie, activitatea politică servea la pregătirea următoarelor alegeri, în România partidele făceau tot ce puteau pentru a obține încrederea regelui, pentru că opțiunea sa echivala cu câștigarea majorității locurilor parlamentare. Ambele țări erau, așa cum am mai amintit, caracterizate prin alternanța la guvernare a două partide, dar în Marea Britanie mecanismul era acționat de fracțiunea mediană a corpului electoral, iar în România de rege. Ar fi fost posibil într-un fel să spunem că regele juca rolul unui arbitru, dar este evident că intervenea în politică. În Marea Britanie, de asemenea, Coroana jucase rolul de mijlocitor, dar cu câtva timp înainte. În perioada interbelică, centrul de greutate al sistemului politic britanic era la Westminster și Whitehall; în România, la Palatul Regal.

Prăbușirea democrației fragile între doi coloși totalitari

În 1937, când legislatura ajungea la sfârșitul termenului său normal, regele a întrerupt alternanța partidelor la putere și a oprit pendulul. El n-a chemat celălalt partid la putere potrivit obiceiului, ci a menținut Partidul Național Liberal la cârma guvernului. Dar acest partid, deși se afla la putere, nu a reușit, pentru prima oară după mult timp, să obțină 40% din voturi, necesare pentru câștigarea primei majoritare. El a primit numai 36,4%.

Ar fi câteva explicații. În primul rând, evoluția societății, în special dezvoltarea educației și a comunicării în mase făcea ca presiunea guvernului asupra alegătorilor să fie mai dificilă. Poate că guvernul, prea încrezător în administrația prefectorială, nu a luat toate măsurile necesare. În același timp, Partidul Național Țărănesc își construise o organizație mai bună, recrutând mai mulți membri și militanți capabili de a controla evaluarea rezultatelor alegerilor din satele îndepărtate. El a primit 20,4% din votul național în aceste alegeri. Dar principalul motiv al prăbușirii democrației mimate a fost ascensiunea Gărzii de Fier, care a obținut 15,6% din voturi.

În absența oricărui studiu sociologic, este dificilă evaluarea semnificației acestei explozii electorale. Era în mare parte un protest împotriva inegalității sociale, dar mai era și rezultatul exacerbării frustrării printr-o ideologie naționalistă și mistică.

Garda de Fier a trimis numeroși activiști în sate pentru a obține sprijin și pentru a exercita presiuni asupra celor care influențau opinia publică, în special asupra primarilor, unii dintre aceștia aflându-se, în consecință, supuși la presiuni contrare, exercitate pe de o parte de prefecți, iar pe de alta de legionarii Gărzii de Fier. În unele locuri, intimidarea primarilor și a unei părți a populației de către Garda de Fier a fost eficientă. Altminteri, ar fi dificil de explicat de ce într-o singură regiune rurală câteva sate au dat un mare număr de voturi legionarilor, în timp ce sate asemănătoare, unde Garda de Fier nu trimisese grupuri de militanți, n-au dat niciun vot sau au dat foarte puține.

Dacă și în ce măsură Garda de Fier era ajutată financiar de Germania nazistă, iată probleme ale istoriei care n-au fost niciodată elucidate și probabil că nu vor fi vreodată. În orice caz, o explicație în termeni financiari n-ar putea merge foarte departe. Ceea ce este sigur este că însăși Garda de Fier se angajase într-un soi de mimare, până când și-a găsit inspirația în mișcarea nazistă și fascismul italian. Dar legionarii nu aveau experiența personală a celor angajați în mișcările din care s-au inspirat. Ei veneau din regiuni rurale, mulți erau fii de preoți sau învățători. Erau foarte tineri, o mare parte dintre ei, studenți[7].

Într-o țară în care proporția analfabeților era încă ridicată și unde doar o foarte mică parte dintre adolescenți își continuau studiile în licee, numărul studenților la universitate se mărea cu toate că structura economică oferea puține posturi absolvenților. Într-o țară în care sectorul agrar era dominant, universitatea era unul dintre puținele locuri în care oamenii se puteau aduna. În România, ea a devenit un centru al agitației politice extremiste, unde Garda de Fier a găsit un teren fertil. Astfel, mulți studenți au jucat un rol esențial ca propagandiști în alegerile din 1937.

Cele 16,5% din voturile obținute de Garda de Fier ar trebui adăugate la cele 9,2% primite de la extrema dreaptă parlamentară, Liga Națională Creștină. Totalul era de 24,8%; aceasta înseamnă un vot din patru pentru extrema dreaptă.

[7] V. Eugen WEBER: „Studenții și absolvenții români, înfruntând problemele inerente ale dezvoltării unei clase educate într-o societate needucată, formau un grup revendicativ, de nemulțumiți cronic... Între cele două războaie, ei au îngroșat rândurile tuturor mișcărilor radicale și naționaliste". În ediția Hans ROGGER, Eugen WEBER, *The European Rights*, Widenfels and Nicholson, Londra, 1965, p. 514. V., de asemenea, Eugen WEBER, *The Men of the Archangel*, ed. George L. Mosse, *International Fascism*, Sage, Londra, 1979, pp. 317-343 și Zevedei BARBU, „Rumania", ed. S.J. Woolf, *European Fascism*, Vintage Books, New York, 1969, pp. 146, 166.

Fără o lege electorală bazată pe reprezentarea proporțională, acest lucru nu s-ar fi putut întâmpla sau cel puțin nu atât de brusc. Ceea ce spunea F.A. Hermens despre rolul reprezentării proporționale în prăbușirea democrației din Germania, Italia și Grecia, poate fi aplicat la fel de bine și României[8]. Privind retrospectiv, acordarea unei prime majoritare partidului care obținea cel puțin 40% din voturi poate fi justificată. Faptul că ideea acestei prime venea din legea Italiei fasciste, nu înseamnă că principiul în sine este greșit. Chiar democrațiile reale îl adoptă: în Franța, s-a acordat o astfel de primă în alegerile locale din 1983, fără vreun protest că ar fi antidemocratică.

Continuarea dansului electoral ar fi fost plină de riscuri. Garda de Fier putea să-și mărească ponderea electorală, așa cum făcuse partidul nazist în Germania în anii 1930-1933. Căderea Republicii de la Weimar era încă actuală în amintirea vechilor clase politice din România. Contextul internațional a jucat un rol decisiv în prăbușirea fragilei democrații mimate. În acest moment, multe dintre țările europene deveniseră deja dictaturi, în special vecinele României, cu excepția Cehoslovaciei. Dar Münchenul era la orizont și chiar Cehoslovacia urma să fie sacrificată în câteva luni.

Dizolvarea Parlamentului a fost hotărâtă la două luni după alegerile din 1937. După un simulacru de referendum, după modelul plebiscitului lui Napoleon al III-lea, a fost promulgată o nouă Constituție în 1938. Aceasta crea un nou regim autoritar, dar nu totalitar, pentru că guvernul nu avea o ideologie reală și nu avea la dispoziție infrastructura necesară pentru a controla și influența societatea. În 1940, sub amenințarea armatei germane, România a fost forțată să cedeze Ungariei aproape jumătate din Transilvania și acest act a creat condiții favorabile loviturii de stat care avea să se producă în curând. Generalul Ion Antonescu a luat puterea. El a inclus în guvernul său câțiva legionari din Garda de Fier, care, câteva săptămâni mai târziu, încercau să pună mâna pe putere printr-o nouă lovitură de stat, soldată însă cu un eșec total. În câteva luni, armata germană a invadat Uniunea Sovietică, trăgând după sine și armata satelitului său, România. Cinci ani mai târziu, la sfârșitul celui de-al Doilea Război Mondial, Armata Roșie invada România, care devenea astfel satelitul armatei inamice.

Ultima oară când regele (Mihai, fiul lui Carol al II-lea) a inversat ordinea uzuală de numire a unui guvern, făcând-o înainte și nu după alegeri, a fost la 5 martie 1945. În acea zi, o demonstrație organizată de Partidul Comunist a mobilizat, potrivit diverselor rapoarte, de la 8 la 15.000 de oameni, în fața Palatului Regal. Chiar în acest moment, Vâșinski, trimisul sovietic, îl forța pe

[8] V. Ferdinand A. HERMENS, *Europe between Democracy and Anarchy*, Notre Dame Ind. University of Notre Dame Press, 1951 și *The Representative Republic*, Notre Dame Ind. University of Notre Dame Press, 1958.

rege să numească un guvern comunist, amenințând că România nu va mai primi înapoi nordul Transilvaniei și reclamând plata imediată a despăgubirilor de război. Acea zi a fost data instaurării regimului comunist și nu momentul primelor alegeri legislative de după încheierea războiului (noiembrie 1946). Alegerile, ținute când țara era ocupată de Armata Roșie, au fost organizate în stil sovietic, cu un candidat ce trebuia ales triumfal. Ele au fost complet contrafăcute. Într-o țară a cărei cultură era dominată ancestral de sentimentul antirusesc – atestat de două secole de folclor – și ai cărei țărani au fost forțați să-și vândă vitele sovieticilor pentru simple hârtii, cum ar fi putut embrionarul partid comunist, adus de tancurile Armatei Roșii, să câștige 90% din votul național în alegeri libere?

Contextul geo-istoric al regimului politic interbelic

Democrația nu pică din cer. O elită înțeleaptă poate să o pună în aplicare. Dar aceasta nu ajunge. Terenul trebuie să fie fertil. Oare era societatea românească interbelică destul de matură pentru o democrație adevărată? Anglia a devenit o democrație reală după 1867, dată până la care practicase o democrație de fațadă, cu vot restrâns timp de multe generații. Doar șaisprezece țări erau cu adevărat democrații pluraliste în anii '30. Cincisprezece sau douăzeci de alte țări încercaseră în acea perioadă să adopte instituții democratice și eșuaseră deja. România este una dintre ele, la fel ca alte țări învecinate: Polonia, Iugoslavia, Bulgaria, Grecia, Austria și „surorile" ei latine – Italia, Spania, Portugalia.

Avantajele democrației mimate, așa cum a fost ea practicată în România pot fi cel mai bine evaluate printr-o trecere în revistă a țărilor vecine. Prin comparație cu aceste țări, virtuțile acestui tip de democrație apar mult mai clar.

În Iugoslavia, la alegerile din 1920 au participat 35 de partide politice. Regimul parlamentar a avut 24 de guverne în zece ani. Instabilitatea ministerială era chiar mai mare decât în Franța. Această țară multietnică era în pragul exploziei, încât regele a fost obligat să abroge Constituția din 1921 și să promulge o alta, instalând o dictatură care va supraviețui și după moartea sa (1934), până la ocuparea țării de armata germană în 1941. În Ungaria, ca urmare a Primului Război Mondial și după o scurtă dictatură comunistă, amiralul Horthy a instalat un regim dictatorial de dreapta ce va dura un sfert de secol. În Polonia, s-a instaurat un regim democratic și s-au ținut alegeri de câteva ori, ultima dată în 1930. Dar regimul era dominat de un singur om, mareșalul Pilsudsky. În 1935, un regim autoritar a suprimat partidele politice. În Bulgaria, s-au ținut alegeri libere după Primul Război Mondial. La alegerile din 1927, 30.000 de candidați au luptat pentru 276 de locuri în adunarea legislativă –

Sobranie. Cu toate acestea, puțin timp după aceea, dictatura a înlocuit democrația, care, astfel, a avut o viață foarte scurtă. Ca și în Grecia, prea multă efervescență democratică a deschis calea dictaturii în 1936. Chiar în Austria, Dolfus și Schussnigg au înmormântat tânărul regim democratic. Singurul stat din centrul și estul Europei, care a continuat să practice democrația, de la început și până la colaps, a fost Cehoslovacia, în acel timp, probabil una dintre cele mai bogate douăsprezece țări ale lumii în termeni de PIB pe locuitor.

Principalul numitor comun al tuturor acestor țări era nevoia de a-și consolida identitatea națională. Toate erau încă în faza constituirii națiunii, timp în care conflictele dintre clasele sociale rămâneau în umbră.

Toate aceste țări erau, de asemenea, plasate între doi coloși și au fost ocupate mai întâi de armata germană și apoi de Armata Roșie. Conceptul de „periferie" este astăzi foarte des folosit în sociologia politică. Dar este un concept vechi, aplicat pentru prima oară țărilor din estul Europei în perioada dintre cele două războaie mondiale. Eșecul experiențelor democratice în aceste țări mici nu poate fi explicat fără a avea în vedere situarea lor între două imperii totalitare. Dacă Rusia și Germania ar fi fost, ele însele, niște țări mici, ideologia extremistă care s-a dezvoltat înlăuntrul hotarelor lor n-ar fi avut efectul pe care îl cunoaștem. Proporțiile și potențialul lor militar au condiționat viața politică în cordonul sanitar, din Finlanda până în Grecia. Din 1945, vocabularul s-a schimbat, multe din aceste țări fiind numite „sateliți".

Într-un astfel de context internațional, democrația mimată apare, retrospectiv, ca cel mai mic rău. Jocul alternanței la putere, chiar dacă este în parte artificial, este preferabil monopolizării puterii de către un singur om sau un singur partid pentru o întreagă generație.

Sistemul politic românesc a avut aparent, în aceste decenii, toate trăsăturile caracteristice unei democrații moderne și competitive: alegeri periodice (zece alegeri legislative în nouăsprezece ani), reprezentare proporțională, favorizând existența mai multor partide independente (de la șapte la zece partide), o participare electorală relativ ridicată, un Parlament învestit cu legitimitate politică, o justiție independentă, o armată aflată sub control politic, respect pentru libertățile civice de bază și drepturile politice (în special, libertatea cuvântului, a presei, a întrunirilor), occidentalizarea claselor politice. Dar sistemul avea, în parte, la temelie, alegeri fictive.

Într-o democrație mimată este sau poate fi multă democrație! În politică, ficțiunea este, câteodată, inevitabilă și chiar necesară. Dacă am face un clasament al sistemelor politice din acea vreme în funcție de gradul lor de democrație – presupunând că o asemenea măsurătoare ar fi posibilă – democrația mimată românească ar fi fost probabil evaluată ca a douăsprezecea în Europa și a douăzecea în lume, lăsând în urmă nenumărate țări. Noțiunea de democrație mimată nu trebuie luată în sens peiorativ. Analitic, este neutră.

În cimitirul democrațiilor

La izbucnirea celui de-al Doilea Război Mondial existau în lume puține democrații pluraliste. În acel moment, în 1939, Europa era cimitirul a cincisprezece democrații care se prăbușiseră între 1922 și 1938: Polonia, Ungaria, Bulgaria, Iugoslavia, Grecia, Germania, Italia, Austria, Spania, Portugalia, Cehoslovacia, Lituania, Letonia, Estonia și România. Dar tocmai în România, regimul democratic – fragil și parțial fictiv – a rezistat cea mai lungă perioadă de timp. Foarte puțin după, mai multe democrații care au supraviețuit încă în Europa au fost ocupate de armata germană și distruse (Franța, Belgia, Țările de Jos, Norvegia, Danemarca). Singurele democrații care au scăpat ocupației au fost Anglia și Irlanda în insulele lor, Suedia, Elveția și, într-un sens, Finlanda. Este un fapt istoric, uitat în mod curios, că România a fost, împreună cu Finlanda, singura țară implicată în războiul de pe un continent oprimat care nu a fost efectiv ocupată de armata germană. Aceasta nu a avut nevoie să tranziteze teritoriul național decât în nordul Moldovei, în Bucovina și Basarabia. Trupele germane nu au pătruns niciodată în Transilvania.

Astăzi peste o sută de națiuni au Parlamente și țin „alegeri". În multe dintre ele Parlamentul este o instituție lipsită de putere: alegerile sunt *pro forma*, fără opoziție și au ca rezultat majorități impresionante. Potrivit acestui criteriu, putem număra printre cele 180 de națiuni independente între 30 și 35 de democrații pluraliste adevărate, care au dăinuit mai mult de o generație. În multe alte țări, semințele democrației au fost aruncate, dar solul n-a fost fertil. Este probabil că în anul 2000 vor fi, printre națiunile independente ale lumii, mai multe democrații fictive decât reale. Un asemenea punct de vedere pesimist este bazat pe o extrapolare ipotetică a curbelor care reflectă orientările politice, economice, sociale și culturale. Rămâne de văzut dacă democrațiile fictive vor fi mai numeroase decât dictaturile monopartite, conducerile militare, regimurile autoritare și sistemele totalitare.

În rezumat

Mecanismul democrației românești este redat în mod lapidar prin ce spunea odată Petre Carp, adresându-se regelui: „Dați-mi puterea și eu vă dau Parlamentul!". După ce regele însărcina un partid politic sau o grupare politică cu formarea guvernului, acesta „făcea", după câteva săptămâni, alegeri parlamentare și obținea întotdeauna procente covârșitoare, astfel încât partidul aflat la guvernare își forma în Parlament o majoritate de care putea dispune în voie. Regulile clasice ale parlamentarismului, după care guvernul trebuie să fie o emanație a Parlamentului, au fost inversate în aplicarea principiilor

democrației în România, Parlamentul devenind astfel expresia guvernului. În practica electorală românească nu s-a întâmplat niciodată ca guvernul să fie pus în minoritate la alegeri.

Democrația mimată are trăsături sistemice care o diferențiază clar de orice alt sistem politic: 1. În contrast cu oligarhiile cu sufragiu restrâns, cum a fost Anglia înainte de 1867, aceasta este bazată pe sufragiul universal; 2. Este un sistem bipartit sau multipartit, nu un sistem cu un singur partid dominant, cum este în Mexic sau India; 3. Puterea trece de la un partid (sau coaliție) la altul – nu este monopolizată de un singur partid; 4. Competiția între elite este mai puternică decât între masele participante la jocul politic, altfel decât în democrațiile „consociaționale"; 5. Șeful statului are o autoritate tradițională sau este ales de un corp electoral sau este un lider carismatic, legitimitatea sa nefiind bazată pe sufragiul direct al maselor, ca în regimurile prezidențiale.

Retrospectiv, regimul stabilit de regele Carol al II-lea apare ca cel mai bun posibil în circumstanțele epocii. Să nu uităm că în momentul în care democrația de fațadă s-a prăbușit, în 1937, pe întreaga planetă nu mai erau decât șaisprezece democrații reale. O țară mică strivită între doi coloși nu putea evita răul cel mai mare decât printr-o politică abilă. Și răul cel mai mare a fost evitat.

Capitolul 10

Piramida răsturnată. Originea socială a parlamentarilor din România

După *Almanahul financiar, industrial şi comercial al României 1918-1919*, în 1919, 1.000 de familii posedau 800.000 ha şi 476.000 de familii 950.000 ha; 81% din populaţia ocupată în agricultură, cam 900.000 de familii, posedau 2.500.000 ha. Reforma agrară din 1921 a redistribuit jumătate din terenurile arabile între un milion şi jumătate de beneficiari, care a obţinut fiecare în medie 10 acri. În 1939, 6,7% de ferme cu peste 125 acri acopereau o treime din terenurile arabile. Puterea şi patronajul boierilor au fost deci considerabil reduse. Între cele două războaie, mai puţin de 2% dintre fiii de ţărani mergeau la studii peste şcoala primară. Proporţia analfabeţilor era, în 1920, una dintre cele mai mari din Europa. Ea avea să se reducă în anii '30.

Ce fel de Parlament se va naşte din reforma agrară şi din introducerea sufragiului universal masculin? Vom putea răspunde printr-o analiză comparată a compoziţiei sociale a acestui Parlament cu compoziţia socială a cîtorva parlamente europene.

Dansul electoral poate fi ilustrat prin cifrele următoare: Partidul Naţional Liberal obţinuse la alegerile din 1922, 1927, 1931, 1934, când se afla la putere în ziua alegerilor, în total la aceste patru alegeri, 1.010 mandate parlamentare. La alegerile din 1928 şi 1932, însă, când se afla în opoziţie în ziua alegerilor, n-a mai obţinut decât un total de 57 de mandate pentru ambele alegeri.

Partidul Poporului nu obţinuse decât 8 mandate la alegerile din 1922 şi un singur mandat la alegerile din 1927, când nu se afla la guvernare. În schimb, la alegerile din 1926, instalându-se la putere cu câteva săptămâni înainte, a „câştigat" 265 de mandate.

Compoziţia socială a Parlamentului

Am putea grupa diversele profesiuni în nouă categorii: 1) jurişti 2) proprietarii funciari; 3) universitarii şi profesorii de liceu; 4) notabilităţile

săteşti; 5) oamenii de afaceri; 6) jurnaliştii; 7) medicii şi farmaciştii; 8) inginerii; 9) sindicaliştii şi funcționarii.

Avocații

Grupul cel mai numeros era cel al avocaților şi notarilor, între care cvasitotalitatea erau avocați, în medie 42% în Cameră şi 26% în Senat (29% din Senat dacă acest procent se calculează fără a ține seama de senatorii de drept apolitici). Pentru Camerele reunite, ponderea lor era de 35,5%.

În ciuda alternanței majorității parlamentare, proporția avocaților era întotdeauna importantă:

Tabelul 16

Legislatura în procente	**1922-26**	**1926-27**	**1927-28**	**1928-31**	**1931-32**	**1932-33**	**1934-37**
Cameră	36	40	47	45	40	41	45
Senat	30	25	31	36	25	32	24

Desigur, în toate Parlamentele europene din Europa, avocații erau numeroşi, dar proporția lor pare să fi fost mai puternică în parlamentul românesc decât în altele: numai 21% dintre deputații francezi aleşi în 1936 erau avocați, iar în Anglia, înaceeaşi perioadă, ponderea avocaților era, în medie, de 23%.

Avocații erau numeroşi în cea mai mare parte a Parlamentelor pentru că această profesie cerea foarte multe calități întrunite de oamenii politici: cunoştințe de drept public, capacitate de a se exprima clar.

Sub regimul censitar de dinainte de 1914, avocații nu deținеau decât locul al doilea: 28,5% în Cameră şi 23,6% în Senat (în 1911).

Proprietarii funciari

Am putea distinge printre proprietarii funciari două categorii: marii nobili, „boierii", care nu exploatau ei înşişi terenurile pe care le aveau şi cei care îl gestionau personal cu ajutorul unor intermediari. Primii aveau domiciliul în Bucureşti sau alte mari oraşe, posedând o vilă în fieful lor, unde îşi petreceau vara. Ceilalți locuiau la moşie. Locuința principală este deci criteriul distincției între cele două categorii, distincție care în anumite cazuri lasă o urmă de îndoială.

Înainte de Primul Război Mondial, grupul de boieri predomina în Parlament. El ocupa 45% dintre locurile din Cameră şi 48% din Senat. Reforma

agrară şi adoptarea votului universal au antrenat o diminuare a numărului proprietarilor funciari, aşa cum putem vedea în următorul tabel:

Tabelul 17

Legislatura în procente	**1922-26**	**1926-27**	**1927-28**	**1928-31**	**1931-32**	**1932-33**	**1934-37**
Cameră	15	14	12	10	14	11	16
Senat	18	21	19	10	15	17	17

Mulţi avocaţi erau proprietari de terenuri. Ei îşi exersau mai mult sau mai puţin profesiunea, dar din punctul de vedere al averii, erau înainte de toate proprietari funciari.

Pentru a determina proporţia acestor avocaţi-proprietari funciari, am recurs la unele cercetări care ne-au condus la estimarea numărului lor. O cincime dintre avocaţi posedau terenuri arabile mai mari sau mai mici. De altfel, dacă avocaţii au înlocuit proprietarii funciari, acest fapt s-a produs în virtutea unei filiaţii: cea mai mare parte erau fii, gineri sau nepoţi de moşieri.

Cum se face că ţăranii votau pentru proprietarii funciari şi nu alegeau alţi reprezentanţi, cum ar fi fost *a priori* logic, după opoziţiile şi lupta de clasă? Cauza este aceeaşi pentru anumite regiuni din Moldova, Muntenia şi Oltenia, ca şi pentru Franţa de Vest, Polonia, Ungaria, Japonia, Egipt, Italia meridională, Germania orientală şi America Latină: patronajul exercitat de către marii proprietari de pământ faţă de ţăranii care le munceau pământurile. Dimpotrivă, departamentele regiunii subcarpatice, unde proporţia ţăranilor liberi, proprietari de mici parcele era, chiar înainte de reforma agrară, mai mare decât în câmpia dunăreană, au trimis în Parlament mult mai puţini proprietari funciari. Din punct de vedere comparativ, numărul proprietarilor funciari prezenţi în Parlament ne apare, astfel, ca normal.

În Marea Britanie, unde sectorul primar nu constituia spre mijlocul secolului al XIX-lea decât o treime din economia ţării, mari proprietari funciari deţineau majoritatea mandatelor în Camera Comunelor. În 1867, Partidul Conservator a continuat să rămână partidul pământului, în pofida reducerii censului. Proporţia deputaţilor proprietari funciari în timpul regimului censitar era aproape aceeaşi, atât în Marea Britanie, cât şi în România, dacă ţinem seama însă de un anume decalaj de timp. După războiul din 1914, s-a constatat o schimbare radicală în cele două ţări: 2% de proprietari funciari în Camera Comunelor, iar în Parlamentul român, de patru ori mai puţini decât la începutul secolului.

În Franţa, unde spre sfârşitul secolului al XIX-lea, sectorul primar reprezenta mai mult de jumătate din economie, proporţia deputaţilor-proprietari

funciari era, în primele legislaturi ale celei de-a III-a Republici, relativ importantă. Ea a scăzut progresiv. Cifra cea mai mică se înregistrează în 1936-40: 8%, dintre care unii posedau titluri patriciene.

Cum sectorul primar ocupa, în România, între anii 1920-1940, un loc de două ori mai important decât în Franța, și de opt ori mai important decât în Marea Britanie, din aceeași epocă, observăm pentru toate cele trei țări un raport constant între proporția sectorului primar și ponderea deputaților-proprietari funciari. În Franța, 40% pentru sectorul primar și 8% pentru proprietarii funciari; în Marea Britanie, 10% pentru sectorul primar și 2% pentru proprietarii funciari; în România, respectiv 75% și 12%. Raportul este, deci, de cinci. În lumina acestei comparații, proporția proprietarilor funciari care dețin un loc în Camera română, în perioada dintre cele două războaie mondiale, apare, deci, ca normală.

În legislaturile 1928-31 și 1932-33, numărul propreitarilor funciari a fost mai mic decât în alte legislaturi. Cauza o constituie răsturnarea majorității parlamentare.

Profesorii

Profesorii constituie unul din grupurile cele mai importante din Parlamentul românesc. Pentru 7 legislaturi, putem număra 6% de profesori universitari (dintre care mulți la Facultatea de Drept) și 6% de liceu la Cameră, și aproape tot atâția în Senat: 7% și 6/.

Rolul jucat de profesorii universitari în viața politică a unei țări este cu atât mai mare, cu cât mai puțin răspândită este cultura și cu cât societatea este mai puțin diferențiată. Este vorba despre un fapt paradoxal în aparență, dar dacă ne gândim bine, perfect explicabil. Într-o țară în curs de dezvoltare, universitatea, armata, clerul superior, magistratura, înalta administrație etc. umplu relativa absență a cadrelor politice. Adeseori, armata joacă rolul cel mai important, ca în America Latină într-o anumită epocă. La fel clerul superior în Spania sau înalta administrație în Austria. În România, acest rol l-au avut universitarii.

Anumiți universitari au jucat un rol mare: Madgearu, Iorga, Gusti etc. au fost, pentru România, ceea ce fuseseră De Sanctis, Croce, Einaudi pentru Italia, Beveridge în Anglia sau cei doi Preuss în Germania. Proporția profesorilor universitari a fost mai mare în legislatura 1931-1932: 11% în Cameră și 9% în Senat. La alegerile din 1931, prezidate de un guvern în fruntea căruia se găsea un profesor (Iorga), candidații universitari au fost și mai

numeroşi. Şi dacă nivelul dezbaterilor în timpul acestei legislaturi a fost mai înalt decât în altele, aceasta s-a întâmplat graţie lor[1].

În ce-i priveşte pe profesorii de liceu, ei formau un grup important în Parlament. Ei reuşiseră să fie aleşi pentru că erau, într-un anume fel, notabilii oraşelor de provincie. Dacă în Franţa cea mai mare parte a profesorilor de liceu aparţineau stângii, în România ei se repartizau egal între marile partide.

Notabilităţile satului: învăţătorii şi preoţii

Notabilităţile satului erau, în general, institutorii şi preoţii, aproape toţi de origine ţărănească. Într-o ţară eminamente agrară cum era România, ne-am fi putut aştepta ca aceştia să fi fost prezenţi în număr deosebit de mare în Parlament. Ei erau însă mai puţini decât alte categorii pe care le-am examinat până acum: 5,5% institutori şi 3,6% preoţi în Cameră şi, respectiv 4% şi 6% în Senat. Această proporţie de preoţi este totodată foarte slabă dacă ţinem cont de infrastructura ţării şi foarte mare dacă luăm în considerare numărul de ecleziaşti în Parlamentele anumitor ţări occidentale. Cel puţin să fi fost ei reprezentanţi fideli ai lumii satelor! Roberto Michels a descris schimbările psihologice care se produceau la militanţii de origine proletară din Partidul Social-Democrat german atunci când ajungeau în posturi importante, fie în partid, fie în Parlament. Foarte adesea, omul politic încetează să mai împărtăşească sentimentele grupului social de origine, din chiar momentul în care parvine la poziţii înalte. Fapt adevărat mai ales pentru institutorii şi preoţii deveniţi parlamentari: ei se schimbă atât fizic, cât şi psihologic, atât costumul, cât şi mentalitatea. I. Brătianu spunea despre ei: „Mi-e frică de oamenii de origine ţărănească care au devenit boieri". Să notăm aici doar că cele două categorii de notabili rurali erau solicitate de partide şi că, dacă preotul adera la unul dintre ele, institutorul se îndrepta spre partidul rival şi invers. Statutul preotului ortodox era, de altfel, destul de diferit de cel al preotului catolic sau chiar al pastorului. În vreme ce în cea mai mare parte a Europei de Vest, Biserica şi statul erau separate, în România colaborau. Toţi episcopii erau senatori de drept. În 1938, şeful Bisericii, Patriarhul, a fost numit prim-ministru, dar el nu dispunea în mod real de putere. Partidele politice odată dizolvate, Coroana nu a mai ezitat să se folosească de prestigiul Bisericii şi, de asemenea, de cel al unor mari profesori universitari.

În ce-i priveşte pe ţărani, care constituiau trei pătrimi din populaţia ţării, niciodată n-au fost mai mulţi de 0,4% în Cameră şi 0,2% în Senat. Mai mult, trebuie precizat că cei mai mulţi nu erau, propriu-zis, cultivatori cu cooperatori. Acesta este un fenomen general: în toate ţările ţărănimea este slab reprezentată

[1] Legionarii Gărzii de Fier au asasinat mulţi profesori universitari, între care doi rectori.

în Parlament, în raport cu importanța sa numerică, pentru că potențialul politic al unei clase sociale este funcție de forța sa economică.

Reprezentarea parlamentară a diverselor clase sociale depinde, în fapt, de nivelul lor economic. Țărănimea este cu atât mai puțin reprezentată în Parlament cu cât este mai numeroasă, pentru că acolo unde reprezintă o mare parte din populație este, de asemenea, săracă, în timp ce în țările în care are o pondere redusă, cunoaște un nivel de viață mai înalt. În aceste ultime țări, ea se opune lumii urbane, pentru că este o minoritate și pentru că foarfeca prețurilor agricole și industriale este pentru ea o problemă capitală, în vreme ce, în țările cu preponderență țărănească, artizanatul rural este dezvoltat. La rândul lor, nivelul de viață și intensitatea legăturilor cu lumea urbană favorizează apariția conștiinței sociale. O clasă socială care nu o posedă nu poate juca un mare rol politic. Era mai ales cazul țărănimii danubiene. Fermierii danezi sau suedezi, mai conștienți de importanța lor, mai bine organizați, mai combativi, erau reprezentați de un număr relativ mai mare de parlamentari ieșiți din rândurile lor decât țărănimea danubiană.

Marx a caracterizat foarte bine țărănimea în general și mai ales pe cea din Europa de Est, comparând-o cu un sac cu mere. Prin tipul lor de habitat și prin munca lor, prin izolarea în care trăiau, prin mentalitatea lor gregară, țăranii au rămas departe de luptele lor politice. Ei nu au știut să joace rolul pe care îl oferea sufragiul universal. Alte categorii profesionale s-au ocupat de interesele lor. Montesquieu spunea că „poporul este admirabil în alegerea celor cărora le încredințează o parte din autoritatea sa". El își făcea iluzii, cel puțin în ce-i privește pe țărani.

Industriași, financiari, comercianți

Filiația, pe care am observat-o între proprietarii de pământ înainte de 1914 și avocații de după 1919, este și mai directă în ceea ce-i privește pe industriași, bancheri și o parte a inginerilor. Încă din ultimul sfert al secolului XIX, bogăția funciară a început să se transfere spre industrie și bănci, proces desăvârșit mai curând, într-o foarte mare măsură și într-un ritm mai rapid în Europa de Vest. În România, ca și în Marea Britanie, cea mai mare parte a capitalurilor industriale proveneau din latifundii. În cele două țări, mulți dintre noii industriași au moștenit proprietăți funciare. Într-adevăr, dacă stabilim arborele genealogic al posesorilor de capitaluri industriale și financiare români, membri ai Parlamentului, am constata că ei descind în cea mai mare parte din marile familii de moșieri. Sub regimul censitar foarte puțini industriași, ingineri proprietari de întreprinderi industriale și financiari erau în parlament: circa 2% în 1911 și aceștia foarte legați de cercurile guvernamentale. În perioada dintre

cele două războaie, ei pătrund aici într-un număr mai mare: aproximativ 5% în Cameră şi tot atâția în Senat.

Dar influența exercitată de cercurile financiare şi de marea industrie a fost mai mare decât lasă să se vadă procentajul respectiv. În fapt, aproape o cincime dintre parlamentari erau membri în consiliile de administrație ale unor societăți anonime. Am constatat aceasta examinând diverse anuare financiare. Fără îndoială, importanța diverselor societăți anonime era foarte variabilă. Din această cauză, am apelat la anuarul financiar al Europei dunărene *Compas*, publicat, între cele două războaie mondiale, de Gustave Leonhard la Viena, care nu menționa decât numele administratorilor societăților celor mai importante. Figurau doar vreo zece parlamentari români. Totuşi, dacă ținem cont de familie, proporția parlamentarilor legați de marile afaceri era şi mai mare.

Printre parlamentarii administratori de mari societăți rebuie să distingem două categorii: cei care erau administratori înainte de a deveni parlamentari şi cei care au pătruns în consiliile de administrație după ce au intrat în Parlament. Primii erau, cel mai adesea, administratori efectivi, ceilalți mai ales administratori onorifici. Unii dintre cei dintâi îşi datorau mandatul, după presa din epocă, faptului că au finanțat partidul. Cei din a doua categorie, în schimbul unor tantieme pe care le încasau, interveneau pe lângă puterea publică în favoarea societăților lor. Puteau obține astfel pentru ele contracte cu statul şi municipalitățile (furnituri pentru armată, contracte de lucrări publice etc.).

Este dificil de elucidat influența ocultă exercitată de grupurile de presiune financiare şi industriale asupra guvernanților. Primul pas pe această cale este cel de a afla câți dintre marii oameni de afaceri dețineau mandate parlamentare. Al doilea, de a descoperi proporția parlamentarilor care, fără a fi în principal oameni de afaceri, erau legați de bănci, marea industrie sau de marii comercianți, prin simplul fapt că dețineau atât un loc în Parlament, cât şi unul într-un consiliu de administrație.

Banca Națională, fondată în 1880, şi Banca Românească, fondată în 1911, se găseau în mâinile liberalilor. Partidul Conservator dinainte de 1914 era legat de Banca Națiunii. În consiliul de adminstrație al Băncii Marmoroş-Blanc & Co, se găseau membrii principalelor partide. Astfel, această bancă putea beneficia de favoruri guvernamentale indiferent de partidul aflat la putere.

Să notăm cu titlu de comparație că în Franța, în anii 1925-35, în jur de o cincime dintre parlamentari erau membri ai consiliilor de administrație ale unor societăți anonime, iar în Anglia, aproape un sfert. Fără îndoială, sectorul secundar şi terțiar în aceste țări dețineau un loc mult mai important în economia națională, mai ales în Anglia, dar problema rămâne aceeaşi, pentru că dezvoltarea acestor două sectoare se traducea printr-o creştere a numărului muncitorilor, al funcționarilor şi al micilor intermediari şi, în subsidiar, printr-o anumită creştere a numărului deținătorilor de acțiuni şi obligații.

Jurnaliștii

Proporția jurnaliștilor printre parlamentari a fost slabă: 3,5%. În Franța, mulți jurnaliști deveneau deputați și orice parlamentar era într-un fel jurnalist prin colaborarea la ziarele difuzate în circumscripția sa. În România, cu rare excepții, calea spre un loc în Parlament nu se deschidea prin debutul în jurnalistică. Presa penetra puțin în mediul rural, unde numărul de analfabeți era foarte mare. Putem observa aici incidența nivelului cultural al corpului electoral asupra compoziției profesionale a Parlamentului. Într-un mediu în care nu sunt mulți cititori de presă, ziaristul nu se poate face cunoscut în masa de electori. În plus, un sistem electoral bazat pe votul proporțional nu favorizează candidații independenți. În consecință, un jurnalist chiar dacă a obținut audiență într-o fracțiune a corpului electoral trebuie să ceară învestitura unuia dintre marile partide. Dar acestea din urmă preferau să-i propună conducerea presei proprii decât să-i ofere un loc în Parlament. Candidatura independentă favorizează mai mult alegerea jurnaliștilor, mai ales dacă presa provincială cunoaște o largă difuzare.

Medicii

În toate Parlamentele erau medici. Natura profesiei lor îi plasa în contact cu numeroși electori. Aceștia se simțeau, într-o oarecare măsură, recunoscători față de medic. În plus, în mediul provincial medicul șef al spitalului era una dintre notabilitățile orașului sau a regiunii. Aproape toți parlamentarii medici au reprezentat circumscripții provinciale unde profesia de medic nu era lipsită de priză electorală.

Ofițerii

Numărul redus al ofițerilor se explică printr-o dispoziție a Legii electorale care le permitea să candideze numai dacă demisionau din armată. În consecință, cu excepția generalilor care erau senatori de drept, puțini militari au ajuns în Parlament. Totuși, rolul politic jucat de ofițerii superiori era foarte important, mai ales ca miniștri de război. Dictatura „carlistă" instaurată la începutul anului1939 a favorizat accesul a numeroși militari în funcții guvernamentale. Lovitura de stat din 1940 a fost dată de un general care a guvernat apoi sprijinindu-se pe armată și alegând ca principal adjunct un profesor universitar. Ei au fost înlăturați în august 1944 de un alt general care acționa în numele regelui și al liderilor democrați. În România, ca în multe alte țări, în perioada pregătirii unui război, în timpul acestuia și imediat după încetarea ostilităților, militarii s-au impus ori s-a făcut apel la serviciile lor.

Sindicaliştii

În cele şapte legislaturi, doar 0,7% dintre deputaţi, erau, în medie, sindicalişti, muncitori sau funcţionari. După Legea electorală din 1926, numai partidele care întruneau cel puţin 2% din voturile electoratului puteau participa la distribuţia locurilor în Parlament. Or, Partidul Muncitoresc (Comunist), care şi-a schimbat de trei ori numele, nu a atins acest procentaj decât la alegerile din 1931; cei cinci aleşi, între care trei erau muncitori, nu au fost validaţi. De altfel, acest partid a fost de mai multe ori scos ăn afara legii.

Să reţinem că ţăranii, muncitorii şi funcţionarii care constituiau împreună aproape nouă zecimi din electorat nu ocupau decât 2% din locurile parlamentare sau, considerând institutorii şi preoţii din parohiile rurale ca reprezentanţi autentici ai ţăranilor, puţin mai mult de o zecime.

Profesioniştii politicii

După formula lui Max Weber, un om politic profesionist este un om care trăieşte din politică şi pentru politică, în sensul că veniturile sale provin din activitatea politică, din funcţiile politice pe care le ocupă şi care în acelaşi timp are o vocaţie, o pasiune politică. În România interbelică existau relativ puţini profesionişti ai politicii pentru că indemnizaţiile parlamentare erau insuficiente şi pentru că alternanţa partidelor la putere şi evoluţia electorală în zig-zag nu permiteau decât unui număr mic de deputaţi să întreprindă o lungă carieră politică. Este adevărat că pentru unii mandatul parlamentar aducea indirect avantaje substanţiale.

Consultând diverse anuare, am identificat anumiţi parlamentari ca fiind oameni politici de meserie, care nu exersau altă profesie. Ei au intrat în viaţa politică din tinereţe, în rândul cadrelor medii ale unui partid, gravitând în jurul şefilor. Câţiva lideri nu şi-au indicat profesia. Între alţii, Ion Brătianu-fiul, ca şi tatăl său, era un om politic *avant la lettre*. El nu şi-a terminat studiile de drept. Alţii au completat rubrica referitoare la profesie prin „primar" sau „fost prefect". Câţiva aveau studii în Litere, dar fiind bogaţi, nu au exersat niciodată o altă meserie decât politica. Să remarcăm, în trecere, că o competenţă politică şi guvernamentală este una directorială şi că nu este întotdeauna nevoie ca un om politic să posede o formaţie tehnică sau profesională. Adesea, specializarea limitează lărgimea vederii unui lider politic. Pentru probleme de detaliu, el poate cere avizul tehnicienilor.

În rezumat

Primele trei categorii: avocaţi, proprietari funciari şi universitari, formau împreună două treimi (67%) din efectivul Camerei, iar în Senat, adăugând aici şi senatorii de drept, aproape tot atâta (65%).

Sub un alt unghi, în jur de o jumătate dintre deputați proveneau din profesii liberale: avocați, jurnaliști, medici, farmaciști și câțiva ingineri. În Senat, profesiile liberale reprezentau mai mult de o treime.

Mai mult de o șesime (18% în Cameră și 17% în Senat) dintre parlamentari aparțineau corpului profesoral: profesori universitari, profesori de liceu, institutori.

Aproape un sfert dintre deputați erau funcționari de stat: profesori de ambele grade, institutori, preoți, funcționari superiori, generali, secretari de primării și câțiva pensionari. Printre senatori, aproximativ tot atâția, iar dacă adăugăm senatorii de drept (episcopi și foști magistrați superiori), mai mult de o treime.

Din punct de vedere al instrucției, putem reține că cel puțin două treimi dintre deputați posedau titluri universitare, fiind avocați, profesori universitari sau de liceu, oameni de litere, jurnaliști, ingineri, medici, farmaciști, ofițeri și înalți funcționari, dar este sigur că mulți dintre proprietarii funciari, industriași sau bancheri, „pensionari", „ofițeri în rezervă" etc., urmaseră și ei studii superioare. Nu am fi departe de realitate spunând că aproximativ 80% dintre deputați primiseră o instrucție universitară. În Senat, proporția era aceeași. Or, cel mult 3% dintre electori beneficiau de o asemenea instrucție. Capilaritatea socio-politică este deci, în mare măsură, în funcție de formarea intelectuală, și aceasta în toate țările. Câteva nuanțe se impun totuși. O analiză mai adâncită ar face să apară, pentru această perioadă, o corelație invers proporțională între procentul de parlamentari cu instrucție universitară și cel al electorilor care au urmat studii secundare sau superioare. Principala explicație a acestui fenomen ar fi că țările în care cultura este cel mai răspândită sunt puternic industrializate, cu efective importante de muncitori și funcționari. Aceștia, spre deosebire de țărani, au o conștiință socială dezvoltată și votează pentru candidații ieșiți din același mediu social cu ei.

Compoziția socială a Parlamentului poate fi ilustrată printr-o piramidă răsturnată cu capul în jos. Într-adevăr, categoriile sociale cele mai numeroase – țărani, muncitori, funcționari, artizani – nu erau, în mod practic, reprezentate.

Clase sociale și partide politice

În ciuda complexității raporturilor între clasele sociale și partidele politice, se pot degaja, în cea mai mare parte a țărilor, corelații destul de nete. Pot fi adoptate mai multe criterii, între care originea socială a parlamentarilor. Într-adevăr, ceea ce distinge partidele unele de altele, nu este numai originea socială a militanților lor de la bază și a electoratului lor, ci mai ales cea a liderilor și a cadrelor.

Tabelele care vor urma reprezintă profesiile de deputaţi şi senatori din cele trei partide principale, partide cu vocaţie parlamentară, ca: Partidul Naţional Liberal care a alternat la putere cu Partidul Poporului (între 1920 şi 1927) şi cu Partidul Naţional Ţărănesc (după 1928). Din confruntarea acestor tabele nu rezultă nicio diferenţă notabilă în ceea ce priveşte originea socială a cadrelor lor parlamentare. Să începem cu grupul cel mai numeros, cel al oamenilor legii.

Avocaţii deţineau aceleaşi poziţii în cele trei partide: în Cameră, o medie de 44% pentru primul, 39% pentru al doilea şi 44% pentru al treilea. În Senat, proporţia avocaţilor în cele trei partide era de acelaşi ordin. Să notăm totuşi că în primii ani ai existenţei sale, înainte de fuziunea cu Partidul Naţional din Transilvania, Partidul Ţărănesc numără printre deputaţii săi relativ puţini avocaţi: în 1925, numai o cincime. Dar pe măsură ce el s-a „îmburghezit", mai ales ca urmare a fuziunii sale cu Partidul Naţional, a început să numere mai mulţi avocaţi în eşaloanele sale superioare. Iată repartiţia detaliată a avocaţilor pentru două dintre partidele cu vocaţie guvernamentală:

Tabelul 18
Avocaţi printre deputaţi

Partide %	**Legislaturi**							**Medii**
	1922-26	1926-27	1927-28	1928-31	1931-32	1932-33	1934-37	pentru şapte legisl.
P.N.L.	41	44	46	41	50	46	44	44
P.N.Ţ.	27	45	44	46	63	43	48	44

Erau oare notabilităţile săteşti, adică institutorii şi preoţii, mai numeroşi în Partidul Naţional Ţărănesc care pretindea că reprezintă clasa ţărănească, decât în Partidul Naţional Liberal? Într-o măsură, da. Atât în Cameră, cât şi în Senat, institutorii ataşaţi Partidului Naţional Ţărănesc erau, proporţional, de două ori mai numeroşi decât cei din Partidul Naţional Liberal: 10% contra 4% în prima Cameră şi 7,5% contra 3,8% în cea de-a doua. La fel pentru preoţi. În ce priveşte cultivatorii, cooperatorii şi secretarii de primării rurale, numărul lor era neglijabil: în jur de 1% pentru fiecare partid în fiecare dintre cele două Camere.

În ciuda acestei mici diferenţe faţă de Partidul Naţional Liberal, parlamentarii de origine ţărănească nu constituiau decât o şeptime din efectivul Partidului Naţional Ţărănesc în Cameră şi o şesime în Senat. Justifică oare această proporţie titlul pe care şi-l aroga, de Partid Naţional Ţărănesc? În vreme ce 14% dintre deputaţii săi şi 17% dintre senatori aveau rădăcini în ţărănime,

același partid număra în Cameră 9% și în Senat 14% de proprietari funciari. Mai mult, originea socială a unui om politic care accede la poziții înalte nu garantează că el va continua să se identifice cu mediul său de origine. În sfârșit, un alt aspect ar trebui semnalat și anume ordinea candidaturilor, locul acordat institutorilor, preoților, cultivatorilor, cooperatorilor și secretarilor de primării rurale pe listele de candidați.

Partidele cu vocație parlamentară, la alegerile la care au participat când se aflau în opoziție, nu reușeau să trimită în Parlament decât un număr mic dintre candidați: cei din capul listei în câteva circumscripții, unde atingeau un număr relativ mai mare de voturi. Prin repartizarea mandatelor la scară națională, primii înscriși pe listele din aceste circumscripții primeau locurile acordate partidului lor. Dar capii de listă, mai ales în circumscripțiile în care poziția partidului era mai bine consolidată decât în alte părți, erau aproape întotdeauna liderii. În afara unor rare excepții, institutorii, preoții, secretarii de primării rurale, nu erau decât pe locul al treilea, al patrulea sau al cincilea: ei nu obțineau decât în mod excepțional mandate la alegerile la care se aflau în opoziție.

Dimpotrivă, la alegerile în care partidul lor se găsea la putere, acesta obținea majoritatea sau cel puțin 40% din voturi și, prin efectul primei majoritare, 2/3 sau 3/4 din mandatele parlamentare. La aceste alegeri, numai ultimul sau ultimii doi candidați înscriși pe listele județene nu erau aleși. De data aceasta, candidații care figurau pe al patrulea sau al cincilea loc deveneau „reprezentanți ai națiunii". Să presupunem că într-o circumscripție care trebuie să aleagă patru deputați, figurează pe locul trei, atât pe lista național-țărănească, cât și pe lista național-liberală, institutori. Acel partid care se află la putere obținea, de cele mai multe ori, trei mandate, iar celălalt, care se găsea în opoziție, un mandat. Învățătorul înscris pe locul trei pe lista majoritară era ales; celălalt trebuia să aștepte ca propriul său partid să acceadă la putere pentru a deveni, la rândul său, deputat.

Într-adevăr, la trei alegeri, în momentul cărora se afla în opoziție, Partidul Național Liberal a avut doar un singur învățător atât printre deputați, cât și printre senatori. Niciun preot, niciun secretar de primărie rurală, niciun cultivator nu a fost atunci ales pe listele național-liberale. Însă în patru alegeri, la care partidul avea în mâini guvernarea țării, toți învățătorii, preoții și secretarii de primării rurale, aparținând Partidului Național Liberal, au fost aleși, pentru bunul motiv că la aceste alegeri candidații săi de pe locurile trei și patru au fost aleși. Fenomenul nu este atât de net, dar totuși vizibil și pentru Partidul Național Țărănesc. La cinci alegeri, în timpul cărora se afla în opoziție, 7,3% dintre deputații săi erau învățători; la alte două, organizate când se afla la putere, 9,8%; în Senat, o medie de 4,6% pentru primele cinci, contra 8,5% pentru celelalte două.

Notabilii satelor nu deţineau în interiorul partidelor, nici chiar în Partidul Naţional Ţărănesc, decât o poziţie modestă, din punct de vedere numeric, dar mai ales psihologic. Oridinea candidaturilor constituia un baraj, care, de altfel, nu este singurul. Dozajul listelor este o practică obişnuită în demonstraţiile care adoptă scrutinul de listă.

În ciuda unei prezenţe relativ mai mari a notabilităţilor săteşti în rândurile Partidului Naţional Ţărănesc şi a mai multor oameni de afaceri printre deputaţii naţional-liberali, în ansamblu, parlamentarii celor două partide cu vocaţie guvernamentală aparţineau aceloraşi categorii profesionale, proveneau din aceleaşi medii sociale. Dacă este exact că partidele, chiar dacă preconizează programe diferite, reflectă mai mult sau mai puţin interesele celor care sunt cadre ale partidului, am putea adăuga că cele două partide cu vocaţie guvernamentală reprezentau aceleaşi interese sociale.

De altfel, acelaşi fenomen se producea în Camera Comunelor în vremea în care Partidul Conservator şi Partidul Liberal alternau la putere. Într-o ţară sau alta, deputaţii, aparţinând celor două partide cu vocaţie guvernamentală,

> „veneau, în mare, din aceleaşi regiuni sociale; ei vorbeau aceeaşi limbă, se mişcau în aceleaşi cercuri, depindeau de acelaşi fond de idei, gândeau la fel pentru că trăiau în aceeaşi manieră. Fără îndoială, existau între cele două partide divergenţe, dar disputele lor au fost întotdeauna, să zicem aşa, certuri de familie"[2].

În ţările mai diferenţiate din punct de vedere social, partidele reflectau într-o mai mare măsură diversele clase sociale şi, în consecinţă, repartiţia profesională a parlamentarilor pe partide era mai marcată, în timp ce în România, apolitismul ţărănimii restrângea, în fapt, arena luptelor politice la frontierele burgheziei citadine. Aceasta se repartiza în mod egal între cele două partide cu vocaţie guvernamentală.

Lumea rurală trăia retrasă în ea însăşi, ea nu ridica probleme de ordin social în aceeaşi măsură şi cu aceeaşi acuitate ca lumea muncitorească în ţările puternic industrializate. Reforma agrară fiind realizată, cea mai mare parte a ţărănimii obţinând parcela sa de pământ s-a demobilizat. Anunţarea, în 1917, a reformei agrare, în atmosfera creată de revoluţia rusă, în momentul în care jumătate din teritoriul Vechiului Regat era invadat de trupe inamice, s-a dovedit a fi un act foarte abil. Dacă s-ar fi întârziat, ţărănimea ar fi putut deveni un mediu de efervescenţă revoluţionară.

În Anglia, sub regimul censitar, scena politică nu se întindea dincolo de câteva categorii sociale. Consecinţa a fost o egală repartiţie a profesiunilor în cele două partide, Conservator şi Liberal. În România, datorită existenţei unei

[2] Harold LASKI, *Le Gouvernement parlementaire en Grande Bretagne*, 1948.

țărănimi numeroase, mai mult sau mai puțin indiferentă față de politică, reforma agrară a asigurat supraviețuirea unui regim censitar, în ciuda adoptării sufragiului universal.

Partidele minore

Să urmărim acum compoziția socială a partidelor minore. Putem remarca în Partidul Social-Democrat prezența unor intelectuali doctrinari. Printre deputații social-democrați, un sfert erau oameni de litere *extra-muros*, ținuți departe de universitate, iar aproape toți ceilalți erau muncitori, funcționari sau cooperatori. Intelectualii animau acest partid și nu elementul proletar, la fel ca în cazul partidelor social-democrate din Germania sau Austria și în opoziție cu laburismul englez care își datora forța sindicatelor. Deși Partidul Social-Democrat Român a fost creat înainte de sfârșitul secolului al XIX-lea, el rămânea slab din punct de vedere numeric. Un nume trebuie citat aici – cel al șefului și ideologului său, Dobrogeanu-Gherea, care nu a devenit însă niciodată parlamentar.

La rândul său, Liga de Apărare Național-Creștină reprezenta o fracțiune a micii burghezii moldovene. Ea era condusă de câțiva profesori de la Universitatea din Iași, care formau un sfert din deputații săi. Ceilalți erau profesori de liceu, avocați, bancheri sau medici. L.A.N.C. prezenta multe analogii cu Acțiunea Franceză, atât prin ideologia sa naționalistă, dar nu fascistă, cât și prin originea socială a conducătorilor și simpatizanților.

Se observă ușor, prin profesiile reprezentanților lor în Cameră, profunda diferență între Partidul Social-Democrat și L.A.N.C., deși amândouă erau organizații eminamente citadine care nu au reușit să penetreze la țară.

Printre aleșii minorităților etnice, trebuie să semnalăm „directorii de conștiință" care sunt reprezentanții naturali ai oricărei minorități aglutinate în masa unei națiuni majoritare, adică cei care scriu și predau în limba lor maternă: jurnaliștii, profesorii de liceu și, de asemenea, ecleziaștii minorităților protestante și catolice izolate într-o masă de ortodocși și uniați. Mai mult de jumătate dintre deputații care reprezentau minoritatea germană aparțineau acestor trei categorii profesionale. Populația de origine ungară, mai concentrată în anumite județe, era reprezentată, într-o mare măsură, de proprietarii funciari și de inevitabilii avocați, dar jurnaliștii și ecleziasticii erau și ei relativ numeroși în Cameră: o cincime din efectivul partidului.

Printre deputații membri ai Partidului German, aproape un sfert erau jurnaliști, iar printre deputații Partidului Maghiar, 13%, în vreme ce, scăzându-i pe deputații de limbă maghiară sau germană, proporția jurnaliștilor pentru restul partidelor nu era decât de 3%.

Minoritățile maghiară și germană aveau o presă scrisă în limba maternă abundentă și bine difuzată. Această presă constituia pentru ea un liant al rezistenței contra „românizării". Pe de altă parte, ea rămânea concentrată în câteva județe transilvane, reprezentarea proporțională a fost transformată aici într-un scrutin cvasi-majoritar. Legea electorală preconiza distribuirea locurilor mai întâi în județele în care o singură listă obținuse majoritatea absolută a voturilor (cu excepția listei declarate majoritare pentru întreaga țară), și abia pe urmă repartizarea la scară națională. Astfel, candidaturile locale, independente de marile partide naționale, aveau șanse în aceste județe. Candidaturile și presa locală bogată favorizau la maximum jurnaliștii.

Referitor la „aripile" detașate de marile partide, originea socială a parlamentarilor acestora era destul de omogenă. Aceste disidențe nu se datorau unei opoziții de ordin social, ci pur și simplu unor rivalități personale. Anumiți lideri nu suportau dominația altor lideri. Nu era loc în sânul aceluiași partid pentru doi șefi. Atunci unul dintre ei părăsea partidul, formând un altul. El se înconjura de personaje de mâna a doua, care nu-i contestau autoritatea. Aceștia din urmă jucau, alături de șeful lor, rolul bumbacului în ambalajele pentru porțelanuri fine, care s-ar fi spart dacă se atingeau. Ei constituiau un izolant între personalitățile prea dinamice. Citățm patru dintre aceste personalități, al căror nume servea, de altfel, pentru a desemna partidul în limbajul comun: Partidul Țărănesc (dr. Lupu), Partidul Liberal (G. Brătianu), Partidul Național (N. Iorga) și Partidul Țărănesc-Radical (Iunian).

Garda de Fier a erupt în plan electoral în 1937: 15% din voturi. Nu avem date precise despre aleșii din acest an pentru că Parlamentul nu a fost convocat. Știm însă totuși că majoritatea liderilor și candidaților Gărzii de Fier erau foarte tineri: între 25 și 40 de ani. Printre militanții săi, se aflau mulți tineri sub 25 de ani. Dacă am putea cunoaște alegătorii care au votat pentru acest partid, am ști, fără îndoială, că ei înșiși erau foarte tineri. Apariția Gărzii de Fier a marcat, printre altele, un conflict între generații. Metodele violente preconizate și practicate de acest partid, mai ales asasinatul politic, ar trebui să fie explicate nu numai prin ideologia fascistă care le anima, ci și prin faptul că mulți dintre militanții săi erau declasați sociali sau tineri fără viitor profesional.

Figuri emblematice

Președinția Partidului Național Liberal se transmitea din tată în fiu. Fondat în 1875 de frații Ion și Dimitrie Brătianu, după moartea lui Ion (1898) și „interregnul" lui Sturdza, succesorul la președințe a fost Ion Brătianu-fiul. După moartea acestuia (1927) au fost aleși președinți mai întâi Dinu Brătianu, apoi Vintilă Brătianu. Constantin și George Brătianu au jucat și ei roluri importante.

Soția lui Ion Brătianu-fiul a fost sora lui Barbu-Știrbei, personaj influent la Curte. „Dinastia" Brătianu mai mult decât Coroana trebuie considerată ca nașul României contemporane.

„Dinastia" Brătianu reamintește familiile politice engleze: Pitt, Salisbury, Stanley, Chamberlain, Churchill etc., sau conducerea Partidului Liberal englez care era, într-o anumită perioadă, un comitet de familie. „Dinastiile de arondisment" din Franța de vest relevă alt gen: acestea transmiteau din tată în fiu (sau de la unchi la nepot) numai o circumscripție electorală.

Partidul Țărănesc era condus la începuturile sale de un triumvirat: Mihalache, Lupu, Stere, originari din trei regiuni diferite. Primul era fiu de țăran și ginerele unui preot din județul Argeș, locuit în cea mai mare parte de țărani care nu au suferit, în trecut, dominația boierească. Era un învățător care avea toate calitățile și slăbiciunile unui autodidact. Purta costum țărănesc: pantalon alb, cămașă brodată și căciulă mare din blană de oaie.

Lupu era fiu de preot. Avocat de talent, el era totuși, prin naștere și sensibilitate, un reprezentant al clasei țărănești. Inițiator al Internaționalei Verzi, el îl va întâlni pe președintele Partidului Țărănesc Croat. Deplasându-se amândoi la o reuniune de partid, ei au coborât pe drum din automobil și au ajuns în mijlocul mulțimii într-o căruță țărănească.

Stere, de origine burgheză, frumoasă figură de doctrinar, reprezenta curentul populist, echivalentul românesc al doctrinei populiste ruse inspirată de Plehanov. Acestor trei lideri trebuie să-l alăturăm pe Madgearu, universitar, economist, teoretician al partidului în materie economică și socială.

În 1926, Partidul Țărănesc avea să fuzioneze cu Partidul Național din Transilvania. Liderul acestuia din urmă a devenit președintele noului Partid Național Țărănesc, iar Madgearu secretarul său general. Maniu, omul politic cel mai popular din Transilvania, a fost înainte de 1914 membru al Parlamentului de la Budapesta. El s-a arătat întotdeauna ca un remarcabil adversar al guvernului. Dacă Gambetta este o figură dominantă a celei de-a III-a Republici, aceasta se datorează mai ales rolului său de lider al opoziției parlamentare. În același fel și nu ca prim-ministru a marcat Maniu, prin personalitatea sa, istoria României dintre cele două războaie mondiale. Carol al II-lea, la fel ca și comuniștii, începând din 1944, l-a considerat principalul său adversar. După cel de-al Doilea Război Mondial, el va deveni simbolul independenței naționale.

La conducerea Partidului Național Țărănesc, elementul burghez a devenit dominant. Lupu și Stere s-au retras, primul creând Partidul Țărănesc, iar al doilea Partidul Țărănesc-Democrat. Schimbarea compoziției sociale a statului major al Partidului Național Țărănesc avea să antreneze o nouă orientare doctrinară. Internaționala Verde nu a rămas decât o amintire îndepărtată.

Sufletul Partidului Poporului a fost generalul Averescu, comandant suprem al armatei în Primul Război Mondial. Mare soldat, care imediat după

război se bucura de o imensă popularitate în Vechiul Regat – țăranii îl numeau Tata Averescu – el i-a dezamăgit ca prim-ministru până și pe proprii săi partizani. El a jucat un rol analog celui jucat de alți militari: Hindenburg, Mannerheim, Pilsudski, Horthy.

Corneliu Zelea Codreanu, „căpitanul" Gărzii de Fier, nu a fost niciodată deputat, dar a jucat un rol crucial în prăbușirea „regimului carlist". El era fiul Elisei Brauner, fiica cea mai mică a unui imigrant bavarez și a lui Ion Zelinski, cu ascendență poloneză, profesor de liceu într-un mic oraș moldav. Născut în 1899, Cornelius Zelinski devine Corneliu Zelea Codreanu trei ani mai târziu, când tatăl său și-a schimbat numele, adăugându-și-l pe Codreanu – un apelativ bine ales, amintind de pădurile montane atât de dragi românilor. În familia sa avea să găsească o ambianță mistică și mitologică. Unul dintre frații săi se numea Decebal, un altul Horia. El însuși primise numele Cornelius, ca și primul soldat roman creștinat în Caesarea. Pregătirea și-a făcut-o într-o școală militară din nordul Olteniei. Corneliu Codreanu nu a fost singurul șef naționalist care s-a născut la „periferie" ori avea o ascendență străină. Au mai fost și alții: Degrelle, Szalasi, Gombos, Iorga etc.

Cei mai activi membri ai Gărzii de Fier au fost suprimați în trei faze. Codreanu a fost executat în 1938. În ziua imediat următoare asasinării primului-ministru, în 1939, liderii locali au fost executați și corpurile lor au fost expuse în locuri publice. După lovitura nereușită din 1940, duzini de legionari au fost executate. Cei care s-au refugiat în Germania au fost internați la Buchenwald. Alții au fost arestați și trimiși să lupte la Stalingrad. Astfel, aproape totalitatea șefilor Gărzii de Fier a fost eliminată fizic. Câțiva au reușit să se refugieze în Argentina.

H. Seton-Watson, în cartea sa *The East European Revolution*, 1951, remarcă că, printr-o ironie a istoriei, șefii cei mai intransigenți ai naționalismului din Europa de Est, dar și din Franța, Belgia, Norvegia, Italia, au devenit avocații aservirii naționale. Acești naționaliști exacerbați deveniseră agenții cei mai neașteptați ai supunerii țării lor imperialismului nazist german. În 1945, toți erau percepuți ca niște ciumați.

Remarci finale

Trebuie să considerăm recrutarea parlamentarilor pe două generații. Într-adevăr, majoritatea lor erau fiii a trei categorii profesionale: fii de moșieri, care au obținut titlul de avocat, fii de învățători care au devenit în număr mare profesori de liceu sau funcționari medii și fii de preoți ortodocși care aveau să cunoască, la rândul lor, promovare socială (în vreme ce în țările catolice, ecleziaștii nu contribuie la mobilitatea socială verticală). Mulți dintre învățători

și preoți erau fii de țărani. Structura socială nu era deci înghețată. O minoritate semnificativă din rândul țăranilor nu putea, așadar, să se plângă la fel ca generațiile precedente că „fiii stăpânilor noștri au deveni stăpânii fiilor noștri".

Dacă partidele politice își recrutau parlamentarii din aceleași medii sociale și aproape în aceleași proporții aceasta se explică în parte prin faptul că viața politică din România interbelică a fost dominată mai ales în noile provincii de problema națională. România tocmai și-a realizat unitatea națională. Cea mai mare parte a partidelor se numeau „naționale": „Național-Liberal", „Național Țărănesc", „Național (Iorga)", „Național Agrar", „Național Creștin", „Național-Român", „Naționalist al Poporului", „Totul pentru țară" etc. Cele două partide cu vocație guvernamentală nu erau „liberal" sau „țărănesc" decât în plan secundar. Problema socială, în ciuda importanței sale într-o țară în care nivelul de viață era inferior celui din majoritatea țărilor europene, era subordonată problemei naționale. Anumite partide au insistat asupra acesteia din urmă pentru a o pune în umbră pe cealaltă. Atunci care era mobilul unui avocat, proprietar funciar sau profesor, pentru a adera la un partid sau altul, de vreme ce nu o făcea decât rareori din rațiuni sociale? Această întrebare ne conduce la o alta. Care era principalul obiectiv urmărit de cele două partide principale? Ceea ce urmăreau era puterea. Scopul oricărui mare partid organizat la scară națională nu este oare acela de a accede la putere? Programul pe care îl preconizează nu este decât un mijloc de a atrage voturile alegătorilor.

Cele două partide guvernamentale nu erau expresia unor clase sociale diferite. Ele constituiau pur și simplu două puternice „aparate" destinate cuceririi puterii, la fel ca, păstrând proporțiile, în Statele Unite. Când unul dintre cele două partide ajungea la putere, principalii lideri deveneau miniștri, liderii provinciali, deputați ori senatori, cadrele superioare, prefecți, secretarii generali în ministere, directori ai marilor instituții ale statului etc., iar cadrele medii obțineau alte funcții publice mai puțin importante, ca și tinerii ambițioși și capabili, care deveneau șefi de cabinet, secretari ai miniștrilor. Rotația în funcțiile publice practicată în România era asemănătoare spoil system-ului american, cu rezerva că în România, magistratura și administrația medie erau inamovibile. „Prada învingătorilor", „recompensarea amicilor și pedepsirea inamicilor". În România rădăcinile acestor practici se întind până în perioada fanariotă. Să remarcăm că, prin contrast cu rotația în înalta administrație românească, dacă în Franța instabilitatea ministerială nu antrena dezorganizarea serviciilor publice, aceasta se datorește faptului că înalta administrație era aici stabilă.

Într-un cuvânt, teoria elitelor a lui Pareto a fost pe deplin confirmată în România: o competiție între diversele fracțiuni ale structurilor privilegiate.

România, ca și alte țări din Europa de Est, a cunoscut o anumită întârziere în dezvoltarea economică între cele două războaie mondiale. Diverse

explicații valabile au fost propuse de economiști, sociologi și istorici români sau străini. Dar un aspect important, care privește selecția elitelor, a fost neglijat: deturnarea multora dintre cele mai bune creiere spre școli militare, absorția multora dintre cei mai dotați tineri în armată. Favorizarea recrutării lor în corpul ofițeresc sau în administrația publică înseamnă îndepărtarea acestora de sectoarele productive: industrial, comercial, financiar. Și, de asemenea, îndepărtarea lor de o carieră politică. În același timp, fiii de învățători sau preoți alegeau de preferință funcția publică pentru că nu erau pregătiți pentru activități economice sau tehnologice. O prioritate excesivă era acordată recrutării cadrelor în armată și administrație în detrimentul economiei. Nu trebuie, astfel, să ne mirăm de preponderența minorităților etnice – germană, maghiară, israelită, greacă, armeană – printre industriași, bancheri și comercianți, care au contribuit în mare măsură la dezvoltarea economică a țării și la expansiunea comerțului, creând multe orașe în Transilvania, Banat, Moldova și Bucovina, multe întreprinderi industriale în domenii dintre cele mai diverse. Nu trebuie să ne mirăm nici de faptul că o asemenea situație a generat sentimente de frustrare printre tinerii de origine rurală, deveniți orășeni proletarizați, chiar dacă aveau o diplomă.

Parlamentul român a îndeplinit numeroase funcții esențiale, chiar dacă nu întotdeauna în mod complet. Mai întâi, o funcție de legitimare. Prin simpla sa existență și convocarea sa anuală timp de 18 ani, Parlamentul a dat regimului justificare legală și legitimitate politică, în ciuda jocului electoral, în mare parte fictiv. Parlamentul a îndeplinit, de asemenea, o funcție integrativă. Acordând țărănimii și populației citadine modeste dreptul la vot, el i-a transformat din supuși în cetățeni. O altă funcție îndeplinită de Parlament a fost reprezentarea teritorială a provinciilor altădată separate. Funcția de recrutare a clasei politice n-a fost nici ea lipsită de importanță. Funcția de control al executivului a exercitat-o într-un mod mai nefericit, dar această insuficiență era un fenomen general în Europa din acea epocă.

Funcția de articulare și agregare a intereselor a permis anumitor categorii sociale să se facă ascultate și înțelese, chiar dacă nu au obținut întotdeauna satisfacție. Funcția legislativă a asigurat o dezbatere între guvern și majoritatea care îl susținea, de o parte și opoziție de alta și a favorizat adoptarea legilor care, fără aceste discuții în Parlament, ar fi fost mai puțin bine pregătite. În sfârșit, funcția mobilizatoare a permis repercutarea dezbaterilor parlamentare în presă și opinia publică.

Chiar conservatorii cei mai critici ai acestui regim, în parte fictiv, trebuie să recunoască la urma urmei că el a îndeplinit multiple misiuni. Mai întâi, a asigurat exercițiul democratic al libertăților fundamentale (libertatea cuvântului, libertatea de asociere, libertatea presei, libertatea de deplasare,

protecția domiciliului etc.). Din acest punct de vedere, legislația era în România la același nivel cu cea din democrațiile avansate din Vest.

Pe urmă, statul pe care l-a construit între anii 1918-1938 a continuat să fie același și după suprimarea Parlamentului în 1938. Este de subliniat un fapt istoric, în mod curios obnubilat, acela că România, plasată între doi coloși, a cărei armată a fost forțată să se aventureze dincolo de Nistru, a fost alături de Finlanda, Spania, Portugalia, Elveția și Irlanda una dintre rarele țări ale acestui continent care nu au fost ocupate efectiv de armata germană, care nu putea tranzita spre frontul de est decât prin nordul Moldovei și prin Bucovina. Abia în 1944 statul s-a lichefiat în Moldova în fața înaintării Armatei Roșii. Toți cei care dețineau o poziție socială sau exercitau o funcție au intrat în panică. Proprietari, funcționari de rang mediu, magistrați, mari comercianți, consilieri municipali, intelectuali, polițiști, jandarmi fugiseră, provocând un vid de așa natură încât administrația Armatei Roșii a găsit cu mare dificultate interlocutori la fața locului. În câteva luni, România avea să-și piardă independența pe care nu o va mai întâlni decât odată cu implozia imperiului sovietic, aproape o jumătate de secol mai târziu.

Note privind tabelele statistice

Tabelele redau numărul parlamentarilor pentru fiecare legislatură. Dacă un parlamentar a fost ales de două sau mai multe ori el este numărat tot de atâtea ori. Cu alte cuvinte cifra de 2.689 de locuri de deputat pentru șapte legislaturi nu reprezintă în realitate decât un număr mult mai mic de persoane, după calcule aproximative în jur de 1.800-2.000, printre care cei care figurau cap de listă. La fel, 1.664 locuri de senator nu înseamnă în realitate pentru cele șapte legislaturi decât un număr de persoane între 1.100-1.200.

Conform reglementărilor interioare ale Camerei și Senatului, secretariatele erau ținute să stabilească la începutul fiecărei legislaturi listele nominale ale parlamentarilor. Aceștia din urmă erau invitați să compenseze niște formulare care aveau ca una dintre rubrici profesia. Am dispus deci de informații furnizate de parlamentarii înșiși. Este totodată un avantaj și un inconvenient. Un avantaj, pentru că nimeni nu știe mai bine ca parlamentarul însuși care îi este profesia. Un inconvenient, pentru că anumiți parlamentari au indicat cu bună știință una dintre ocupațiile secundare, care, după părerea lor, avea mai multă priză politică și nu profesia lor principală. Astfel, parlamentarii care erau în același timp proprietari funciari și avocați au preferat să declare această ultimă calitate, chiar dacă ei își trăgeau principalele venituri din pământurile pe care le posedau și nu din exercițiul profesiei de avocat. La fel, industriașii care erau în același timp ingineri au preferat să indice titlul lor

academic mai degrabă decât cel de proprietar de întreprindere, chiar dacă se ocupa de aceasta mai degrabă din punct de vedere comercial decât tehnic.

Profesia nu este întotdeauna un indiciu sigur al averii. Un comerciant mare exportator de cereale nu ar trebui asimilat unui comerciant, chiar angrosist, din provincie. Anumiți proprietari de pământ puteau poseda sute de hectare, iar alții mult mai puțin.

Indicația asupra unei profesii sau alteia nu ne lămurește asupra poziției pe care o ocupă un parlamentar în cadrul acestei profesii. Un avocat poate fi o glorie a baroului, în vreme ce colegul său poate ocupa doar un loc modest. La fel, un anume medic poate să fie renumit în timp ce un altul poate fi un practician mai puțin cunoscut. Profesia nu este un criteriu cert asupra originii sociale. Există parlamentari care descind din vechile familii, la fel cum există alții care sunt de extracție mai degrabă umilă. Anumiți industriași au moștenit mari averi, alții au agonisit ei înșiși cea mai mare parte a capitalurilor de care dispun. În ciuda acestor rezerve, profesia rămâne cel mai bun indiciu al compoziției sociale a Parlamentului.

Anumiți parlamentari au indicat, în locul profesiei, ca titlu „ofițer în rezervă", sau „doctor în drept", „președinte" al unei asociații sau alteia etc. I-am clasat în categoria profesională respectivă de fiecare dată când am găsit informații suplimentare.

Prin profesie trebuie înțeles, pentru anumiți parlamentari, vechea profesie. Trebuie citit „fost învățător", „fost medic" etc. Unii nu și-au mai reluat profesia după expirarea mandatului. Într-adevăr, am constatat schimbări de profesie; faptul că au fost parlamentari le-a facilitat ascensiunea socială. Unii comercianți au devenit industriași, unii medici au devenit funcționari superiori în Ministerul Sănătății etc.

Nu am găsit în arhivele Camerei și Senatului date privind profesiile parlamentarilor aleși în 1919 și 1920. După alegerile din 1937, Parlamentul nu a fost convocat și nu a fost posibil să obținem informații precise asupra profesiei parlamentarilor aleși în acest an.

La categoria „alții" am înregistrat 28 de oameni politici profesioniști, iar printre aceștia mulți mari lideri de partide și doi ecleziaști catolici.

Tabelul 19
Profesiile deputaților

Cameră		Total				Legislatura		
Toate partidele împreună		1922-1926	1926-1927	1927-1928	1928-1931	1931-1932	1932-1934	1934-1937
Avocați și alți juriști	1.127	132	156	181	173	155	157	173
Proprietari funciari („boieri")	195	34	34	29	16	32	17	33
Mari proprietari	150	19	20	19	22	19	24	27
Profesori universitari	164	15	21	23	22	43	19	21
Profesori de liceu	169	32	27	20	20	24	22	24
Învățători	147	22	19	17	38	10	23	28
Preoți	96	10	16	9	20	19	14	8
Cooperatori	20	6	1	2	4	2	1	4
Secretari de primării rurale	20	6	1	2	4	2	1	4
Industriași	38	6	5	8	2	6	3	8
Comercianți	29	8	5	2	2	3	2	7
Bancheri	30	2	4	11	3	2	2	6
Ingineri și arhitecți	86	10	15	12	7	14	14	14
Jurnaliști și scriitori	96	7	12	14	17	13	14	19
Medici și farmaciști	105	4	14	15	17	21	13	19
Ofițeri și înalți funcționari în retragere	17	3	8	1	3	1	–	1
Sindicaliști, funcționari, artizani	20	4	1	1	4	7	3	–
Alții sau absența informației	200	51	29	23	17	16	60	4
TOTAL	**2.689**	**367**	**387**	**387**	**387**	**387**	**387**	**387**

Tabelul 20
Profesiile senatorilor

Senat	Total	Legislatura						
Toate partidele împreună		1922-1926	1926-1927	1927-1928	1928-1931	1931-1932	1932-1934	1934-1937
Episcopi	181	27	24	25	26	27	25	27
Ofițeri superiori	14	2	4	1	3	3	1	–
Avocați	143	52	52	68	78	56	71	54
Proprietari funciari („boieri")	140	14	35	30	15	14	19	13
Mari proprietari	110	19	9	12	7	20	18	25
Profesori universitari	118	5	18	18	16	32	20	18
Profesori de liceu	103	13	9	18	17	17	14	15
Învățători	69	13	6	5	14	3	16	12
Preoți	100	18	15	14	13	9	14	17
Cooperatori, secretari de primării	15	2	1	3	2	1	2	4
Industriași	35	6	2	5	6	4	3	9
Comercianți	27	3	3	1	7	4	5	4
Bancheri	19	1	1	2	5	6	1	3
Ingineri și arhitecți	45	6	8	5	6	12	1	4
Jurnaliști și scriitori	33	–	7	2	3	8	5	8
Medici și farmaciști	71	6	18	6	4	17	8	12
Înalți funcționari în retragere	58	11	4	5	9	10	10	9
Funcționari	5	–	3	–	–	1	–	1
Alții*	90	–	20	22	9	13	11	15
TOTAL								

* Printre „alții", majoritatea erau oameni politici de profesie

Tabelul 21
Partidul Național Liberal

	Cameră	Senat
Avocați	479	207
Proprietari funciari	105	73
Mari proprietari	65	66
Profesori universitari	69	63
Profesori de liceu	53	52
Învățători	45	28
Preoți	22	49
Cooperatori	8	9
Industriași	20	23
Comercianți	15	9
Bancheri	21	11
Ingineri și arhitecți	35	22
Jurnaliști și scriitori	33	22
Medici și farmaciști	44	13
Funcționari	3	2
Alții	50	73
TOTAL	**1.067**	**744**

Tabelul 22
Partidul Național Țărănesc

	Cameră	Senat
Avocați	357	151
Proprietari funciari	32	25
Mari proprietari	48	33
Profesori universitari	51	34
Profesori de liceu	57	33
Învățători	80	32
Preoți	38	36
Cooperatori	5	5
Industriași și bancheri	11	9
Comercianți	4	12
Ingineri și arhitecți	20	9
Jurnaliști și scriitori	20	10
Medici și farmaciști	35	10
Alții	84	25
TOTAL	**1.067**	**744**

De același autor :

- *Sociologie politică: opere alese*, Editura Alternative, 1999
- *Noile științe sociale: interpenetrarea disciplinelor*, în colaborare cu Robert PAHRE, Editura Academiei Române, 1991
- *Cum să comparăm națiunile: sociologia politică comparativă*, în colaborare cu Dominique PELASSY, Editura Alternative, 1993
- *Economia mixtă: jumătate capitalistă – jumătate socialistă*, în colaborare cu Dominique PELASSY, Editura Alternative, 1992

În aceeași serie au mai apărut
(selectiv)

- *Abordarea științei politice*, Michel Hastings
- *Curs de știință politică*, Gianfrancano Pasquino
- *Democrația și criticii ei*, Robert A. Dahl
- *Despre libertate la antici și moderni*, Benjamin Constant
- *Discurs asupra inegalității. Contractul social*, Jean-Jacques Rousseau
- *Europa comuniștilor*, Pascal Delwit, Jos Gotovitch, Jean-Michel de Waele
- *Fascismul și nazismul*, Jean-Claude Lescure
- *Guvernarea comparată*, Jean Blondel
- *Ingineria constituțională comparată*, Giovanni Sartori
- *Mitul statului*, Ernst Cassirer
- *Naționalism și națiune*, Raoul Girardet
- *O teorie economică a democrației*, Anthony Downs
- *Omul și statul*, Jacques Maritain
- *Partidele politice din Europa*, Daniel L. Seiler
- *Poliarhiile. Participare și opoziție*, Robert A. Dahl
- *Politica comparată astăzi*, Gabriel A. Almond
- *Statul criminal*, Yves Ternon
- *Un experiment politic românesc. Alianța „Dreptate și Adevăr PNL-PD”*, Alexandru Radu
- *Viață fără stat?*, Jean-William Lapierre

LIBRĂRII în care puteți găsi cărțile editurii *Institutul European*
(selectiv)

ALBA-IULIA

Librăria *Humanitas*, str.1 Decembrie 1918, bloc M10, tel. 0258826007

ARAD

Librăria *Corina*, str. Mihai Eminescu nr. 2, tel. 0257284749

BACĂU

Librăria Alexandria nr 1 *„Alexandru Piru"*, str. Nicolae Bălcescu nr. 12, tel. 0234545721

BRAȘOV

Librăria *Ralu*, str. Republicii nr. 54, tel. 0268411508

BUCUREȘTI

Librăria *Mihai Eminescu*, Bd. Regina Elisabeta nr. 5, tel. 0213158761

Librăria *Verona*, str Pictor Artur Verona nr. 13-15, tel. 0732003002

Libraria *Kretzulescu*, Calea Victoriei, nr. 45, Tel. 0213135035

Libraria *Qunet*, str Edgar Qunet, nr 9, tel. 0213110646

CLUJ

Librăria *Logos*, Republicii nr. 11A, tel. 0264590297

Libraria *Universității*, str. Universității nr. 1, tel. 0264593127

CONSTANȚA

Librăria *Sophia*, str. Dragoș Vodă nr. 13, tel. 0241616365

Librăria *Cărturești*, B-dul Al. Lăpușneanu, nr. 116C, City Park Mall, et. 2, Sky Level, tel. 0341462879

CRAIOVA

Librăria *Școlii*, str. Popa Șapcă, bl. 7-14, tel. 0251412588: 0746033712

DEVA

Librăria *Prescom Divers*, str. Ana Ipătescu nr. 11, tel. 0254213782

IAȘI

Librăria *Casa Cărții*, Bd. Ștefan cel Mare nr.56, tel. 0232270610

Librăria *Junimea*, Piața Unirii nr. 4, tel. 0232412712

Librăria *Esculap*, B-dul. Independenței, nr. 22, tel. 0232270479

Librăria *Cubul de sticlă*, Bd. Carol I nr. 3-5, tel. 0232215683

ORADEA

Librăria *Humanitas „Mircea Eliade"*, Bd. Republicii, nr. 5 tel. 0259472955

SIBIU

Libraria *Humanitas*, str. Nicolae Balcescu, nr. 16, tel. 0269211434

SUCEAVA

Librăria *Casa Cărții „Mihai Eminescu"*, str. N. Bălcescu nr. 8, tel. 0230530337

Libraria *Cărturești*, Calea Unirii, nr. 22, Iulius Mall, tel. 0330803086

TIMIȘOARA

Librăria *Humanitas „Joc Secund"*, str. Lucian Blaga, nr. 2, tel/fax. 0256431414

Librăria *Esotera*, str. Lucian Blaga, nr. 10 tel. 02564311340

Libraria *Cărturești*, str. Demetriade, nr.1, extindere Iulius Mall, et. 1 tel. 0356459855: 0732003007

Libraria *Humanitas „Emil Cioran"*, str. Mery, nr. 1, tel. 0256433180

Librării ON-LINE

www.curoinst.ro
www. anticariatonline.ro
www.librariaeminescu.ro
www.cartedesucces.ro

INSTITUTUL EUROPEAN

Istoria Germaniei este încă plină de provocări. Ele vin din Antichitate şi deschid un orizont de cercetare tot mai mare, pe măsura ce se formează statul modern şi Germania se afirmă ca putere pe plan european şi internaţional. De aceea, am ales să spunem că este vorba de o istorie „de la antici la moderni", pentru că demersul nostru se încheie cu alegerea Angelei Merkel în funcţia de cancelar al Germaniei federale.

Lucrarea de faţă are la bază două ediţii ale cărţii *Germania. Scurtă istorie*, ambele apărute la Editura Burg a Universităţii Româno-Germane din Sibiu, la ambele dreptul de proprietate aparţinând autorului. Cartea de faţă, prin revizuirea făcuta şi introducerea unor capitole/subcapitole noi, prin modul de tratare a unor momente din istoria Germaniei, se deosebeşte fundamental de prima carte, astfel că ar trebui tratată ca una distinctă, în prima ediţie. Argumentele alegerii, scopului şi noutăţii se regăsesc în introducere.

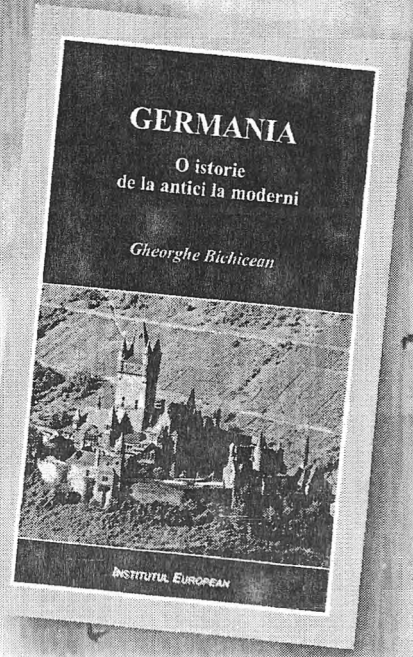

Gheorghe Bichicean

GERMANIA. O istorie de la antici la moderni

Strada Lascăr Catargi nr 43 * Cod 700107 * CP 161, OP 1 * Iaşi * România * Tel. 40.0232.233800; 40.0332.418780 * Fax 40.0232.230197
email: euroedit@hotmail.com, editura_ie@yahoo.com * www.euroinst.ro * www.cartedesucces.ro